

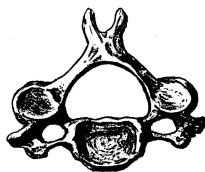
NYUGAT-MAGYARORSZÁGI EGYETEM
SAVARIA EGYETEMI KÖZPONT
TERMÉSZETTUDOMÁNYI KAR

FOLIA ANTHROPOLOGICA

Szerkeszti
TÓTH GÁBOR

11. kötet

SZOMBATHELY
2012

FOLIA ANTHROPOLOGICA

Tudományos és módszertani folyóirat

ALAPÍTOTTA

1997-ben

Kápolnásnyéken, a Vörösmarty Mihály Emlékmúzeumban,

a

FIATAL ANTROPOLÓGUSOK TÁRSASÁGA

Szerkeszti: TÓTH GÁBOR

Szerkesztőbizottság:

BERNERT ZSOLT

BUDA BOTOND

KUSTÁR ÁGNES

SUSKOVICS CSILLA

SZIKOSSY ILDIKÓ

TARGUBÁNÉ RENDES KATALIN

A megjelenést támogatta

Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata

Kiadja a NYME Kiadó
Nyomdai munkák: Balogh és Társa Kft.
Szombathely

Felelős kiadó:
Prof. Dr. Neményi Miklós
Tudományos és külügyi rektorhelyettes

HU ISSN 1786-5654

A szerkesztő címe:
Dr. Tóth Gábor, PhD.
NyME, Savaria Egyetemi Központ,
Biológia Intézet
9700 Szombathely, Károlyi Gáspár tér 4.
tgabor@ttk.nyme.hu

Editor: Dr. G. A. Tóth, PhD.
University of West Hungary,
Savaria Campus, Institute of Biology
9700 Szombathely,
Károlyi G. tér 4.
HUNGARY

TARTALOM

Tóth Gábor	Köszöntjük Dr. Éry Kingát születésnapján	5.
Józsa László Pap Ildikó	A töröknyereg elváltozásai torzított koponyákban	7.
K. Zoffmann Zsuzsanna	A kárpát-medencei vaskori népességekre vonatkozó embertani adatok áttekintése	15.
Józsa László	Az őskőkori és újkőkori idolk testalkatának összehasonlító vizsgálata	31.
K. Zoffmann Zsuzsanna	Birituális kelta temető embertani leletei Ordacsehi–Kécsimező lelőhelyről	41.
Costella, John F. Halberg, Franz Hillmann, Dewayne Mikulecky, Miroslav Cornélissen, Germaine	Four circadian and two circasemidian periods in sleep-wakefulness of a man on a self-selected routine	51.
Kovács László	A szibériai ál-Petőfiről és a fehéregyházi hitelesről	55.
Tóth Gábor	Gondolatok szegekről, hamvakról, rómaiakról	123.
Makra, Szabolcs	Dr. Pál Lipták (1914–2000) biographical sketch and bibliography	129.
Tóth Gábor	100 éve halt meg Ponori Török Aurél antropológus professzor	139.
Tóth Gábor	Könyvismertetés	141.

„*Ardens et lucens*”
(„Égve és világítva”)

KÖSZÖNTJÜK DR. ÉRY KINGÁT SZÜLETÉSNAPIJÁN

A Kárpát-medence történeti embertani vizsgálatait, a paleodemográfiai folyamatok összegzései kapcsán Éry Kinga neve és munkássága megkerülhetetlen. Neve összefonódott hazánk múltjának megismerésével. Munkássága a neolitikumtól, az avarkoron, a honfoglalás embertani folyamatain és a középkor eseményeinek megismerésén át, a székesfehérvári „királysírok” vizsgálatán és a közelmúlt politikai áldozatainak azonosításán keresztül nagyon sokrétű.

Bevezette az antropológiába (és a régészetbe) a reprezentáció fogalmát. Része volt annak a nemi hovatartozás megállapítására irányuló, csontanyagra kidolgozott morfológiai módszer kidolgozásának is, amely felkerült a nemzetközi ajánlások listájára; módszerét világszerte alkalmazzák.

Nem csak kutat, oktat is – sőt, ami ennél is sokkal többet jelent: nevel is. Nevel tudományra, kutatásra, szakmai tisztességre és emberségre. Régész generációk hallgatták élvezetes előadásait, „izzadtak” gyakorlatain. Részt vállalt, a Dr. Eiben Ottó professzor által megálmodott fiatal antropológus generáció képzésében is. A képzés után, immár évtizedekkel sem hagyta félbe ezt a munkáját, kritikus szemét mindig (jóleső érzéssel) magunkon érezhetjük, problémáinkban véleményére és segítőkészségére mindig számíthatunk. Részt vállalt a régésztechnikus és a tárgyre Restaurátor képzésekben is.

A történeti embertani vizsgálatok „élő klasszikusa”, 1932. május 19-én, Budapesten született¹.

Kedves Kinga! Sok boldog, egészségben eltöltött és aktív évet kívánunk születésnapja alkalmából!

T. G.

---

¹ 1955-ben az ELTE-n végzett régészként, muzeológusként. Egyetemi évei alatt Nemeskéri János és Bartucz Lajos előadásai mély hatással voltak rá. A későbbiekben Thoma Andor is segítette szakmai fejlődését. A Hajdúsági Múzeum igazgatójaként, majd a Természettudományi Múzeum, Embertani Tárának alkalmazottjaként, a székesfehérvári István Király Múzeum, majd a veszprémi Bakony Múzeum muzeológusaként, később ismét a TTM Embertani Tárának antropológusaként illetve a Magyar Nemzeti Múzeum kutatójaként tevékenykedett. A munkahelyi kötöttségek megszűnése sem hozta meg számára a pihenést, a mai napig folytatja történeti embertani vizsgálatait, amelyek mindig újabb- és újabb információkat és összefüggéseket tárnak fel múltunkból.

1965-ban védte meg az ELTE-n egyetemi doktori értekezését. 1973-tól lett tagja az MTA Antropológiai Bizottságának. 1996-ban kandidátusi fokozatot szerzett.

Több tudományos társaság megbecsült és aktív tagja, kitüntetések birtokosa.

A TÖRÖKNYEREG ELVÁLTOZÁSAI TORZÍTOTT KOPONYÁKBAN

Józsa László¹, Pap Ildikó²

¹ Országos Traumatológiai Intézet, Patológiai Osztály, Budapest

² Magyar Természettudományi Múzeum, Embertani Tár, Budapest

Abstract: *Alterations of the Sella turcica in the distorted skulls.* The study was performed on 18 (9 male and 9 female) adults and 6 children skulls, with circumferential deformation, originate from 4–6 century CE. on lateral roentgenogram. The size and shape, and the height, and sagittal length of sellae, as well as the sagittal surface area were measured. The main types of sella could be distinguished within controls: round, parabolic, and „boat-shaped”, while the shape of the distorted skulls was various, no round was found, mostly parabolic or „boat-shaped”, sometimes irregular form. The sagittal surface areas of the control sellae were 87 to 137 quadrate mm, with an average 107 quadrate mm. Minimal differences ($\pm 4,2$ quadrate mm) were found between healthy males and females. In the distorted skulls we found marked differences both in the form and shape of sellae. The sagittal surface areas of sellae varied between 39 and 69 quadrate mm with average 50,81 quadrate mm. The differences are highly significant.

Bevezetés

Az agyfüggelék kóros állapotainak kórismézésére a múlt század eleje óta használják a sella turcica radiológiai jellegzetességeit. Az első bonctani és radiológiai méréseket TESTUT és JACOB monográfiája közölte (1921), majd TREVES (1952) foglalkozott részletesen a töröknagyereg alakjával és méretbeli tulajdonságaival. TILLIER (1955) röntgenanatómiája a sella mérés-módozatait ismerteti, de számszerű adatokat nem közöl. KÖHLER és ZIMMER (1956) a röntgenképeken mért hossz és magassági átmérőket, valamint a sella területének ismeretét tartják fontosnak. Az anatómiai és radiológiai irodalomból kiderül, hogy a normál töröknagyereg magassága 9-12, a nyílirányú átmérője 12-16 mm, területe pedig 90-130 mm² közötti. A sella és hypophysis viszonyának megítélését, a röntgenmorfológiai adatok egyeztetését nehezíti, hogy a radiológus, anatómus, endokrinológus szerzők eltérő méréseket végeztek, különböző méreteket vettek fel. TREVES (1952) a töröknagyereg nyílirányú és mélységi átmérőjét, KÖHLER és ZIMMER (1956) ezeken kívül a sella területét, KARLINGER (1990) a hypophysis magasságát, WOLPERT és mtsai (1984) az agyfüggelék háromdimenziós méreteit, HARANGHY (1960) a hypophysis tömegét adja meg.

A sella ürterének 50-70 %-át foglalja el a hypophysis. A töröknagyeregbe „bezárt” és vaskos dura lemezzel körülvett agyfüggelék rendkívül érzékeny nemcsak az acut koponya- agykárosodásokra (HARSÁNYI és mtsai 1973, JÓZSA és mtsai 1974), hanem a koponyaűri nyomás idült fokozódására is (PLANT 1952, WOLMAN 1956). A hypophysisnek speciális u. n. portális vérellátása van (FLERKÓ 1982), ami a heveny és idült behatásokkal szembeni különleges érzékenységet magyarázza.

A különösen nagy, tág, (150 mm² fölötti területű), vagy deformált sella csaknem teljes bizonyossággal a tájék daganatára utal (KÖHLER–ZIMMER 1956). KARLINGER (1990) CT vizsgálatai alapján úgy véli, hogy a 8 mm-nél magasabb hypophysis (kb. 12 mm-nél mélyebb sella) mindig gyanús hypophysis tumorra. A kisméretű (80 mm² alatti területű) töröknagyereg megítélése nem ennyire egyértelmű. Egyes szerzők nem tulajdonítanak jelentőséget a kicsiny sellának, mások az agyfüggelék hypoplasiájáról, vagy szerzett hypopituitarizmusról szólnak (JÓZSA–PAP 1992, LOEPP–LORENZ 1971, PLANT 1952, WOLPERT et al. 1984).

A mesterségesen torzított koponyák röntgenanatómiai elemzése során (JÓZSA–PAP 1992, 1994) tűnt fel, hogy a töröknnyereg szokatlanul kicsiny, a középső koponyagödör egyéb képleteivel együtt kóros. CZIGÁNY (2008) nyolcvan torzított koponya radiológiai elemzését végezte el (anyagában szerepel az általunk is vizsgált esetek egy része). Megállapította, hogy a sella sekélyebbé vált, formája is módosult, többnyire csónak alakú volt, azonban nem végzett méréseket a módosult töröknnyeregen. Egyéb radiológiai eltérésekben is megerősítette korábbi megfigyeléseinket (JÓZSA–PAP 1992). Mivel a torzított koponyák döntő többségén (kb. 90-95 %-án) kimutathatók az intracranialis nyomás idült fokozódásának jelei, szükségesnek tartottuk elemezni a sella méreteit, formáját, s ezekből próbáltunk következtetni a hypophysis nagyságára, működésére. Magunk a KÖHLER és ZIMMER (1956) által leírt, valamint ennek ZAGGA és mtsai (2008) által módosított módszerét és méréseit tartjuk legalkalmasabbnak a régészeti anyagon a sella radiológiai vizsgálatára.

Anyag és módszerek

Tizennyolc – a 4–6. századokból származó – felnőtt, és hat (ugyaneből a korból való) gyermek torzított koponyáit vizsgáltuk. Az ország különböző területeiről (Keszthely–Fenékpuszta, Vác, Szekszárd, Tököl stb.) előkerült torzított koponyák között egyenlő számban voltak nőké és férfiaké (9–9 cranium). A vizsgált leletek kor, nem, testmagasság és deformáltsági index adatait az 1. táblázat tartalmazza. A torzított koponyák antropológiai vizsgálatáról PAP számolt be (1983, 1984, 1985).

1. táblázat: A vizsgált leletek

Jelölés	Nem	Életkor	Koponya űrtartalom (ml)	Testmagasság (cm)	Deformációs index
KFp. 5.	Nő	maturus	1090	–	–
KFp. 24	Nő	maturus	1123	155,0	–
KFp. 28.	Ffi	maturus	1317	–	95,27
KFp. 8	Nő	maturus	1286	160,3	81,40
KFp. 27	Ffi	maturus	1326	173,7	79,53
KFp. 25	Nő	adultus	1090	151,7	104,05
KFp. X.	Ffi	maturus	1282	173,4	90,70
CA 235	Nő	adultus	1313	–	87,42
Hanság 68.109.1	Nő	maturus	1240	154,5	–
Tököl 133	Ffi	adultus	–	156,5	–
Szászbonyha 106	Nő	adultus	–	152,0	–
Szekszárd 1125	Nő	adultus	–	158,0	95,54
Tököl 68.153.1	Ffi	adultus	1356	157,6	–
Vác 11.026	Ffi	maturus	1288	154,6	–
Arad-Gáj 110.a.	Ffi	adultus	1310	156,8	–
Egerlövő 1.	Ffi	maturus	–	153,4	–
Egerlövő XXVI.	Ffi	adultus	1185	150,8	–
Jelzés nélküli	Ffi	maturus	–	157,5	–
Mözs	Nő	adultus	–	–	–

KFp. = Keszthely–Fenékpuszta.

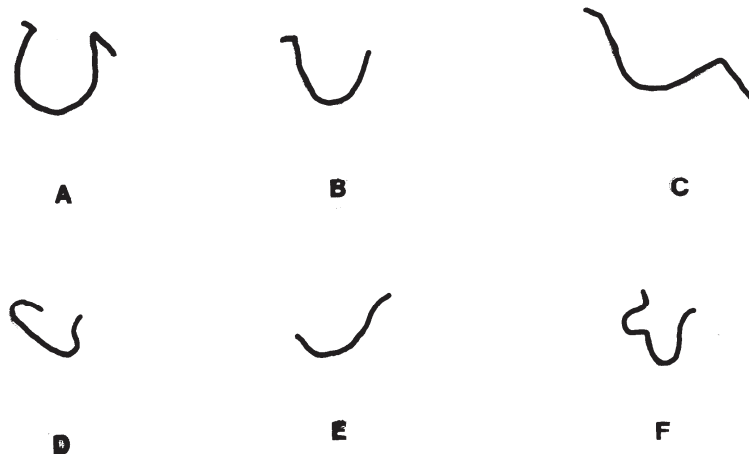
Hármas kontrollcsoportot vizsgáltunk: *Recens kontrollként* 40 egészséges felnőtt (20 férfi és 20 nő) valamint 10 (2-6 év közötti) gyermek koponyasérülés gyanúja miatt készült röntgenképei szolgáltak. (A röntgenfelvételek az Országos Traumatológiai Intézet, ill. annak jogutódjának a Baleseti Központnak a rgt-archívumában vannak). A felnőttek kora 17-76 év közötti (átlagosan 39 év) volt. *Középkori kontrollként* a 10-12. századokból származó ugyancsak 40 felnőtt (20 férfi, 20 nő) sérülésmentes craniumának radiológiai képe szolgált. Korábban éppen a sella vizsgálatával sikerült egy hypophysis-tumort diagnosztizálnunk (JÓZSA–PAP 1994), s akkor vizsgáltuk azokat a röntgen

felvételeket, amelyek itt „Biztosan daganatos kontrollként” szerepelnek, az Országos Idegsebészeti Tudományos Intézetben operált (szövettenileg verifikált) 30 hypophysis tumoros beteg röntgenképei.

A koponyákról pontos beállítással antero-posterior és oldalirányú röntgenfelvételeket készítettünk. A röntgenképekről speciális műszerrel (Mitutoyo LTD. London, UK. Type CD 15B), $\pm 0,2$ mm pontossággal mértük meg a töröknyereg nyílirányú hossz átmérőjét, mélységét, a területét pedig milliméter hálón határoztuk meg KÖHLER és ZIMMER (1956) módszere szerint. Regisztráltuk a középső koponyagödör csontos vázának egyéb radiológiai eltéréseit (a sinus sphenoidalis hiánya, vagy csökevényes volta, platybasia, clivus meredeksége stb.) is.

Eredmények

Az egészséges kontroll koponyákon a töröknyereg alakjának három fő típusát, a kerek, a parabola és a csónak alakút tudtuk elkülöníteni (1. ábra A, B, C rajz). A torzított koponyákban kerek sellat nem láttunk, többségük csónak, vagy parabola, ritkán teljesen szabálytalan alakú volt (1. ábra D, E, F rajz). A recens és középkori kontrollokban a sella mélysége az irodalomban megadott határok (8-12 mm) között volt. A tumoros kontrollokban olykor 25-30 mm-nyire tágult sellat is találtunk (ezekről korábban beszámoltunk: JÓZSA-PAP 1994). A kerek és parabola alakú töröknyergek nyílirányú átmérője szintén az irodalomban megadott határok (12-16 mm) közötti, a csónak alakú sellaké 2-4 mm-rel meghaladta ezt. A kontroll sellak területe 87-137 mm² közötti, átlagosan 107,84 mm² volt. A férfiak és nők sellájának területében minimális különbséget (átlagosan) $\pm 4,2$ mm² mértünk. Kisméretű, 90 mm² alatti területű töröknyeret két alkalommal, nagyméretűt, 130 mm² fölötti területűt négy esetben találtunk, de egyik kontroll sem volt kisebb területű 80 mm²-nél, vagy nagyobb 140 mm²-nél. A recens és ásatag kontrollok között matematikailag értékelhető különbséget egyik paraméterben sem találtunk, de a régészeti anyagból származó kontrollok értékei valamivel kisebbek (6,5 %) voltak, mint a kortárs populációé. A biztosan daganatos kontrollok töröknyerge minden esetben 250 mm² fölötti, mélységi és hosszúsági méreteik szignifikánsan nagyobbak, az egészséges kontrollok értékeinek legalább duplája volt. A recens, 2-6 év közötti gyermekek sellájának területe 31-45 mm² közöttinek bizonyult.

1. ábra: A kontroll sellak (A, B, C rajz) és a torzított koponyákban kialakult sellak (D, E, F rajz) alakja. Természetes nagyság, a röntgenfilmről átrajzolva

A torzított koponyákban 40 mm² alatti sella-területet egy alkalommal, 41-60 mm² közöttit 14 esetben, 60-69 mm²-es területet háromszor találtunk. A legnagyobb területű töröknyereg sem volt nagyobb 69 mm²-nél. A sella mélysége csökkent, több esetben 3-5 mm-es, de a legnagyobb török-

nyereg mélysége sem haladta meg a normál érték minimumát (8 mm-t). A torzított 2-6 éves gyermekek sellájának nyírlirányú felülete 21-27 mm² közöttinek bizonyult (2. táblázat). Ha a recens kontrollok sellájának területét 100 %-nak tekintjük, akkor ehhez viszonyítva a 10-12 századi kontrollok sellaja 93,41 %, a torzított felnőtteké pedig 49,14 %. A kontroll (2-6 éves) gyermekek sella területét 100 %-nak vesszük, akkor a torzított gyermek-koponyákban csak 60,71 % a töröknyereg területe.

2. táblázat: A vizsgált sellak jellemzése

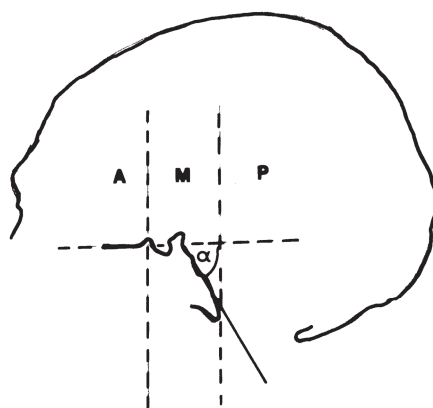
	Recens kontrol felnőtt	Recens kontrol 2-6 éves	10-12 sz. kontrol felnőtt	Torzított felnőtt	Torzított 2-6 éves
Esetszám	20 ffi 20 nő	10	20 ffi 20 nő	9 ffi 9 nő	6
Sella alakja					
kerek	12	6	16	–	–
parabola	20	4	21	10	4
csónak	8	–	3	6	2
szabálytalan	–	–		2	–
Sella átlagos területe mm ²	103,40* ± 17,2	39,2♣ ± 3,5	96,59† ± 12,2	50,81*† ± 9,2	23,6♣ ± 2,2

* p < 0,001

♣ p < 0,001

† p < 0,001

A torzított koponyákon a középső koponyagödör egyéb anomáliáit is megfigyeltük. Mindössze egy személyben alakult ki „normális” nagyságú iköböl, egy további esetben csökevényes sinus sphenoidalist láttunk, a többiben nem volt kimutatható iküreg. A clivus meredeksége 14 felnőtt torzított koponyán volt mérhető (2. ábra). Ezek közül egyben meredekebb, további hétben laposabb, hat alkalommal „normális” meredekségű clivust találtunk. A kontrollokban a clivus dőlésszöge 68-76°, átlagosan 71° 31' volt. A torzított koponyák közül hatban ezen „normál” határokon belüli értéket 70-75°-ot állapítottunk meg. További hét torzított koponyában a clivus lapos, 35-60° közötti, átlagosan 47° 51' dőlésszögű. Különös jelentőséget tulajdonítunk a lapos clivusnak, ugyanis napjaink gyakorlatából tudjuk, hogy ez a (napjainkban) ritka rendellenesség kínzó főfájást és agytörzsi zavarokat okozhat.

2. ábra: A clivus dőlési szöge mérésének sémás rajza

Megbeszélés

A sella turcica a magzati élet során kialakul, de teljes fejlettségét csak 10-14 éves korra éri el (ALKOFIDE 2007, CHILTON et al. 1983). Nagysága, fiziológiai körülmények között, nem változik az élet postpubertalis szakaszán. A töröknyeregben helyezkedik el a hypophysis, amely 0,5-0,9 gramm tömegű endokrin szerv. Az agyfüggelék (primer) hypoplasiája rendkívül ritka, következményeiről is mindössze azt tudjuk, hogy többnyire a mellékvese-kéreg és pajzsmirigy hypoplasiája és hypofunkciója társul, de a gonádok és genitálék általában nem érintettek.

A hypophysis nagyságára a sella méreteiből következtethetünk, a normál méretű töröknyereg, normális tömegű hypophysist sejtet. A megnagyobbodott, tág sella, a hypophysis (vagy környezetének) tumora mellett szól. Jószerivel semmit nem tudunk a hypoplasias sella és hypophysis funkcionális állapotának kapcsolatáról, hisz ilyen anomália napjaink klinikai gyakorlatában alig fordul elő. Torzított koponyákon végzett olyan radiológiai vizsgálatokról (amelyek megemlétték, vagy ábrázolták volna a töröknyeret), egyetlen esetközlést találtunk (KINDLER 1957), amelyben a képeken jól látszik a sella csökevényessége, de a szerző meg sem említette ezt a morfológiai eltérést.

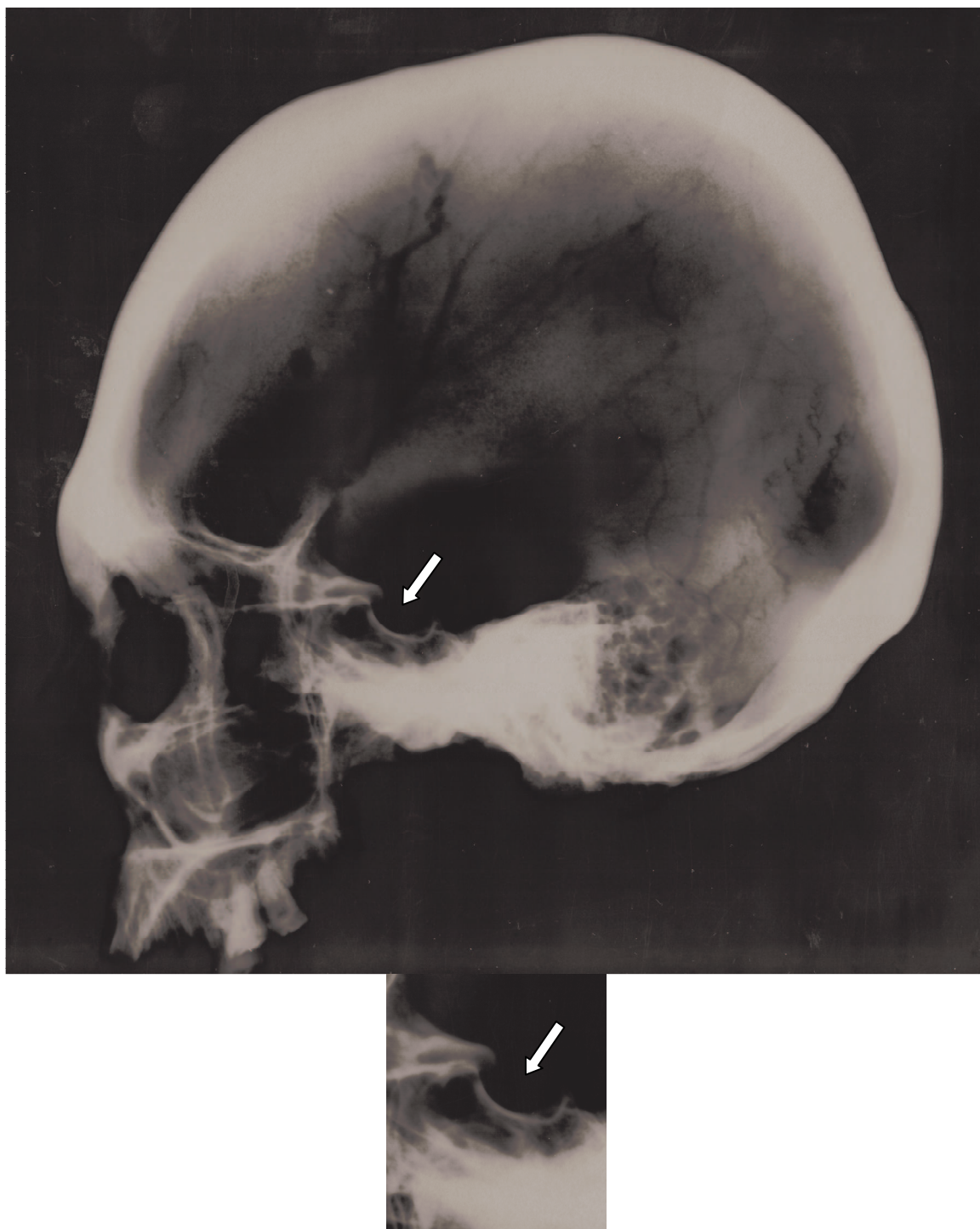
A nagyszámú torzított koponyán (18 felnőtt + 6 gyermek) végzett vizsgálataink azt bizonyították, hogy a koponyalap egyéb képleteinek rendellenességei mellett a sella is károsodik (3., 4., 5. ábra). A koponyatorzítást (mai tudásunk szerint) a kisded féléves kora körül (vagy azt megelőzően) kezdték, mert az 1-2 éves gyermekkoponyákon már jól kimutathatók a torzítás jelei. Ezt erősíti meg saját észlelésünk, hiszen a 2-6 éves torzított gyermekek sella méretei 30-40 %-kal elmaradnak a hasonló korú kontrolok mögött. A későbbi életkorokban (úgy látszik), a torzítás ellenére is növekszik valamelyest a töröknyereg területe (és térfogata), de felnőttekben sem éri el soha a torzítatlan koponyák minimális értékeit.

Amint arra már korábban utaltunk, a sella ürterének 50-70 %-át foglalja el a 0,5-0,9 gramm tömegű hypophysis. Joggal tételezhetjük fel, hogy a sella hypoplasiája maga után vonja az agyfüggelék hypoplasiáját is, legalább ugyanolyan mértékben. Ha ez tényleg így történt, akkor a torzítottak hypophysisének tömege 0,25-0,45 gramm közötti lehetett, tehát nem érte el a normál érték alsó határát sem. A sella volumen és a hypophysis tömeg és térfogat arányának megváltozása (azaz, hogy az agyfüggelék az ürter 50-70 %-ánál nagyobb teret foglaljon el), nem képzelhető el, mert az agyfüggeléknek speciális vérellátása ezt nem teszi lehetővé. Az amúgy is emelkedett koponyaűri nyomás mellett az intrasellaris nyomás fokozódása biztosan keringési zavart és a gyakorta halálos hypophysis-necrosist okozott volna. HARANGHY (1960) szerint az időült nyomás-fokozódás a neurohypophysisre nincs hatással, de az adenohypophysist károsítja és elsősorban az eosinophil sejteket pusztítja el.

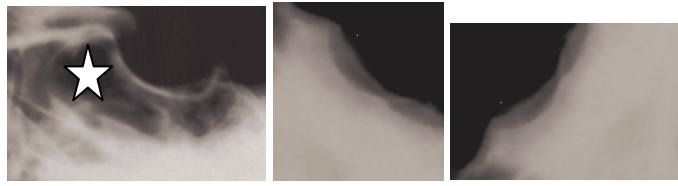
A napjainkban is előforduló koponyatorzítottakon (JÓZSA 2011) végzett részletes endokrinológiai vizsgálatokról nem tudunk. A kortárs orvosi gyakorlatban a varratok idő előtti elcsontosodása okozza a (legtöbb) koponya-torzulást, ami morfológiailag nagyon hasonló a mesterséges torzításhoz. Az előbbi eltérések klinikai és endokrinológiai tüneteiből következtethetünk arra, hogy a mesterséges torzítás milyen következményekkel járhatott. Kidülledt szemek, divergáló pseudo-strabizmus, spontán nystagmus, felnőtt korban a látás romlása, vakság, a hallójáratok szűkülete, vagy atresiája miatt nagyothallás, vagy sükettség (BÖGI et al. 1989). Az idő előtti varrat-elcsontosodás okozta koponya-deformitás igen hasonló csonteltéréseket okoz, mint amelyeket mi most a mesterségesen torzított koponyákon találtunk: a sella kicsiny és rendellenes alakú, a sinus sphenoidalis és sinus frontalis csökevényes, vagy nem is fejlődik ki, az elülső koponyagödör deformált, aszimmetrikus, az interorbitális térköz megnövekedett, az orbita sekély, a kicsiny foramen opticum deformált, szűk. A fokozott intracranialis nyomás miatt a boltozat csontjain impressiones digitales alakulnak ki (BÖGI et al. 1989, NICTER et al. 1986, TESSIER 1971 stb.). Az idő előtt elcsontosodott varratok okozta koponya-torzulásos betegek rendszerint alacsony termetűek (150 cm körüliek), gyakori közöttük a hypothyreosis, mellékvesekéreg hypofunkció, hypogonadismus. A mesterséges koponyatorzítás alkalmával szinte azonos csont elváltozások alakulnak ki, mint a betegekben. A torzított koponyájú személyek testmagassága (1. táblázat) is hasonló volt az idő előtti varrat-elcsontosodásban szenvedőkével. Tizenöt esetünkben a végtagcsontok alapján kiszámítottuk a testmagasságot. Két férfi testmagassága 173 cm-nek, egy nőé pedig 160 cm-nek mutatkozott. Az összes többi esetben a számított testmagasság 150 és 160 cm közötti volt. Joggal tételezzük fel, hogy a lágyrészek eltérései és az

endokrin károsodások is hasonlóak lehetnek. Sajnos az említett endokrin betegségek (hypothyreosis, mellékvesekéreg hypofunkció stb.) nem hagynak nyomot a vázrendszeren, ezért nem mondhatunk bizonyosságot.

3. ábra: 110.6 lelt. számú koponya (kontrol, ffi). A csónak alakú sella hossza 18, mélysége 9 mm. Területe 93 mm². A koponya felvétel kicsinyített, az inzert természetes nagyságú.

4. ábra: Az ép (csillag) és torzított koponyák sellainak összehasonlítása. Természetes nagyság.

5. ábra: Mözs. Adultus nő. A sella mélysége 5, nyílirányú átmérője 10 mm, Területe 34 mm^2 . A koponya felvétel kicsinyített, az inzert természetes nagyságú.

Irodalom

ALKOFIDE, E. A. (2007): The shape and size of the sella turcica in skeletal Class I, Class II. and Class III. Saudi subjects. Europ. J. Orthodontics 29: 457–463.

- BÖGI I.–SZARVAS I.–THURÓCZY L. (1989): A koponyavarratok korai csontosodása miatti deformitások és azok kezelése. *Orv. Hetil.* 130: 1643–1648.
- CHILTON, L. A.–DORST, J. P.–GARN, S. M. (1983): The volume of the sella turcica in children. *Am. J. Roentgenol.* 140: 797–801.
- CZIGÁNY J. (2008): A mesterségesen torzított koponyák jellegzetes radiológiai elváltozásai. *Folia Anthropologica* 7: 5–15.
- FLERKÓ B. (1982): A hypophysis portális érrendszere és keringési sajátosságai. *Orv. Hetil.* 123: 67–73.
- HARANGHY L. (1960): *Pathologia II. Medicina*, Budapest. 740–744.
- HARSÁNYI L.–FÖLDES V.–JÓZSA L. (1973): Hypophysis elváltozások akasztáskor. *Morphol. Igazs. Orv. Szle.* 13: 137–141.
- JÓZSA, L.–FÖLDES, V.–SZABÓ, Á. (1974): Hypophyseal changes occurring after craniocerebral injuries. *Traumatologia* 17: 883–889.
- JÓZSA, L.–PAP, I. (1992): Pathological alterations in arteficially distorted skulls. *Ann. Hist-Natur. Mus. Nat. Hung.* 84: 189–194.
- JÓZSA, L.–PAP, I. (1994): Hypophyseal tumor on male skull from the 11-13th centuries period in Hungary. *Ann. Hist-Natur. Mus. Nat. Hung.* 86: 139–143.
- JÓZSA L. (2011): Az emberi test mesterséges módosítása (deformálása). I. A koponyatorzítás. *Orv. Hetil.* 152: 1213–1217.
- KARLINGER K. (1990): A sella turcica és környékének CT anatómiája. *Orv. Hetil.* 131: 2027–2029.
- KINDLER, W. (1957): Röntgenologische Untersuchungen eines künstlich deformierten Schädels aus der Völkerwanderungszeit. *RöFo.* 87: 185–190.
- KÖHLER, A.–ZIMMER, E. A. (1956): Grenzen der normalen und Anfänge des pathologischen im Röntgenbildes des Skelettes. G. Thieme, Stuttgart. 183–212.
- LOEPP, W.–LORENZ, R. (1971): Röntgendiagnostik des Schädels. G. Thieme, Stuttgart. 174–196.
- NICHTER, L. S.–PESSING, J. A.–HOROWITZ, J. H.–MORGAN, R. F.–NICHTER, M. A. (1986): External cranioplasty: Historical perspectives. *Plast. Reconstr. Surg.* 77: 325–332.
- PAP, I. (1983): Data to the problem of artificial cranial deformation. Part 1. *Ann. Hist-Natur. Mus. Nat. Hung.* 75: 339–350.
- PAP, I. (1984): Data to the problem of artificial cranial deformation. Part 2. *Ann. Hist-Natur. Mus. Nat. Hung.* 76: 335–350.
- PAP, I. (1985): Data to the problem of artificial cranial deformation. Part 3. *Ann. Hist-Natur. Mus. Nat. Hung.* 77: 281–289.
- PLANT, A. (1952): Pituitary necrosis in routine necropsies. *Amer. J. Pathol.* 28: 883–889.
- TESSIER, P. (1971): Relationship of craniostenosis to craniofacial dysostosis and faciostenosis: a study with therapeutic implications. *Plast. Reconstr. Surg.* 48: 224–229.
- TESTUT, L.–JACOB, O. (1921): *Traité d'anatomie topographique avec applications medico-chirurgicales*. G. Doin & Cie. Paris.
- TILLIER, H. (1955): *Anatomie radiologique normale*. G. Doin & Cie. Paris.
- TREVES, F. (1952): *Surgical applied anatomy*. Cassel Co., London.
- WOLMAN, L. (1956): Pituitary necrosis in raised intracranial pressure. *J. Path. Bact.* 72: 575–586.
- WOLPERT, S. M.–MOLITS, M. E.–GOLDMAN, J. A.–WOOD, J. B. (1984): Size, shape and appearance of normal female pituitary gland. *Am. J. Nucl. Med. & Roentgenol.* 5: 263–267.
- ZAGGA, A. D.–AHMED, H.–TADROS, A. A.–SAIDU, S.A. (2008): Description of the normal variants of the anatomical shapes of the sella turcica using plain radiographs: Experience from Sokoto, Northwestern Nigeria. *Ann. African Med.* 7: 77–81.

A szerző címe:

Dr. Józsa László
Csernely, Táncsics u. 9.
3648
HUNGARY

A KÁRPÁT-MEDENCEI VASKORI NÉPESSÉGEKRE VONATKOZÓ EMBERTANI ADATOK ÁTTEKINTÉSE

K. Zoffmann Zsuzsanna

Budapest

Abstract: *Anthropological data of the populations dated to the Iron age from the Carpathian Basin.* The work deals with the anthropological material dated to the Iron Age from the whole Carpathian Basin gathering the sites with published finds in a catalogue, and presenting the mean craniometric data of the series representing the populations of the Iron Age. On the end a Penrose analysis shows with its results the strong connections between the most important European populations (Scythians, Celts), which seems to have a SW-European genetic origin. Some populations (e.g. the Transdanubian, Bohemian and first of all the Slovakian Celts or the Scythians from the Middle-Dnieper region) – most probably because of the interbreeding with the local inhabitants – are showing a certain separation, thus no significant Penrose connection can be proved between the Celts from Middle-Europe and Celts from the Western regions of the continent.

Bevezetés

A vaskorban Kárpát-medencét több, régészetileg elkülönített kultúra népessége lakta, melyek között már az írott forrásokban névvel nevezettek is elfordulnak, sőt például a periódust záró kelták egyes törzseinek nevét és települési területét is ismerjük. A négy nagy őskori periódus közül azonban (neolitikum, rézkor, bronzkor, vaskor) e korszakból került közlésre a legkevesebb embertani lelet, s ennek következtében e népeket ismerjük embertanilag a legkevésbé.

A teljes őskorra kiterjedő leletkatalógusokban (ZOFFMANN 1995a, 2005), illetve Kárpát-medence őskori embertani összképének felvázolásakor (ZOFFMANN 1998-99, 2000, 2001) természetesen a vaskori populációkra vonatkozó adatok is szerepeltek, de a nagyobb embertani sorozatokkal is rendelkező szkíták és kelták kivételével – melyeknek demográfiai és Penrose-féle elemzése is megtörtént (ZOFFMANN 2002a, 2005, 2009, 2011a), a kevesebb, gyakran minimális esetszámmal rendelkező sorozatokról a publikációkban nem sok szó esik.

A jelen munka Kárpát-medence valamennyi régészetileg ismert vaskori népességének/nép-csoportjának közleményekből ismert lelőhelyeinek felsorolását (1. táblázat) valamint az adott sorozatok legfontosabb demográfiai (2. táblázat) és craniometriai adatait közli (3. táblázat), végezetül pedig az erre alkalmas esetszámú sorozatok (4. táblázat) Penrose-elemzésével (PENROSE 1954) az adott népeknél genetikai helyét igyekszik meghatározni a Kárpát-medence körüli területek vaskori népességei között (1. ábra).

Eredmények

Demográfiai adatok

A Kárpát-medencei őskori demográfiai adatok vizsgálata során (ZOFFMANN 2011) – a sorozatok alacsony esetszáma miatt – csupán négy vaskori népesség összesen hat sorozatának halandósági tábláit lehetett elkészíteni. A fontosabb demográfiai jellemzőket felsorakozató 2. táblázat adatai alapján az alábbiakat lehet megállapítani:

1. A 0-évesek igen alacsony előfordulási aránya az őskori sorozatoknál már megszokott, a vaskoriak esetében még a közülük legmagasabb Ordacsehi-kécsimezői 4,06% is messze a várt érték alatt marad.
2. A 15-x éves, reprodukív éveikben lévő, tehát a közösség felnőtt populációjához sorolható férfiak és nők között valamennyi vaskori sorozat esetében enyhe nőtöbbség jelentkezik, aminek magyarázata akár az is lehetne, hogy a férfiakat otthonuktól távol érthette a halál, s eltemetésükre is ott kerülhetett sor.
3. Az újszülöttek/csecsemők alacsony száma miatt, valamennyi esetben erősen meglepetésszerű a 0-éves korban 20 és 35 év között variálható várható élettartam. A 15-x éves korúak várható élettartama 15 és 19 év között a legmagasabb, az érték a férfi juvenisek körében 21,3 és 30,5, nőknél pedig 19,9 és 25,4 év között, míg a 20-24 évesek esetében a várható élettartam a férfiaknál 16,9 és 25,5, nők esetében pedig 14,8 (!) és 21,5 év között ingadozik. A várható élettartam ezekben a korcsoportokban általában a férfiaknál a magasabb, de néhány közösségben a nők, férfi társaiknál néhány évvel hosszabb életre számíthattak.
4. Az átlag életkor sorozatonként igen eltérő. Az infans I.-II. korcsoportúak nagyobb aránya miatt, a legalacsonyabb értékek a Bosut kultúrabeli gomolavai II. tömegsírjánál jelentkeznek, s ez megerősíteni látszik azt a feltevést, hogy ezekkel az eltemetettekkel valamilyen járvány, vagy éhínség végezhetett. A néhány esetben megfigyelhető 40 év fölötti átlagéletkor irreálisnak tűnik, s mindenképpen a sorozatok által reprezentált temetők részleges feltártságával van összefüggésben.

1. táblázat: Feldolgozott vaskori embertani leletek kultúránkénti felsorolása

Lelőhelyek	Gyermekek	Férfiak	Nők	Felnőttek	?	Összesen	Irodalom	Átlagszámításba
								bevont koponyák száma
♂ + ♀								
DUNÁNTÚLI HALLSTATT KULTÚRA								
1. Balatonboglár-Berekre dülő	–	–	1	–	–	1	ZOFFMANN 2011b	0
2. Kőszeg-"St. Veitsberg"(=Velem-Szentvid?)	–	1	–	–	–	1	LEBZELTER 1928	0
3. Smolenice	1	1	2	–	–	4	JELINEK 1975b	1 + 2
4. Süttő	2	3	–	1	–	6	ZOFFMANN, cit. VADÁSZ 1983	0
5. Százhalombatta	–	3	1	1	–	5	ZOFFMANN, cit. HOLPORT 1986	0
6. Vaskeresztes-Diófásdülő	–	–	2	–	–	2	ZOFFMANN, cit. FEKETE 1981	0
7. Velem-Szentvid	1	–	–	–	–	1	ZOFFMANN 1995b	0
8. Vinkovci-NaMa	4	4	3	–	–	11	ŠLAUS 2002	0
ILLÍREK								
1. Szentlőrinc	15	19	26	5	~	65	LENGYEL, KISZELY, cit. JEREM 1968	0
KALAKAČA HORIZONT (HaB)								
1. Hrtkovci-Vranj	–	–	1	–	–	1	ZOFFMANN közöletlen	0
2. Jaša Tomić	–	1	–	–	–	1	ĐURIĆ-SREJIĆ - STEFANOVIĆ 1998	0
3. Novi Sad, Klisa – ADECO	5	10	7	1	–	23	ZOFFMANN, közöletlen	2 + 3
BOSUT-BASARABI KULTÚRA								
1. Hrtkovci-Gomolava II.	46	11	19	–	2	78	ZOFFMANN 1997c ĐURIĆ--	10 + 16
2. Stubarlija-Mošorin	4	–	3	2	–	9	KELEČEVIĆ 2007	0

MEZŐCSÁTI (PRESZKÍTA) KULTÚRA									
1. Adács-Víztározó	2	–	–	–	–	2	ÉRY 1991 NEMESKÉRI--	0	
2. Ároktő-Pelypuszta	–	1	–	–	–	1	DEÁK 1954	0	
3. Boconád-Dobogó	–	1	–	–	–	1	ÉRY 1991	0	
4. Dormánd-Hanyipuszta	–	2	–	–	–	2	ÉRY 1991	1 + 0	
5. Füzesabony-Kettőshalom	6	11	19	–	–	36	ÉRY 1991 ZOFFMANN, közöletlen	7 + 14	
6. Füzesabony-Varjúdomb	–	2	–	–	–	1	ÉRY 1991	2 + 0	
7. Hatvan-Strázsahegy	–	–	1	–	–	1	ÉRY 1991	0 + 1	
8. Kál-Legelő	3	1	–	–	–	4	ÉRY 1991	0	
9. Ludas-Varjúdülő	2	6	3	1	2	14	ZOFFMANN 2008	1 + 1	
10. Maklár-Koszpérium	3	1	3	–	–	7	ÉRY 1991 ACSÁDI--	0 + 1	
11. Mezőcsát-Hörcsögös	13	12	20	–	–	45	NEMESKÉRI 1970 NEMESKÉRI--	0	
12. Pelypuszta(Ete)-Ároktő	–	1	–	–	–	1	DEÁK 1954	1 + 0	
13. Sirok-Akasztómály	1	–	7	–	–	8	ÉRY 1991	0 + 5	
14. Tarnabod-Téglás	1	3	–	–	–	4	ÉRY 1991	2 + 0	
15. Tarnaörs-Csárdamajor	1	5	3	–	–	9	ÉRY 1991 NEMESKÉRI- DEÁK'54,FARKAS-	4 + 0	
16. Tápé-Lebő	–	2	–	–	–	2	MARCSIK 1975	2 + 0	
KANNELURÁS KERÁMIA HORIZONTJA (HaB-C)									
1. Novi Sad [E-75] - Volarsko polje	–	3	3	–	–	6	ZOFFMANN, közöletlen	1 + 1	
SZKÍTÁK									
1. Algyő, Bartók.B.u.-volt barakktábor	15	14	26	7	1	63	ZOFFMANN 2006, kézirat	1 + 0	
2. Berettyóújfalu- Nagy-Bócs dűlő	–	–	2	–	–	2	ZOFFMANN 2007 NECRASOV--	0	
3. Bratei	–	1	–	–	–	1	BOTEZATU 1960	0	
4. Ciombrud	–	6	–	–	–	6	NECRASOV 1979	0	
5. Csanytelek	1	5	4	–	–	10	BOTTYÁN 1943 ZOFFMANN, közöletlen	2 + 1	
6. Ebes-Zsongvölgy I.	1	1	1	–	–	3	BOTTYÁN 1943	0	
7. Mátraszele	–	1	–	–	–	1	ZOFFMANN, közöletlen	1 + 0	
8. Óföldséak-Kéthalom dűlő [M43], 8.lh.	–	–	2	1	–	3	ZOFFMANN 2007	0	
9. Polgár-Királyérpart [M3/29]	5	–	–	–	–	5	ZOFFMANN, közöletlen	0	
10. Pusztataskony, 1.lh.	1	–	–	–	–	1	MENDE, cit. VADAY 2000	0	
11. Salgótarján, Ipari Park II.	2	–	–	–	–	2	BERNERT 2010	0	
12- Soroksár-Akácok dűlő [M0-008]	13	18	35	18	–	84	DEZSŐ 1966	23 + 27	
13. Szabadszállás-Józan	43	30	35	–	–	108	BOTTYÁN 1943 BOTTYÁN 1943,	1 + 2	
14. Szentcs-Jaksorpart	1	1	2	–	–	4	FÓTHI et al. 2000	14 + 13	
15. Tápiószele	16	44	56	2	–	118	ZOFFMANN, közöletlen	0	
16. Tiszacsege-Homokbánya	–	1	–	–	–	1			
SZKÍTÁK – KELTÁK (HaC)									
1. Tiszavasvári-Városföldje-Jegyzőtag	3	4	5	1	–	13	SZATHMÁRY 1984-86	3 + 2	

KELTÁK									
<i>Szlovákia</i>									
1.	Bešenov pri Šurani – Papföld	–	–	1	–	1	2	SZŐKE-- NEMESKÉRI 1954	0
2.	Bratislava-Nálepkova u. 19-21. Bucu	–	–	3	–	–	3	GOMOLČAK 1988 TÓTH 2010 JAKAB-- VONDRÁKOVÁ	0 + 2
3.	Dubník-Bundás	7	8	13	2	–	30	1989	0
4.	Dvory nad Žitavou	1	5	1	7	–	14	VLČEK 1957	4 + 0
5.	Hurbanovo-Abadomb	–	2	–	–	–	2	VLČEK 1957	2 + 0
6.	Hurbanovo-Bacherov majer	–	2	4	–	–	6	VLČEK 1957	1 + 4
7.	Hurbanovo-Bohatá	2	6	4	3	–	15	JAKAB 1977	2 + 1
8.	Palárikovo II.	2	1	1	–	1	5	THURZO 1975	0 + 1
9.	Trnovec nad Váhom – Horný Jatov	1	9	4	8	–	22	VLČEK 1957	4 + 3
<i>Dunántúl</i>									
1.	Alattyán-Szölődomb	1	1	–	–	1	3	KÖHLER et al. 2007	0
2.	Apátipusztá(Ete-)	–	2	–	–	–	2	NEMESKÉRI-- DEÁK 1954	2 + 0
3.	Álmosd-Homokbánya-Csorda kút	–	1	3	–	–	4	ZOFFMANN 2009 KÖHLER et al.	0 + 1
4.	Bikács	–	~	1	–	–	1	2007	0
5.	Bonyhád-Biogáz üzem	–	~	1	–	4	5	HAJDU 2010 KÖHLER et al.	0
6.	Budapest-Gellérthegy	–	1	~	–	–	1	2007 KÖHLER et al.	0
7.	Búj	–	1	~	–	–	1	2007 NEMESKÉRI--	0
8.	Cakóháza	–	3	~	–	–	3	DEÁK 1954 NEMESKÉRI--	3 + 0
9.	Csabrendek	–	1	~	–	–	1	DEÁK 1954 NEMESKÉRI--	1 + 0
10.	Cserszegtomaj	–	4	1	–	–	5	DEÁK 1954	4 + 0
11.	Ebes-Zsongvölgy III	1	–	–	–	–	1	ZOFFMANN 2009	0
12.	Gadács-Mező u. 13.	–	–	–	–	1	1	ZOFFMANN 1998a	0
13.	Gencsapáti-Sziget	3	3	–	–	1	7	TÓTH 2010 NEMESKÉRI--	0
14.	Görbő	–	1	–	–	–	1	DEÁK 1954 KÖHLER et al.	1 + 0
15.	Győr-Ménfőcsanak	5	12	9	–	3	29	2007 KÖHLER et al.	0
16.	Gyula-Kálvária	–	1	–	–	–	1	2007	0
17.	Hajuszoboszló-Fogthüty dűlő	1	–	–	–	–	1	ZOFFMANN 2009 KÖHLER et al.	0
18.	Jászberény-Cserőhalom	5	5	5	–	3	18	2007 NEMESKÉRI--	0
19.	Kemenesmihályfa	–	1	–	–	–	1	DEÁK 1954 KÖHLER et al.	1 + 0
20.	Kistokaj	–	–	1	–	–	1	2007 NEMESKÉRI--	0
21.	Koroncó	–	1	–	–	–	1	DEÁK 1954 KÖHLER et al.	1 + 0
22.	Kosd	–	–	1	–	–	1	2007 KISZELYNÉ--	0
23.	Kölesd-Lencsepuszta	1	6	6	–	–	13	KISZELY 1967	5 + 3

24. Kurd	–	–	1	–	–	1	NEMESKÉRI-- DEÁK 1954	0 + 1
25. Lovasberény-Alsótelek-Guba domb	–	1	2	–	–	3	NEMESKÉRI-- DEÁK 1954	1 + 2
26. Muhi-Kossuth u. 10.	1	5	–	–	6	12	KÖHLER et al. 2007	0
27. Novajdrány	–	1	–	–	–	1	KÖHLER et al. 2007	0
28. Ordacsehi-Kécsimező	12	12	21	3	2	50	ZOFFMANN 2002, 2012	1 + 6
29. Ordód-Babót	–	1	1	–	–	2	LEBZELTER 1928	1 + 1
30. Sávoly	–	–	1	–	–	1	NEMESKÉRI-- DEÁK 1954	0 + 1
31. Sé	1	–	–	–	–	1	TÓTH, közöletlen, 2002	0
32. Somogytúr-Homokbánya	–	1	1	1	–	3	ZOFFMANN 1999- 2000b	0
33. Sormás-Mántai dűlő	–	–	–	1	–	1	TÓTH 2009	0
34. Szabad-Szabadi hegy	–	4	4	1	–	9	ZOFFMANN 1998c	0
35. Szombathely, É-i elkerülő út, 5.lh.	–	1	–	–	–	1	TÓTH, közöletlen, 2002	0
36. Sztálinváros(=Dunaújváros)-Ejtőtorony	–	1	–	–	–	1	NEMESKÉRI-- DEÁK 1954	1 + 0
37. Tokod-Altáró	–	1	–	–	–	1	KÖHLER et al. 2007	0
38. Vác-Kavicsbánya	1	9	6	–	2	18	KÖHLER et al. 2007	0
39. Zamárdi-Réti földek	–	1	–	–	–	1	ZOFFMANN 1998a	0
40. Zamárdi 65101, elkerülő út, 56. lh.	2	5	8	–	–	15	KÖHLER et al. 2007	0
41. Zichyújfalu	1	3	4	–	–	8	ÉRY 1984	0 + 3
<i>D-Kárpát-medence</i>								
1. Hrtkovci-Gomolava	1	1	1	–	–	3	ZOFFMANN 1988	1 + 1
2. Kupinovo	–	–	1	–	–	1	LEBZELTER 1935	0 + 1
3. Osijek-Donji grad-Ciglane "A"	–	1	–	–	–	1	ZOFFMANN, közöletlen	1 + 0
<i>Alföld</i>								
1. Álmosd-Homokbánya-Csordakút	–	1	3	–	–	4	ZOFFMANN 2009	0
2. Ebes-Zsongvölgy III.	1	–	–	–	–	1	ZOFFMANN 2009	0
3. Hajdúszoboszló-Fogthüyük dűlő	1	–	–	–	1	2	ZOFFMANN 2009	0
4. Hódmezővásárhely-Székkutas	–	–	1	–	–	1	NEMESKÉRI-- DEÁK 1954	0 + 1
5. Tiszaug	–	1	–	–	–	1	NEMESKÉRI-- DEÁK 1954	1 + 0

Craniometriai adatok

A 3. táblázat az egyes koponyasorozatok legfontosabb metrikus paramétereit ismerteti kultúránkénti megoszlásban. Némely „sorozat” alig 1-2 esetből áll, aminek oka egyrészt az ásatásokon előkerült és embertanilag publikált koponyák minimális száma, másrészt az egyes népcsoportok temetkezési szokásaiban keresendő (hamvasztásos temetkezések, birtuális temetők). Minden új lelet előkerülése, illetve embertani publikálása természetesen módosítani fogja az itt közölt táblázati adatokat, amelyek már most is feltehetően több helyen hiányosak.

2. táblázat: Nagyobb esetszámu vaskori sorozatok fontosabb demográfiai jellemzői

Kultúrák / sorozatok	A sorozat esetszáma	d _x		Férfiak és nők aránya			Várható élettartam - e _x					Átlagéletkor			
		0-évesek százalékos aránya	Férfiak sorozaton belüli százalékos aránya	Nők sorozaton belüli százalékos aránya	Sexuális dimorfizmus	1 féfire jutó nők száma	0-évesek	Férfiak		Nők		Teljes népesség	15-x éves férfiak	15-x éves nők	
								15-19 éves férfiak	20-24 éves férfiak	15-19 éves nők	20-24 éves nők				
ILLÍREK															
Szentlőrinc-Téglagyár	64	0,10	29,69	40,63	136,84	1,4	35,31	30,48	25,48	25,37	21,36	30,6	44,5	30,0	
BOSUT KULTÚRA															
Hrtkovci-Gomolava II	75	1,92	14,67	26,67	181,82	1,8	19,92	21,33	19,31	19,92	19,48	18,3	35,9	33,3	
SZKÍTÁK															
Algyő-Bartók B.u. - Volt barakktábor	63	0,00	22,22	38,10	171,43	1,7	29,32	21,88	16,88	22,37	18,13	28,5	36,5	35,2	
Tápiószele	118	0,00	36,44	48,31	132,56	1,3	32,23	22,95	18,00	19,23	14,82	22,3	37,2	33,5	
KELTÁK															
Dubnik-Bundás	30	3,33	30,00	46,67	155,56	1,6	33,96	23,48	20,60	24,08	20,45	33,4	37,9	38,4	
Ordacsehi-Kécsimező	50	4,06	24,00	42,00	175,00	1,8	32,03	27,32	22,32	25,40	21,54	31,5	41,9	39,9	

3. táblázat: Fontosabb craniometriai paraméterek

MAR-TIN	Férfiak							Nők						
	N	V min-max	x	s	SR	P %		N	V min-max	x	s	SR	P %	
DUNÁNTÚLI HALLSTATT KULTÚRA														
1.	1	–	190	–	–	–		2	176-194	185,0	–	–	–	
8.	1	–	144	–	–	–		2	141-143	142,0	–	–	–	
9.	1	–	100	–	–	–		–	–	–	–	–	–	
17.	–	–	–	–	–	–		–	–	–	–	–	–	
20.	1	–	104	–	–	–		2	98-100	99,0	–	–	–	
45.	–	–	–	–	–	–		–	–	–	–	–	–	
47.	–	–	–	–	–	–		–	–	–	–	–	–	
48.	–	–	–	–	–	–		–	–	–	–	–	–	
51.	–	–	–	–	–	–		–	–	35	–	–	–	
52.	1	–	34	–	–	–		–	–	33	–	–	–	
54.	–	–	–	–	–	–		–	–	–	–	–	–	
55.	–	–	–	–	–	–		–	–	–	–	–	–	
66.	–	–	–	–	–	–		2	97-108	102,5	–	–	–	
8/1	1	–	75,8	–	–	–		2	73,7-80,1	76,9	–	–	–	
17/1	–	–	–	–	–	–		–	–	–	–	–	–	
20/1	1	–	54,7	–	–	–		2	50,5-56,8	53,7	–	–	–	
9/8	1	–	69,4	–	–	–		–	–	–	–	–	–	
47/45	–	–	–	–	–	–		–	–	–	–	–	–	
48/45	–	–	–	–	–	–		–	–	–	–	–	–	
52/51	–	–	–	–	–	–		1	–	94,3	–	–	–	
54/55	–	–	–	–	–	–		–	–	–	–	–	–	
KALAKAČA HORIZONT (HaB)														
1.	2	185-191	188,0	–	–	–		2	172-186	179,0	–	–	–	
8.	2	134-141	137,5	–	–	–		3	130-138	134,0	–	–	–	

9.	2	99-101	100,0	–	–	–	2	92	92,0	–	–	–
17.	2	138-140	139,0	–	–	–	1	–	129	–	–	–
20.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
45.	2	128-130	129,0	–	–	–	–	–	–	–	–	–
47.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
48.	2	65-68	66,5	–	–	–	–	–	–	–	–	–
51.	1	–	42	–	–	–	–	–	–	–	–	–
52.	2	29,5-34	31,8	–	–	–	–	–	–	–	–	–
54.	2	26	26,0	–	–	–	–	–	–	–	–	–
55.	2	49-52,5	50,8	–	–	–	–	–	–	–	–	–
66.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
8/1	2	72,4-73,8	73,1	–	–	–	2	72,0-80,2	76,1	–	–	–
17/1	2	72,3-75,7	74,0	–	–	–	–	–	–	–	–	–
20/1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
9/8	2	71,6-73,9	72,8	–	–	–	2	66,7-68,7	67,7	–	–	–
47/45	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
48/45	2	50,0-53,1	51,6	–	–	–	–	–	–	–	–	–
52/51	1	–	81,0	–	–	–	–	–	–	–	–	–
54/55	2	49,5-53,1	51,3	–	–	–	–	–	–	–	–	–
BOSUT KULTÚRA: HRTKOVCI--GOMOLAVA II.												
1.	9	174-196	183,3	–	–	–	15	168-194	176,7	7,04	121,30	30 > P > 10
8.	9	126-148	137,4	–	–	–	13	125-139	132,9	3,87	80,62	90 > P > 70
9.	8	92-101	96,6	–	–	–	13	87-98	93,5	3,57	83,10	90 > P > 70
17.	5	134-149	142,0	–	–	–	9	122-134	129,6	–	–	–
20.	9	112-128	119,8	–	–	–	11	107-120	111,7	4,05	106,63	50 > P > 30
45.	5	122-126	124,4	–	–	–	10	118-129	124,4	3,31	68,89	90 > P > 70
47.	5	107-118	112,6	–	–	–	9	97-118	106,3	–	–	–
48.	5	63-68	65,8	–	–	–	11	57-67	61,6	3,93	103,45	50 > P > 30
51.	6	39-42	40,3	–	–	–	12	36-42	38,6	1,90	111,56	30 > P > 10
52.	6	29-35,5	32,0	–	–	–	12	29-35	31,7	1,94	101,90	50 > P > 30
54.	7	23-26	24,9	–	–	–	12	20-24,5	22,8	1,68	99,02	50 > P > 30
55.	5	44-51	47,0	–	–	–	11	42-53	47,1	3,45	127,89	10 > P > 5
66.	8	89-99	93,5	–	–	–	10	88-98	92,6	2,76	47,53	<u>P > 99,0</u>
8/1	9	69,6-84,0	75,0	–	–	–	12	70,9-80,4	76,0	2,84	88,75	70 > P > 50
17/1	5	71,9-81,1	77,8	–	–	–	9	69,8-77,5	74,3	–	–	–
20/1	9	61,2-68,6	65,4	–	–	–	11	59,3-67,0	63,8	2,26	90,23	70 > P > 50
9/8	8	66,0-74,4	69,6	–	–	–	12	64,0-75,2	71,0	3,55	107,54	50 > P > 30
47/45	4	84,9-93,7	90,2	–	–	–	6	79,0-95,9	86,7	–	–	–
48/45	4	51,6-54,0	52,5	–	–	–	8	46,0-54,5	50,0	–	–	–
52/51	6	72,5-91,0	79,4	–	–	–	11	74,7-87,8	81,7	4,48	89,61	70 > P > 50
54/55	5	49,0-59,1	53,1	–	–	–	11	42,6-57,1	48,6	5,45	133,02	10 > P > 5
MEZŐCSÁTI (PRESZKÍTA) KULTÚRA												
1.	16	174-201	184,3	6,74	110,49	30 > P > 10	18	169-189	175,7	5,21	89,88	70 > P > 50
8.	16	130-150	140,4	6,48	129,61	<u>5 > P > 2,5</u>	17	127-143	134,4	4,86	101,25	50 > P > 30
9.	19	92-107	98,4	4,25	96,52	70 > P > 50	19	87-100	94,0	3,29	76,53	95 > P > 90
17.	11	17-144	136,9	4,99	101,82	50 > P > 30	10	123-137	128,3	4,14	88,04	70 > P > 50
20.	14	110-123	116,3	3,54	88,49	70 > P > 50	12	104-117	109,8	3,70	97,26	50 > P > 30
45.	5	132-135	133,6	–	–	–	7	120-135	126,1	–	–	–
47.	10	106-118	112,8	4,76	67,95	95 > P > 90	13	97-120	108,0	7,58	116,66	30 > P > 10
48.	13	63-73	66,2	3,44	83,99	90 > P > 70	15	56-67	62,0	4,04	106,20	50 > P > 30
51.	14	38-45,5	42,0	2,15	119,58	30 > P > 10	15	38-43	40,3	1,75	103,01	50 > P > 30

52.	14	28-35	31,9	2,11	110,90	30 > P > 10	14	29-34	31,9	1,41	83,14	90 > P > 70
54.	12	20-28	25,0	2,52	140,15	<u>5 > P > 2,5</u>	15	21-27	23,9	1,58	92,92	70 > P > 50
55.	13	44-55	50,9	3,55	122,29	30 > P > 10	15	42-52	47,5	2,80	103,69	50 > P > 30
66.	12	92-112	101,5	5,16	81,92	90 > P > 70	13	84-105	94,2	6,23	107,48	50 > P > 30
8/1	14	69,5-84,3	76,3	4,70	146,90	<u>1 > P > 0,1</u>	16	71,7-84,1	76,8	3,64	113,85	30 > P > 10
17/1	11	71,3-79,1	75,3	2,29	73,77	90 > P > 70	10	71,1-80,6	74,3	2,72	87,79	70 > P > 50
20/1	13	60,4-65,4	62,9	1,91	76,52	90 > P > 70	12	59,1-68,8	62,8	2,60	104,37	50 > P > 30
9/8	15	64,8-74,8	70,1	3,29	99,59	50 > P > 30	15	64,4-74,6	69,9	3,10	93,78	70 > P > 50
47/45	4	80,0-88,1	85,5	–	–	–	4	78,9-84,2	84,6	–	–	–
48/45	5	47,8-54,5	50,3	–	–	–	5	46,3-55,0	49,8	–	–	–
52/51	14	70,5-83,3	75,9	3,66	73,11	95 > P > 90	14	73,2-84,2	79,1	3,31	66,22	95 > P > 90
54/55	11	36,4-59,1	46,3	11,85	288,99!	<u>0,1 > P</u>	15	44,0-58,1	50,6	4,31	105,17	50 > P > 30
KÁRPÁT-MEDENCEI SZKÍTÁK												
1.	37	165-198	181,0	7,76	127,16	<u>1 > P > 0,1</u>	38	160-193	175,7	6,36	109,73	<u>5 > P > 2,5</u>
8.	37	123-149	138,4	6,26	125,11	<u>1 > P > 0,1</u>	36	120-158	133,9	6,59	137,36	<u>0,1 > P</u>
9.	38	82-116	95,5	6,30	143,23	<u>0,1 > P</u>	35	86-102	93,9	3,93	91,32	70 > P > 50
17.	21	124-146	135,2	5,89	120,15	10 > P > 5	16	116-135	126,5	6,09	129,54	<u>5 > P > 2,5</u>
20.	28	105-124	114,4	5,15	128,80	<u>2,5 > P > 1</u>	20	102-124	109,8	5,21	137,03	<u>2,5 > P > 1</u>
45.	13	119-142	130,3	6,01	117,75	30 > P > 10	4	125-130	126,5	–	–	–
47.	14	109-132	117,3	6,11	87,24	90 > P > 70	8	96-118	111,5	–	–	–
48.	18	63-79	69,5	4,38	106,89	50 > P > 30	8	65-71	68,3	–	–	–
51.	22	37-47	42,1	2,54	141,29	<u>1 > P > 0,1</u>	12	38-43	41,0	1,48	86,89	70 > P > 50
52.	21	28-36	31,7	1,98	104,38	50 > P > 30	13	27-38	32,9	2,61	137,32	<u>5 > P > 2,5</u>
54.	21	20-30	24,9	2,10	116,91	30 > P > 10	8	20-25	22,5	–	–	–
55.	19	42-58	49,0	3,97	136,72	<u>2,5 > P > 1</u>	8	42-52	47,9	–	–	–
66.	22	88-111	100,4	5,93	94,17	70 > P > 50	18	79-110	93,0	8,15	140,57	<u>1 > P > 0,1</u>
8/1	34	70,2-86,7	76,4	4,26	133,06	<u>1 > P > 0,1</u>	35	66,7-98,8	76,4	5,62	175,51	<u>0,1 > P</u>
17/1	18	67,0-82,1	74,7	4,25	137,00	<u>2,5 > P > 1</u>	15	65,9-80,3	72,9	4,44	143,07	<u>2,5 > P > 1</u>
20/1	24	58,0-68,4	62,8	2,91	116,43	30 > P > 10	19	59,2-71,9	62,8	3,59	143,41	<u>1 > P > 0,1</u>
9/8	35	60,3-83,5	69,1	4,58	138,86	<u>0,1 > P</u>	31	61,4-77,7	70,2	4,06	123,14	<u>5 > P > 2,5</u>
47/45	7	84,6-108,0	93,5	–	–	–	4	86,2-93,6	89,4	–	–	–
48/45	11	50,0-64,8	54,3	4,32	137,10	<u>5 > P > 2,5</u>	4	50,8-56,8	54,4	–	–	–
52/51	21	67,4-86,8	74,7	5,15	103,01	50 > P > 30	10	75,6-90,5	82,9	5,86	117,11	30 > P > 10
54/55	19	41,4-59,5	51,7	4,10	99,99	50 > P > 30	7	42,0-56,8	47,7	–	–	–
KANNELURÁS KERÁMIA HORIZONTJA (HaB-C)												
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
8.	–	–	–	–	–	–	1	–	147	–	–	–
9.	–	–	–	–	–	–	1	–	108	–	–	–
17.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
20.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
45.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
47.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
48.	–	–	–	–	–	–	1	–	65	–	–	–
51.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
52.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
54.	–	–	–	–	–	–	1	–	24	–	–	–
55.	–	–	–	–	–	–	1	–	51	–	–	–
66.	1	–	115	–	–	–	1	–	104	–	–	–
8/1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
17/1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

20/1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
9/8	–	–	–	–	–	–	–	1	–	73,5	–	–
47/45	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
48/45	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
52/51	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
54/55	–	–	–	–	–	–	–	1	–	47,1	–	–
SZKÍTÁK-KELTÁK (HaC)												
1.	3	179-190	185,3	–	–	–	–	–	–	–	–	–
8.	3	135-143	138,0	–	–	–	–	1	–	147	–	–
9.	3	95-105	98,7	–	–	–	–	1	–	108	–	–
17.	1	–	128	–	–	–	–	–	–	–	–	–
20.	2	106-112	109,0	–	–	–	–	–	–	–	–	–
45.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
47.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
48.	–	–	–	–	–	–	–	1	–	65	–	–
51.	2	35-39	37,0	–	–	–	–	–	–	–	–	–
52.	2	24-30	27,0	–	–	–	–	–	–	–	–	–
54.	3	23-26	24,7	–	–	–	–	1	–	24	–	–
55.	–	–	–	–	–	–	–	1	–	51	–	–
66.	3	89-110	102,3	–	–	–	–	1	–	104	–	–
8/1	3	71,1-76,5	74,5	–	–	–	–	–	–	–	–	–
17/1	1	–	68,5	–	–	–	–	–	–	–	–	–
20/1	2	–	57,9	–	–	–	–	–	–	–	–	–
9/8	–	–	–	–	–	–	–	1	–	73,5	–	–
47/45	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
48/45	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
52/51	2	–	72,8	–	–	–	–	–	–	–	–	–
54/55	–	–	–	–	–	–	–	1	–	47,1	–	–
SZLOVÁKIAI KELTÁK												
MAR-TIN	Férfiak						Nők					
	N	V min-max	x	s	SR	P %	N	V min-max	x	s	SR	P %
1.	9	175-195	184,4	–	–	–	10	166-185	173,4	7,20	124,12	30 > P > 10
8.	10	124-157	141,4	10,33	206,60	0,1 > P	10	132-142	137,0	3,65	76,07	90 > P > 70
9.	12	90-107	97,6	5,00	113,62	30 > P > 10	9	89-97	93,9	–	–	–
17.	6	133-144	139,3	–	–	–	7	131-144	135,4	–	–	–
20.	8	123-137	128,8	–	–	–	9	112-135	123,0	–	–	–
45.	8	110-143 !	125,6	–	–	–	6	115-127	122,0	–	–	–
47.	8	110-123	116,3	–	–	–	6	98-115	105,0	–	–	–
48.	9	65-75	70,9	–	–	–	7	57-67	63,4	–	–	–
51.	8	38-42	39,9	–	–	–	7	37-41	38,4	–	–	–
52.	8	31-35	32,9	–	–	–	7	30-33	31,6	–	–	–
54.	9	21-27	23,8	–	–	–	7	22-27	24,0	–	–	–
55.	9	48-56	53,3	–	–	–	7	42-50	46,3	–	–	–
66.	9	85-122	102,0	–	–	–	7	92-101	95,0	–	–	–
8/1	9	65,9-89,1	76,9	–	–	–	10	73,8-83,9	79,0	3,98	124,21	–
17/1	5	68,5-78,3	74,6	–	–	–	7	73,3-84,7	77,9	–	–	–
20/1	7	64,9-73,8	68,7	–	–	–	9	65,1-77,0	71,2	–	–	–
9/8	10	63,2-75,8	69,9	3,86	116,87	30 > P > 10	9	64,0-70,4	68,4	–	–	–
47/45	8	80,9-104,3	91,2	–	–	–	5	78,4-100,0	86,8	–	–	–
48/45	8	50,0-65,4	56,6	–	–	–	6	45,6-62,6	53,8	–	–	–

52/51	8	77,5-92,1	82,5	–	–	–	7	79,4-86,4	82,2	–	–	–
54/55	9	38,9-52,0	44,6	–	–	–	7	46,0-62,7	52,1	–	–	–
DUNÁNTÚLI KELTÁK												
1.	23	160-198	184,4	10,18	166,80	<u>0,1 > P</u>	12	150-185	170,3	10,54	181,70	<u>0,1 > P</u>
8.	23	125-155	139,0	6,29	125,87	<u>5 > P > 2,5</u>	11	126-143	135,7	5,01	104,39	50 > P > 30
9.	22	88-103	95,0	3,93	89,20	90 > P > 70	15	88-101	95,1	4,43	103,12	50 > P > 30
17.	12	125-149	137,8	7,22	147,43	<u>2,5 > P > 1</u>	6	121-139	133,3	–	–	–
20.	10	102-123	111,7	6,28	156,94	<u>1 > P > 0,1</u>	7	98-115	107,4	–	–	–
45.	12	127-138	130,8	3,24	63,60	<u>97,5 > P > 95</u>	7	120-129	124,1	–	–	–
47.	15	103-130	116,1	7,82	111,74	30 > P > 10	6	100-124	109,8	–	–	–
48.	15	59-90	70,7	7,48	182,45	<u>0,1 > P</u>	8	58-78	65,1	–	–	–
51.	20	36-46	40,3	2,30	127,75	10 > P > 5	11	36,5-42	38,9	1,57	92,24	70 > P > 50
52.	20	28-39	33,0	2,53	133,27	<u>2,5 > P > 1</u>	11	28-36	32,1	2,36	123,99	30 > P > 10
54.	21	20-27	25,00	1,13	62,94	<u>P > 99,0</u>	10	21-28	24,5	1,91	112,38	30 > P > 10
55.	19	44-58	51,3	4,00	137,96	<u>2,5 > P > 1</u>	9	44-53	48,2	–	–	–
66.	18	82-114	100,1	9,13	144,99	<u>1 > P > 0,1</u>	10	82-101	92,8	5,27	90,84	70 > P > 50
8/1	23	63,1-87,5	75,6	5,30	165,56	0,1 > P	9	66,0-89,1	76,9	–	–	–
17/1	12	67,4-78,9	73,7	3,37	108,84	30 > P > 10	5	68,6-78,3	74,7	–	–	–
20/1	9	51,5-65,0	60,6	–	–	–	7	65,0-73,9	69,6	–	–	–
9/8	22	64,3-73,5	68,7	2,38	72,18	97,5 > P > 95	10	63,3-76,6	70,0	3,76	113,89	30 > P > 10
47/45	9	74,6-97,0	90,9	–	–	–	8	80,4-108,2	93,3	–	–	–
48/45	12	42,8-69,2	55,0	6,51	206,50	0,1 > P	8	45,5-66,4	56,7	–	–	–
52/51	20	71,8-97,4	82,2	6,32	126,40	5 > P > 2,5	8	77,5-92,1	82,5	–	–	–
54/55	19	42,1-56,8	48,4	3,47	84,52	90 > P > 70	9	38,9-52,1	44,6	–	–	–
D-KÁRPÁT-MEDENCEI KELTÁK												
1.	–	–	–	–	–	–	2	165-169	167,0	–	–	–
8.	1	–	147	–	–	–	2	126-131	128,5	–	–	–
9.	2	100-103	101,5	–	–	–	1	–	93	–	–	–
17.	1	–	136	–	–	–	1	–	130	–	–	–
20.	2	115-121	118,0	–	–	–	–	–	–	–	–	–
45.	–	–	–	–	–	–	1	–	118	–	–	–
47.	–	–	–	–	–	–	1	–	115	–	–	–
48.	–	–	–	–	–	–	1	–	63	–	–	–
51.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
52.	1	–	30,5	–	–	–	1	–	32	–	–	–
54.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
55.	–	–	–	–	–	–	1	–	49	–	–	–
66.	1	–	110	–	–	–	1	–	86	–	–	–
8/1	–	–	–	–	–	–	2	74,6-79,4	77,0	–	–	–
17/1	–	–	–	–	–	–	1	–	78,8	–	–	–
20/1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
9/8	1	–	70,1	–	–	–	–	–	–	–	–	–
47/45	–	–	–	–	–	–	1	–	97,5	–	–	–
48/45	–	–	–	–	–	–	1	–	53,4	–	–	–
52/51	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
54/55	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ALFÖLDI KELTÁK												
1.	2	173-195	195	–	–	–	1	–	177	–	–	–
8.	2	134-141	141	–	–	–	1	–	140	–	–	–
9.	2	92-96	96	–	–	–	1	–	90	–	–	–

17.	–	–	–	–	–	–	1	–	123	–	–	–
20.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
45.	–	–	–	–	–	–	1	–	123	–	–	–
47.	2	98-128	128	–	–	–	1	–	102	–	–	–
48.	1	–	–	–	–	–	1	–	64	–	–	–
51.	1	–	43	–	–	–	1	–	39	–	–	–
52.	1	–	32	–	–	–	1	–	33	–	–	–
54.	1	–	23	–	–	–	1	–	26	–	–	–
55.	1	–	51	–	–	–	1	–	49	–	–	–
66.	1	–	114	–	–	–	1	–	94	–	–	–
8/1	2	72,3-77,5	74,9	–	–	–	1	–	79,1	–	–	–
17/1	–	–	75,2	–	–	–	1	–	69,9	–	–	–
20/1	–	–	64,7	–	–	–	–	–	–	–	–	–
9/8	1	68,1-68,7	68,4	–	–	–	1	–	64,3	–	–	–
47/45	–	–	–	–	–	–	1	–	82,9	–	–	–
48/45	–	–	–	–	–	–	1	–	52,0	–	–	–
52/51	1	–	74,4	–	–	–	1	–	84,6	–	–	–
54/55	1	–	45,1	–	–	–	1	–	53,1	–	–	–

A craniometriai adatok értékelése csak néhány nagyobb sorozat esetében kísérelhető meg. Az egyes sorozatoknál jelentkező szórásértékek, illetve az ALEKSEJEV–DEBEC (1954) által kidolgozott mean sigma segítségével meghatározott sigma ratio értékek egyetlen sorozat esetében sem jeleznek homogenitást, a szkíta férfiak és nők, illetve a dunántúli kelta férfiak esetében pedig kifejezett heterogenitásra utalnak, aminek előidézője minden valószínűség szerint a populációkon belüli taxonómiai összetettség. A kisebb esetszámú töredéksorozatoknál, ahol a szórás értékei nem voltak meghatározhatóak, a méretekhez és jelzőkhöz kapcsolódó variancia-értékek időnként ugyancsak ilyesfajta heterogenitásra utalnak, s ezt ezekben az esetekben is feltehetően a tipológiai eltérő népcsoportok keveredése okozta.

A vaskor folyamán a különböző népcsoportok egymás közötti keveredése már a Kárpát-medencébe történő, régészeti és történelmi források szerint is jól dokumentálható beáramlását megelőzően is végbemehetett, úgyhogy lehetséges, hogy térségünkbe már eleve tipológiai kifejezetten heterogén populációk érkeztek, de a népességek keveredése minden bizonnyal a Kárpát-medencei autochtonokra is kiterjedt, ami a heterogenitást még csak növelhette. Az érintett populációkat reprezentáló nagy esetszámú, a jövőben feltárandó, illetve embertanilag feldolgozandó sorozatok alapján lehet majd valószínűleg eldönteni, hogy a Kárpát-medencei keveredés milyen arányú, illetve az ez utáni homogenizálódás milyen ütemű lehetett.

A különböző szerzők eltérő és közös nevezőre nem hozható testmagasság számítási módszerek alkalmazása miatt, a számított testmagassági adatok a vizsgálatba nem voltak bevonhatóak.

Statisztikai elemzés

Öt sorozat esetében (Bosut kultúra, Mezőcsáti kultúra, alföldi szkíták, szlovákiai kelták és dunántúli kelták) a rendelkezésre álló metrikus adatok lehetőséget nyújtottak az egyes populációkat képviselő koponyasorozatok közti általánosított nagyság és forma-távolság megállapítását biztosító Penrose-féle distancia-analízis (PENROSE 1954) elvégzéséhez. A férfi és az ALEKSEJEV–DEBEC (1964) -féle módszer szerint standardizált női sorozatok összevonása utáni összehasonlításba nemcsak Kárpát-medence, hanem az e térséget körbevevő területek vaskori koponyasorozatai is bevonásra kerültek (4. táblázat). Az analízis a rendelkezésre álló és kellő esetszámú, tíz legfontosabb, 1, 8, 9, 17, 45, 48, 51, 52, 54, 55 számú MARTIN-féle (MARTIN–SALLER 1957) koponyaméreten alapult.

A vizsgálatba bevont sorozatok között meghatározható szignifikáns kapcsolatokat az 1. ábra kíséri meg bemutatni, úgy, hogy a Kárpát-medencén kívüli sorozatok (az ábrán elkülönülő „A”

csoport = közép-Európa, „B” csoport = K-Európa, „C” = DK-Európa és „D” csoport = Ny-Balkán, Alpok vidéke és Franciaország) egymás közötti szignifikáns kapcsolatai is feltüntetésre kerültek.

4. táblázat: A Penrose-analízisben szereplő Kárpátokon kívüli sorozatok

Sorozat	Irodalom
HALLSTATT K.: Býči Skála	STLOUKAL–SZILVÁSSY 1995
HALLSTATT K.: D-Németország	SCHWIDETZKY 1972
KELTÁK: Csehország	VLČEK 1957
SZKÍTÁK: Közép-Dnjeper vidéke	KONDUKTOROVA 1972
SZKÍTÁK: Fekete tenger vidéke	KONDUKTOROVA 1972
SZKÍTÁK: Besszarábia	SCHWIDETZKY 1972
HALLSTATT K.: Zimnicea	SCHWIDETZKY 1972
SUBMYC.-GEOMETR.PERIÓDUS: Görögo.	SCHWIDETZKY 1972
KLASSZIKUS PERIÓDUS: Görögország	SCHWIDETZKY 1972
KORAI VASKOR: Ciprus	SCHWIDETZKY 1972
HALLSTATT-LA TÉNE K.: Bosznia	SCHWIETZKY 1969
HALLSTATT K.: Magdalenska Gora	ANGEL 1968
HALLSTATT K.: Ny-Alpok vidéke	SCHWIDETZKY 1972
ETRUSZKOK	SCHWIDETZKY 1972
LA TÉNE K.: K-Svájc	SCHWIDETZKY 1972
GALLOK: Marne-vidék, Franciaország	SCHWIDETZKY 1972

Az 1. ábra az első rátekintésre azt sugallja, hogy a mai Görögország két vaskori sorozata, egy szövevényes kapcsolatrendszerrel a gócpontja egy olyan populációs tömbnek, amelybe a Hallstatt kultúra közép-európai sorozata, a kelet-európai szkíták sorozata, az itáliai etruszkok, valamint a nyugat-európai kelták sorozatai egyaránt beletartoznak. A Hallstatt kultúra népessége, a déli területek szkítái, az etruszkok, valamint a nyugat-európai kelták biológiai eredetüket tekintve ezek szerint valamennyien a mai görög területek vaskori népcsoportjaihoz kötődnek, DK-Európából való kirajzásuk, akár egyszerre, akár több hullámban, vagy a vaskorban, vagy még korábbi időkben történhetett.

Némileg gyengébb szignifikancia-szinten, de egyértelműen ebbe a csaknem a teljes vizsgált területre kiterjedő tömbbe tartozik a Kárpát-medencei kora-vaskori Mezőcsáti (preszkíta) kultúra sorozata is. Közvetlen szignifikáns kapcsolata a nyugat-európai Hallstatt sorozatokkal, a két görögországi vaskori sorozattal, és a besszarábiai szkíta sorozattal van. Etnikailag ez talán arra utal, hogy a vizsgálati anyag hiányában a jelen analízisben nem szereplő helyi Hallstatt népcsoportok keveredhettek a Kárpát-medencébe Besszarábia felől érkező népcsoportokkal.

Némely sorozat csak lazán kapcsolódik a szorosan összefonódó és feltehetően délkelet-európai eredetű nagy tömbhöz, ezzel talán azt sugallva, hogy etnikai összetevői között nagyobb arányban az autochtonok is szerepet játszhattak. Ilyen a Hallstatt kultúrabeli Býči Skála barlang sorozata, a szignifikáns kapcsolatot csak vele mutató közép-Dnjeper vidéki szkíták sorozata, valamint a csak a Fekete tenger vidéki szkítákkal és a csehországi keltákkal kapcsolatban álló alföldi szkíták sorozata is. Az utóbbiak és a Fekete tenger-vidéki szkíták kapcsolata, talán az alföldi szkítáknak és a Mezőcsáti népességnek eltérő földrajzi térségből való származására utal. Az alföldi szkíták még a csehországi keltákkal is szignifikáns kapcsolatban állnak, amely kapcsolat megértéséhez sajnos egyelőre hiányzik a csehországi korai vaskor, illetve az alföldi késő-vaskor népcsoportjait reprezentáló minimum egy sorozat.

A csehországi kelták erős szignifikancia-szinten kötődnek a dunántúli keltákhoz is, s mindkét sorozat erősen kötődik az etruszkokat képviselő sorozathoz is, amely utóbbi jelen esetben, a délkelet-európai tömb tagjaként, a délkeleti genetikai kapcsolatot képviseli.

Az ábra tanúsága szerint bizonyos sorozatok által képviselt populációk teljesen elszigeteltek maradtak az Európát elárasztó délkeleti eredetű(?) tömbtől. Ezek a Hallstatt kori Zimnicea temető, a ciprusi korai vaskor és a mai Bosznia vaskorának népességét reprezentáló sorozatok, de közéjük tartozik az egyetlen más sorozathoz se kötődő szlovákiai keltákat képviselő sorozat is. A tőlük északra lévő mai Csehország és a tőlük délre húzódó Dunántúl kelta/keltakori népcsoportjaival semmilyen Penrose-kapcsolatban nem álló szlovákiai kelta/keltakori népesség kialakulásában ezek szerint talán joggal feltételezhető, hogy a másik két, térben és időben szomszédos populációval ellentétben, az autochton lakosság jóval nagyobb szerepet játszhatott.

A Kárpát-medencei vaskori népességekre vonatkozó Penrose-eredményeket összesítve az alábbiak állapíthatók meg:

1. A Gomolava II. tömegsírral képviselt **Bosut** populáció valamilyen módon a Hallstatt népességgel lehetett kapcsolatban, a két népesség közötti láncszemek embertanilag még ismeretlenek. A nagy európai tömbbel semmilyen kapcsolat nem mutatható ki.
2. A **Mezőcsáti (preszkíta) népcsoportok** Kárpát-medence keleti térfelére, legalábbis a jelen Penrose-analízis eredményei szerint, Besszarábia felől érezhettek, s indirekt módon innen eredeztethetők valószínűleg kapcsolataik a mai Görögország vaskori populációival is. A közép-európai Hallstatt-népességgel való kapcsolat ezúttal is fennáll, a Kárpát-medencébe nyugat felől érkező Hallstatt népcsoportok, amelyek esetleg egy helyi keveredésre utalnának, embertanilag még ismeretlenek.
3. Az **alföldi szkíta populáció** sorozatának a nagy európai tömbből csak a Fekete tenger-vidéki szkítákkal mutatható ki szignifikáns kapcsolata, kialakulásukban tehát a Mezőcsáti népességtől eltérő szkíta népcsoportok vehettek részt. Szignifikáns kapcsolata a csehországi keltákkal mindenképpen csak indirekt lehet, aminek magyarázatához még hiányzanak az összeköttetést bizonyító embertani sorozatok.
4. A **dunántúli kelta/keltakori populáció** területi elődjének embertani vizsgálati anyaga még hiányzik, szignifikáns Penrose-kapcsolata a csehországi keltákkal és mindkettőnek az itáliai etruszk sorozattal van. Ugyanakkor e két sorozatnak más kapcsolata a nagy délkeleti eredetű tömbbel nincs, ami leginkább a nyugat-európai kelták esetében érdemel figyelmet.
5. A dunántúli és a mai csehországi kelták ágához tartozhattak a mai **szlovákiai kelták népcsoportjai** is, melyek azonban vagy szám szerint kevesebben lehettek, vagy erősebb autochtonokkal találták magukat szembe, aminek következtében a helyiek és bevándorlók közti keveredés az utóbbiak biológiai asszimilációját eredményezhette, s így módon a jelen Penrose-analízis alapján a szlovákiai kelta/keltakori népességet reprezentáló sorozatnak egyetlen szignifikáns kötődése sem mutatható ki.

Irodalom

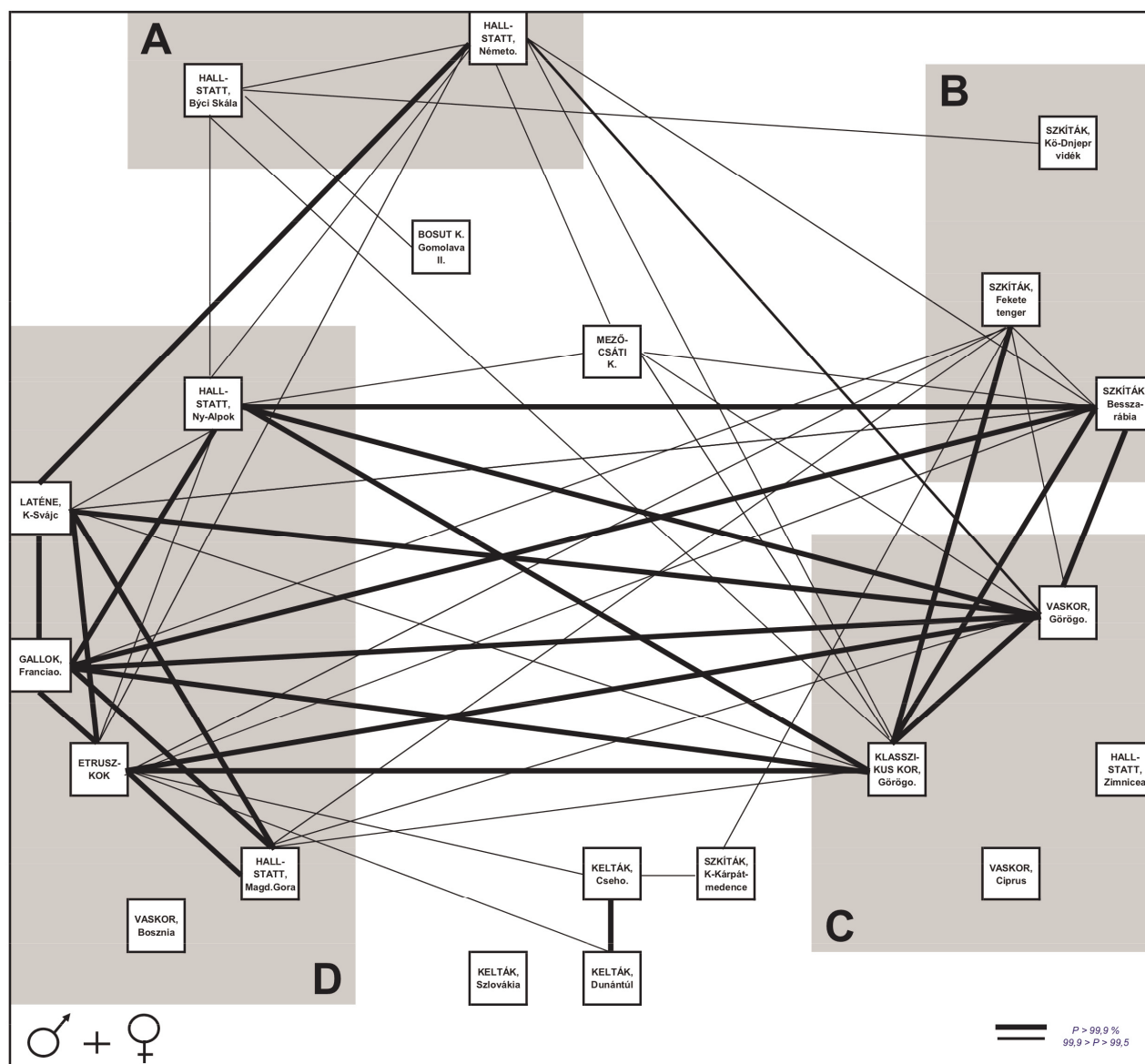
- ACSÁDI, GY.–NEMESKÉRI, J. (1970): History of human life span and mortality. Budapest.
- ALEKSEJEV, V. P.–DEBEC, G. F. (1964): Kranimetrija. Nauka, Moskva.
- ANGEL, J. L. (1968): Human skeletal material from Slovenia. Mecklenburg Collection I. Am. School prehist. Res. Bull. 25.
- BERNERT, ZS. (2010): Anthropological data from the Hungarian Scythian Period collected from the cemetery excavated at M0 Ring Road, Site No.008, Akácok dűlő. Annls. Hist.-nat.Mus. natn. hung. 102: 257–267.
- BOTTYÁN O. (1943): Szkítakori temetők embertani vizsgálata. – Anthropologischen Untersuchungen einiger Gräberfelder aus der skythischen Zeit. Acta Sc. Math. et Nat., Kolozsvár. 5.
- DEZSŐ, GY. (1966): A population of the Scythian Period between the Danube and the Tisza. Anthropol.Hung. 7: 35–83.
- ĐURIĆ, M.–KELEČEVIĆ, J. (2007): Antropološki izveštaj o skeletnim ostacima sa lokaliteta Stubarlija. – Ergebnisse der anthropologischen Untersuchungen von Skelettresten im Gräberfeld Stubarlija. In: MEDOVIĆ, P.: Stubarlija, nekropola naselja Feudvar. Muzej Vojvodine, posebna izdanja 20: 113–139.
- ĐURIĆ-SREJOVIĆ, M.–STEFANOVIĆ, S. (1998): Bericht zur anthropologischen Analyse eines eisenzeitlichen Skeletts an der Fundstelle Jaša Tomić. Starinar 49: 49–50.
- ÉRY K. K. (1984): Kelta csontvázak Zichyújfaluról. – Celtic skeletons from Zichyújfalu. Anthropol. Közl. 28: 33–38.
- ÉRY K. K. (1991): Embertani vizsgálatok Heves megye Kr.e. VIII.századi népességén. – Die anthropologische Untersuchung der aus dem 8.Jh.v.Ch. stammende Bevölkerung des Komitates Heves. Agria 25–26: 119–158.

- FEKETE M. (1981): Előzetes jelentés a Vaskeresztes-diófás dűlői halomsírok leletmentéséről. – Vorbericht über die Tumuli – Rettungsgrabungen in Vaskeresztes-Diófás Flur (1978–1979). *Savaria* 15: 129–163.
- FÓTHI E.–BERNERT ZS.–ÉVINGER S. (2000): A tápiószelei szkíta kori temető embertani vizsgálata. In: GÓCSÁNÉ MÓRÓ CS. (ed.): *Az aranyzarvas nyomában. A Blaskovich fivérek és a magyar régészet kapcsolata*. Kecskemét. 65–93.
- GOMOLČAK, P. (1988): Anthropologische Charakteristik des Skelettmaterials von keltischen Objekt 3b/85 aus der Strasse Nálepkyova ulica 19-21 in Bratislava. *Zbornik SNM 82 – Historia* 28: 73–91.
- HOLPORT, Á. (1986): Questions in connection with recent excavations at Százhalombatta. *Mitt. Arch. Inst. Bh.* 3: 93–98.
- JAKAB, J. (1977): Charakteristika antropologického materiálu z birituálneho Laténskeho pohrebiska v Hurbanove-Bohatej. Charakteristik des anthropologischen Materials aus dem birituellen laténezeitlichen Gräberfeld von Hurbanovo-Bohatá. *Slov. Arch.* 25: 69–76.
- JAKAB, J.–VONDRÁKOVÁ, M. (1989): Ergebnisse der anthropologischen Analyse des laténezeitlichen Gräberfeldes in Dubník. *Slov. Arch.* 37: 355–370.
- JELINEK, J. (1975b): New anthropological materials from the Hallstatt Period unearthed in Western Slovakia. *Anthropologie* 13: 57–62.
- JEREM, E. G. (1968): The Late Iron Age cemetery of Szentlőrinc. *Acta Arch. Hung.* 20: 159–208.
- KISZELYNÉ-HANKÓ I.–KISZELY I. (1967): A lencsepusztai kelta temető embertani feldolgozása. – The anthropological treatment of the Celtic cemetery in Lencsepuszta. *Anthrop. Közl.* 11: 187–198.
- KONDUKTOROVA, T. S. (1972): Antropologija drevnego naseljenija Ukrajini. Moskva.
- LEBZELTER, V. (1928): Hallstadt(sic)- und La Tène-Schädel aus Güns und Ordod-Babot (Ungarn). *Wiener Prähist. Zschr.* 15: 115–120.
- LEBZELTER, V. (1935): Ein Keltenschädel aus Kupinowo, S. H. S. *Wiener Prähist. Zschr.* 22: 104–105.
- KÖHLER K.–BERNERT ZS.–HAJDU T.–KÖVÁRI I. (2007): Embertani adatok a Kárpát-medenei kelták történetéhez I. A vizsgált lelőhelyek embertani leleteinek főbb metrikus és morfológiai jellemzői. In: KORSÓS Z.–GYENIS GY.–RENKSZA K. (eds): *V. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium, Budapest. Előadások összefoglalói*. 103–111.
- MARTIN, R.–SALLER, K. (1957): *Lehrbuch der Anthropologie I–II*. Stuttgart.
- NECRASOV, O. (1979): Structure anthropologique des populations anciennes et récentes de la R.S. Roumanie. In: SCHWIDETZKY, I. (ed.): *Rassengeschichte der Menschheit*. Lfg. 6: *Europa* 4: 51–96.
- NECRASOV, O.–BOTEZATU, D. (1960): Studiul antropologic al scheletului de la Brătei, datînd din epoca I a fierului (Hallstatt). *Probleme de antropologie* 5: 9–43.
- NEMESKÉRI J.–DEÁK M. (1954): A magyarországi kelták embertani vizsgálata. – Analyse anthropologique des Celtes de la Hongrie. *Biol. Közl.* 2: 133–158.
- PENROSE, L. S. (1954): Distance, size and shape. *Annals of Eugenics* 18: 337–343.
- SCHWIDETZKY, I. (1969): Beiträge zur Anthropologie der vorrömischen Bevölkerung Bosniens: Donja Dolina, Jezerine, Glasinac. *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine* 24: 181–184.
- SCHWIDETZKY, I. (1972): Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Eisenzeit (letztes Jahrtausend v. d. Z.). *Homo* 23: 245–272.
- STLOUKAL, M.–SZILVÁSSY, J. (1995): Die menschliche Skelettreste. In: PARZINGER, H.–NEKVASIL, J.–BARTH, F. E. (eds): *Die Býči skála-Höhle. Eine halstattzeitlicher Höhlenopferplatz in Mähren. Römisch-Germanischen Forschungen* 54: 128–145.
- SZATHMÁRY L. (1984–86): A tiszavasvári emberi csontvázleletek vizsgálatának előzetes eredményei. – Previous results of examination of human skeleton finds from Tiszavasvári. *JAMÉ* 27–29: 135–149.
- SZŐKE, B.–NEMESKÉRI, J. (1954): Archeologické a antropologické poznatky z vyskumu v Bešenov pri Šuranoch. – A Bešenov (Zsitvabesenyő)-Papföldi őskori és 11–12. századi temető. *Slov. Arch.* 2: 105–135.
- ŠLAUS, M. (2002): The bioarchaeology of Continental Croatia. An analysis of human skeletal remains from the prehistoric to post-medieval periods. *BAR International Series* 10–21.
- THURZO, M. (1975): Antropologický rozbor kostrových pozostatkov z keltských hrobov v Palárikove. – Anthropologische Analyse des Skelettreste aus dem Fundort Palárikovo II (Hügelgrab). *Slov. Arch.* 23: 333–337.
- TÓTH G. (2002): Újabb embertani adat Vas megye őskorához. – Neue anthropologische Bezugsdaten zu der Vorgeschichte des Komitats Vas. *Savaria* 27: 215–218.
- TÓTH G. (2009): Embertani adatok Zala megye őskorához. – Anthropologische Daten zu der Urzeit des Regionsbezirks Zala. *ΜΩΜΟΣ* 6: 427–430.
- TÓTH G. (2010): A Gencsapáti kelta sírok embertani vizsgálatának eredménye. In: ILON G.: *Két újabb kelta kori temető Vas megyéből. Jelentés a Bucsú-Rétmelléki dűlőben és a Gencsapáti-Besenyő szigeten végzett*

- feltárások eredményeiről. – To further cemeteries from the Celtic Ages in Vas county – Report on the excavation results at the Bucsú-Rétmellék and the Gencsapáti-Besenyő Island. *Savaria* 33: 88–89.
- TÓTH G. (2010): Embertani adatközlés: Bucsú, kelta sírok. – *Anthropologische Daten: Bucsú, Keltische Gräber. Folia Anthropologica* 9: 133–134.
- VADAY A. (2000): Salgótarján, Ipari-park II. lelőhely. – Salgótarján, Industrial Park II site. In: Régészeti kutatások Magyarországon. 31–38.
- VADÁSZ É. (1983): Előzetes jelentés egy koravaskori halomsír feltárájáról Süttőn. – *Vorbericht über die Erschließung eines früheisenzeitlichen Hügels in Süttő. Com. Arch. Hung.* 19–54.
- VLČEK, E. (1957): Antropologia Keltov na juhozápadnom Slovensku. – *Anthropologie der Kelten in der Südwestslowakei*. In: BENADIK, B.–VLČEK, E.–AMBROS, C. (eds): *Keltské pohrebiška na juhozápadnom Slovensku. – Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei. Arch. Slov. – Fontes* 1: 204–289.
- VLČEK, E. (1958): Majda-Hrašková jaskyna a jej kultová funkcia v dobe halštatskej. – *Die Majda-Hraško-Höhle und ihre Funktion in der Hallstattzeit. Slov. Arch.* 6: 356–360.
- VLČEK, E.–BARTA, J.–KUKLA, J. (1959): Halštatské kultovní masky z lidských lebek z Hraškovy jaskyne (Kilenc-fa) v Jihoslovenském Krasu. *Pam. Archeol.* 50: 507–556.
- ZOFFMANN, ZS. K. (1988): Antropološki ostaci iz kružnog grupnog groba latenskog naselja Gomolava. – *Anthropological remains from the circular grave from the La Tène settlement at the Gomolava*. In: JOVANOVIĆ, B.–JOVANOVIĆ, M. (eds): *Gomolava, naselje mladjeg gvozdenog doba. – Gomolava, late La Tène settlement. Ser. Gomolava* 2, Novi Sad–Beograd. 59–65, 187.
- ZOFFMANN, ZS. K. (1995a): A Kárpát-medence vaskori embertani leleteinek főbb taxonómiai és metrikus jellemzői. – *Main metric and taxonomic data of the anthropological finds dating from the Iron Age in the Carpathian Basin. Anthrop. Közl.* 37: 65–71.
- ZOFFMANN, ZS. K. (1995b): Les ossements humains épars mis á jour dans la couche de remblai de la période Hallstatt–La Tène á Velem-Szentvid. *Acta Arch. Hung.* 47: 129–131.
- ZOFFMANN, ZS. K. (1997): Anthropologische Charakteristik der Bevölkerung der früheisenzeitlichen Bosut-Kultur aufgrund des Kollektivgrabes von Gomolava. *Balkanica* 28: 249–258.
- ZOFFMANN, ZS. K. (1998): Hamvasztásos rítusú kelta temetkezések embertani vizsgálata. In: NÉMETH P. G. (ed): *Kelta temetők Somogy megyében. – Celtic cemeteries in the county of Somogy. SMK* 13: 78.
- ZOFFMANN, ZS. K. (1998–99): Anthropological data of the Transdanubian Prehistoric populations in the Neolithic, the Copper, the Bronze and the Iron Ages. *Savaria* 24: 33–49.
- ZOFFMANN, ZS. K. (1999–2000): Die anthropologischen Funde der am Fundort Somogytúr–Homokbánya freigelegten keltischen Gräber. In: SZABÓ, M.–NÉMETH, P. G. (eds): *Keltische Gräber in Somogytúr. Acta Arch. Hung.* 51: 266–267.
- ZOFFMANN, ZS. K. (2000): Anthropological sketch of the Prehistoric population of the Carpathian Basin. *Acta Biol. Szeged.* 44: 75–79.
- ZOFFMANN, ZS. K. (2001): Anthropological structure of the Prehistoric populations living in the Carpathian Basin in the Neolithic, Copper, Bronze and Iron Ages. *Acta Arch. Hung.* 52: 49–62.
- ZOFFMANN, ZS. K. (2002a): Adatok a Kárpát-medence keltakori népességének antropológiájához. – *Data to the anthropology of the Celtic population in the Carpathian Basin. Anthrop. Közl.* 43: 21–26.
- ZOFFMANN, ZS. K. (2002b): Az Ordacsehi–Kécsimező lelőhely birituális kelta temetkezések embertani leletei. In: NÉMETH P. G.–ZOFFMANN K. ZS.–BARTOSIEWICZ L. (eds): *Kelta telep és temető Ordacsehi határában. Somogyi Múzeumok Közleményei* 15: 61–64.
- ZOFFMANN, ZS. K. (2005): Prehistoric anthropological finds in the Carpathian Basin and the Penrose connections of the ethnic groups they represent. *Praehistoria* 6: 103–129.
- ZOFFMANN ZS. K. (2006): Szkíta embertani leletek az Algyő-Bartók Béla utcai kora-vaskori temetőből. *MFME – Studia Archaeologica*, in print.
- ZOFFMANN ZS. K. (2007): A Hajdú-Bihar megyei újabb régészeti ásatásokról származó őskori embertani leletek. – *Prehistoric human finds from recent archaeological excavations in Hajdú-Bihar county. DMÉ:* 45–52.
- ZOFFMANN ZS. K. (2008): A preszkíta Mezőcsáti kultúra embertani áttekintése és újabb leletei Ludas-Varjú dűlő lelőhelyről. – *Anthropological finds of the Pre-Scythian Mezőcsát culture from the Ludas-Varjú dűlő site. Anthrop. Közl.* 49: 35–42.
- ZOFFMANN ZS. K. (2009): Kelta kori embertani leletek Hajdú-Bihar megyéből. – *Celtic anthropological finds from Hajdú-Bihar county. Ősrégészeti Levelek* 11: 115–121.
- ZOFFMANN ZS. K. (2011a): Kárpát-medence területéről származó neolitikus, réz-, bronz- és vaskori antropológiai sorozatok halandósági táblái. (Adatközlés) – *Life tables of anthropological series from the Neolithic, Copper, Bronze and Iron Ages from the Carpathian Basin. Folia Anthrop.* 10: 17–57.

ZOFFMANN ZS. K. (2011b): Birituális kelta temető embertani leletei Ordacsehi-Kécsimező lelőhelyről. – Anthropological material from the biritual Celtic cemetery unearthed at Ordacsehi-Kécsimező. Folia Anthropol. 11. 41–50.

1. ábra: A Penrose-analízis szerinti szignifikáns azonosságok a Kárpát-medence és a környező térségek vaskori sorozatai között

A szerző címe:

Dr. K. Zoffmann Zsuzsanna
Budapest
Rózsa u. 36. VII. A/3.
1042
Hungary

AZ ŐSKŐKORI ÉS ÚJKŐKORI IDOLOK TESTALKATÁNAK ÖSSZEHAISONLÍTÓ VIZSGÁLATA

Józsa László

Országos Traumatológiai Intézet, Patológiai Osztály, Budapest

Abstract: *Comparative analysis of body stature and shape of the paleolithic and neolithic idols. In this study I present the relations of the shoulder width to the waist and hip on paleolithic normal weighted (15), obese (25) and steatopyg (5) and neolithic steatopyg (50) idols. The body proportions was also determined on idols. I have found significant differences between paleolithic and neolithic idols in 1/ body size and shape, 2/ limb and trunk proportions. On the paleolithic idols the lower limb was long and trunk relative short, while on the neolithic idols the lower limb was short and the trunk was long. The proportions of limb to trunk on paleolithic idols was 1,52 to 1,60, but on the neolithic idols 0,67. The hip to waist ratio on the paleolithic (non steatopyg) idols 0,74 to 0,76, while on neolithic steatopygic idols 0,54.*

Bevezetés

Parázs vitákat folytattak arról, hogy az őskori idoloiból lehet-e következtetni a korabeli emberek (elsősorban nők) testalkatára. Voltak, akik azt állították, hogy anatómiai pontosságúak (HILLOOWALA 2000), mások szerint a szobrocskák megformálása illusztratív, s inkább a modern művészetek alak-ábrázolásának felelnek meg, semmint a modellek valóságos arányainak visszaadását szolgálják. Az a tény, hogy az emlőket, a terhességet, a steatopygiát, az elhízás típusait, olykor a külső nemi szerveket és egyes kórképeket pontosan ábrázolták, annak a nézetnek a javára döntötte el a vitát, amely szerint az idolo több-kevesebb pontossággal adnak felvilágosítást modelljeik habitusától (BAILEY 2005, DUHARD 1991, 1993, 1994, HANSEN 2007, HUFSCHEIDT 1977). Száz darab őskori szobrocska vizsgálatából azt a következtetést vontam le, hogy híven tükrözik a modelljeik testi adottságait (JÓZSA 2010, 2011).

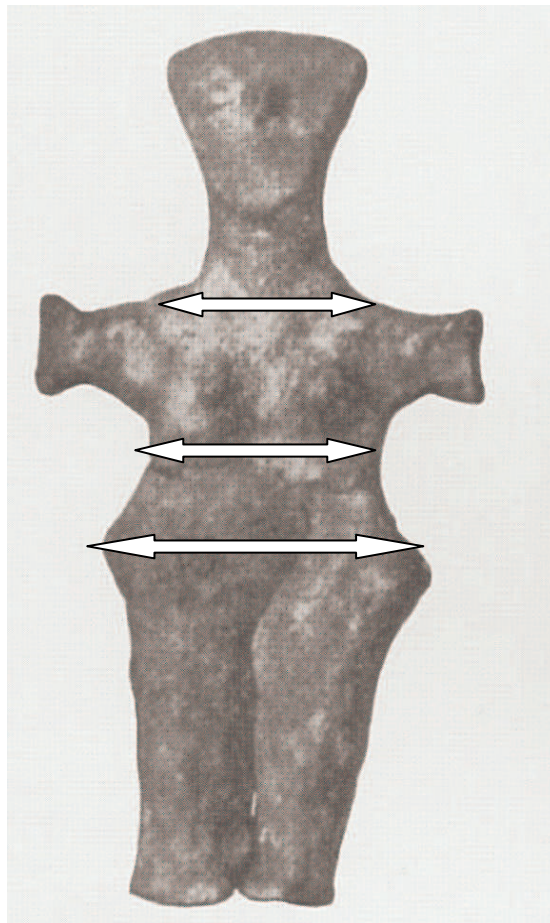
Egyik előző tanulmányomat ezekkel a szavakkal fejeztem be: „...a paleolitikumban készült idolo az őskor üzenetét közvetítik” (JÓZSA 2008). Tárgyi bizonyítékai a 20 000–30 000 évvel ezelőtt élt emberek (főként nők) testalkatának, testarányainak, testtömegének. Nemcsak a paleolitikumban, hanem az újkőkorban, kezdeti rézkorban formált szobrocskák is megőrizték az akkori asszonyok habitusát, a korabeli szépségideált. A szépség megítélésének egyik alapja (napjainkban is) a testméretek harmóniája, különösképpen pedig a derék és csípő arányainak összhangja (MARLOWE et al. 2001, 2005). Azonban nemcsak szubjektív véleményekre, hanem olyan mérhető és regisztrálható élettani jelenségekre is felvilágosítással szolgál, mint a nők reprodukív hormonális státuszára és termékenységére vonatkozóan is (SINGH 1993, 1994). Az utóbbi években sorra jelennek meg a történelem előtti korok alkotásainak vizsgálatáról szóló közlemények, amelyek elsősorban az adott népesség habitusát, testméreteit elemzik (BAILEY 2005, DUHARD 1991, 1993, 1994, HUDSON et al. 2007a).

Ha végigtekintjük az őskori és neolitikus alkotásokat, szembeötlő a jócskán eltérő alak, testarányok, s csak egyetlen habitus „élt tovább” (látszólag), az őskortól a rézkorig, – a napjaink eurázsiai népességében már fel nem lelhető, – steatopygia. A zsírfarúság korunkban csak egyes afrikai populációk sajátja, de amint az őskori szobrocskák bizonyítják, hajdanán széles körben elterjedt volt Itáliától Japánig (HUDSON et al. 2007a, b).

Tanulmányom célja elemezni az újkori (korai rézkori) alkotások testarányait, összehasonlítva a paleolitikumban készültkével.

Anyag és módszerek

A korábban elemzett őskőkori idolkok (JÓZSA 2010) közül azokat használtam fel, amelyek sértetlenek, valamennyi, (az alábbiakban részletezett) paraméterük mérhető volt. Mind az őskőkori mind az újabb kőkori alkotásokról készített előnézeti képeken speciális mérőapparátussal (Mitutoyo LTD. London, UK. Type CD 15B), $\pm 0,2$ mm pontossággal határoztam meg az egyes paramétereket. Tekintve, hogy *a szobrocskák és a felvételek különböző méretűek, nem az abszolút értékeket, hanem az egyes méretek arányát elemzem.* Az alábbi méreteket vettem fel: testmagasság, törzs hossza (a vállcsúctól a pubesig), az alsó végtagok hossza (a pubestől a talpig), váll-szélesség, derék-szélesség, csípő-szélesség (1. ábra). A szobrocskák váll-szélességét tekintettem 100 %-nak, ehhez az értékhez hasonlítottam a derék illetve csípő-szélességet. A továbbiakban a derék méreteket egységnyiinek (100 %-nak) tekintve, ahhoz hasonlítottam a csípő méreteit. A derék/csípő, váll/csípő, és alsó végtag/törzs arányokat is kiszámítottam.

1. ábra: A mérési pontok az idolon

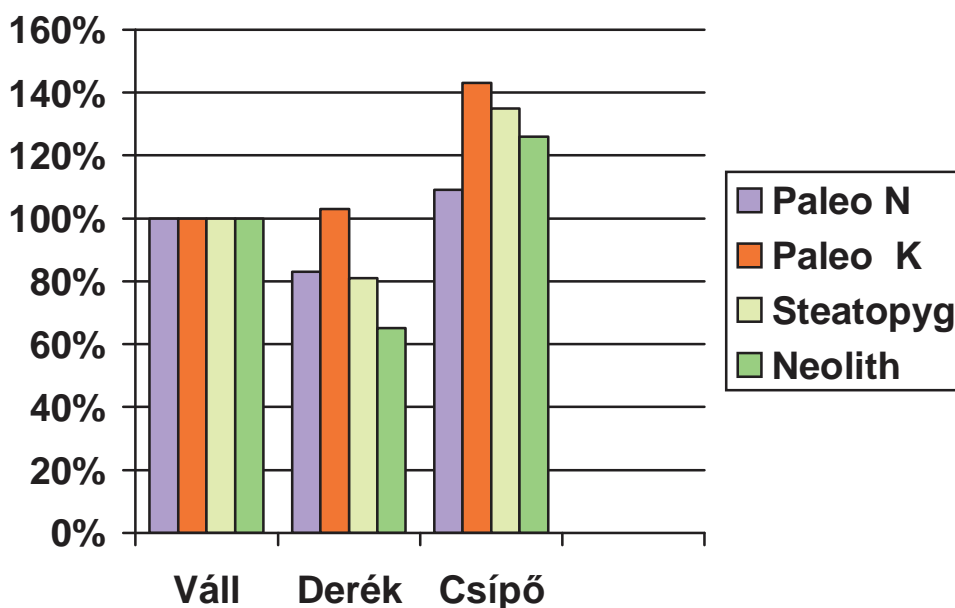
Az őskőkorból összesen 45 db (15 sovány, vagy közepesen táplált, 25 db kövér vagy elhízott, és 5 db. steatopygiás) idol képeit mértem. Az újkőkori (zsírfarú) szobrocskák fényképei ILON GÁBOR (szerkesztő) *Szászország székelye* című (2007), és SVEND HANSEN: *Bilder vom Menschen der Steinzeit* című 2007-ben megjelent monográfiájának II. kötetében találhatók. Az előbbi műből 10 db, az utóbbiból 40 db kép méréseinek adatait elemzem. Az újkőkori, nem zsírfarú szobrocskákat csak csekély számban ábrázolták forrásaim, s azok is többnyire sérültek, hiányosak voltak. Emiatt el kellett tekintenem a neolitikum nem steatopygiás női idolkjainak vizsgálatától.

Eredmények

A váll-szélességet 100 %-nak tekintve, a paleolitikus sovány és közepesen táplált (női) idoloikon a derék a vállénak 83,4 %-a, a kövéreken 103,4, a steatopygiásokon 81,5, a neolitikus szobrocskákon csak 64,9 %-a. A sovány idoloik csípője 108,9 %-a, a kövéreké 140,9, a steatopygiásoké 135,0, a neolitikus zsírfarúaké 126,4 %-a a váll-szélességnek. A sovány idoloik dereka méretének (100%-nak véve a derék szélességét) a csípő átmérője 136,6 %-a, a kövéreké 139,2, az ősköri zsírfarúaké 169,4, a neolitikus steatopygiásaké 189,7 %-a. A csípő/derék arány a paleolit-béli idoloikon 0,76 ill. 0,74, a steatopygiásokon 0,61, míg a neolitikumban készüteken 0,53 (1. táblázat, 2. ábra). Másként kifejezve: a paleolit idoloik derekánál egynegyeddel szélesebb, míg a neolitikus szobrocskákon csaknem kétszer akkora a csípő szélessége mint a deréké.

1. táblázat: A váll, csípő és derék egymáshoz való viszonya

Az idolo testalkata (Származási kora)	A váll-szélesség 100 % ehhez képest a derék	A váll-szélesség 100 % ehhez képest a csípő	A derék (100 %) és a csípő viszonya	Váll/Csípő	Csípő/derék
Sovány (n=15) (Paleolit)	83,4 %	108,9 %	133,6 %	0,87	0,76
Kövér (n=25) (Paleolit)	103,4 %	142,9 %	139,2 %	0,75	0,74
Steatopygiás (n=5) (Paleolit)	81,5 %	135,0 %	169,4 %	0,74	0,61
Steatopygiás (n= 50) (Neolit)	64,9 %	126,4 %	189,7 %	0,79	0,53

Paleo N = paleolit korú, normál testsúlyú
 Paleo K = paleolit korú, kövér
 Steatopyg = paleolit korú zsírfarú
 Neolith = neolit korú, zsírfarú.

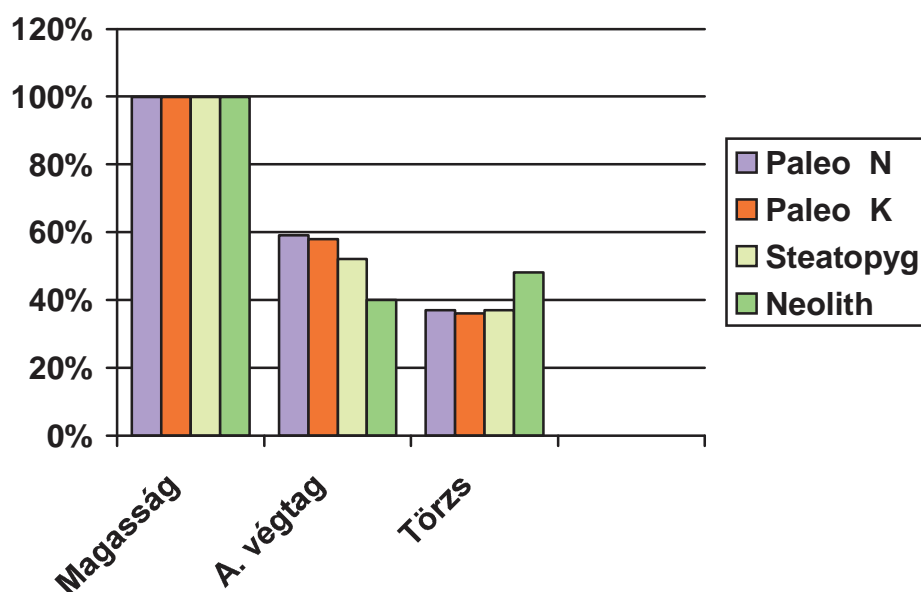
2. ábra: A váll, csípő és derék egymáshoz való viszonya

Az alsó végtag 52,6-65,1 %-át, a törzs 30,0-37,5 %-át teszi ki a testhossznak a paleolit szobrokon, míg a neolitikumból származókon (az alsó végtagok) mindössze 29,2-34,3 %-át. Ez azt jelenti, hogy

ez utóbbiakon jóval kisebb méretűek az alsó végtagok, mint az őskőkoriakon. A paleolitikus idolk törzse 30,0-37,5 %-a a teljes testméretnek, ezzel szemben a neolitikus idolon 34,3-41,6 %-a. Még jobban látszanak a testarányok különbözőségei, ha az alsó végtag/törzs arányt tekintjük. Ez a paleolitikus idolon 1,56 és 1,92 közötti, a neolitikum alkotásain 0,54 és 1,00 közötti. Amíg a paleolitikus idolon a mai emberéhez igen hasonlóak a testarányok (alsó végtagok, törzs, stb.), addig a neolitikumban készülteken a törzs igen hosszú, a végtagok kurták (2. táblázat, 3., 4., 5. és 6. ábra).

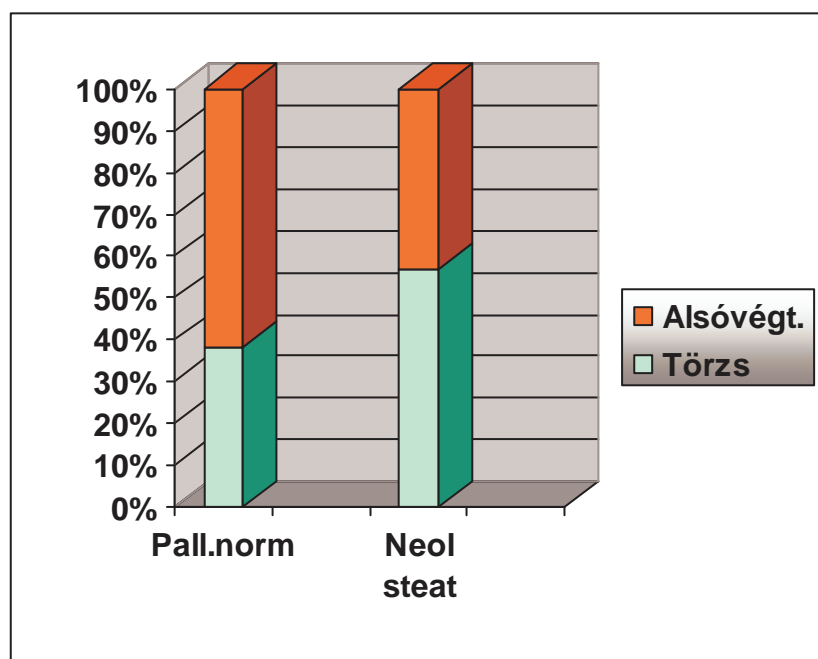
2. táblázat: A testmagasság, törzs és alsó végtag hosszának viszonya

Az idol testalkata (Származási kora)	Az alsó végtag és törzs mérete a testmagassághoz (100 %) viszonyítva [szélső értékek]		Alsó végtag/törzs aránya
	alsó végtag	törzs	
Sovány (n=15) (Paleolit)	58,9 % (54,5-61,7)	36,7 % (35,0-38,7)	1,60
Kövér (n=25) (Paleolit)	57,7 % (52,0-61,1)	36,4 % (34,2-37,5)	1,56
Steatopygiás (n=5) (Paleolit)	52,6 % (47,3-58,5)	36,9 % (35,5-38,7)	1,52
Steatopygiás (n= 50) (Neolit)	39,5 % (34,3-40,1)	48,5 % (41,6-51,0)	0,67

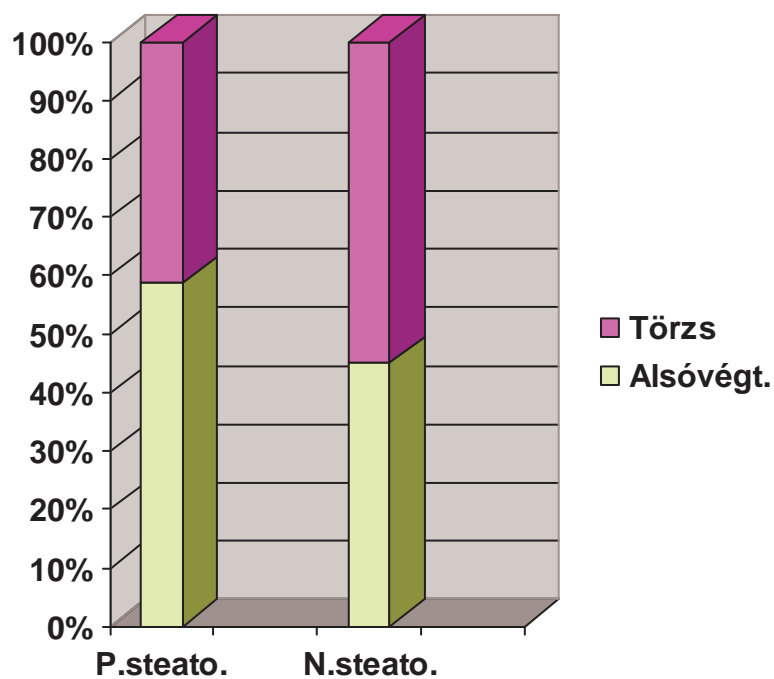

Paleo N = paleolit korú, normál testsúlyú
 Paleo K = paleolit korú, kövér
 Steatopyg = paleolit korú zsírfarú
 Neolith = neolit korú, zsírfarú.

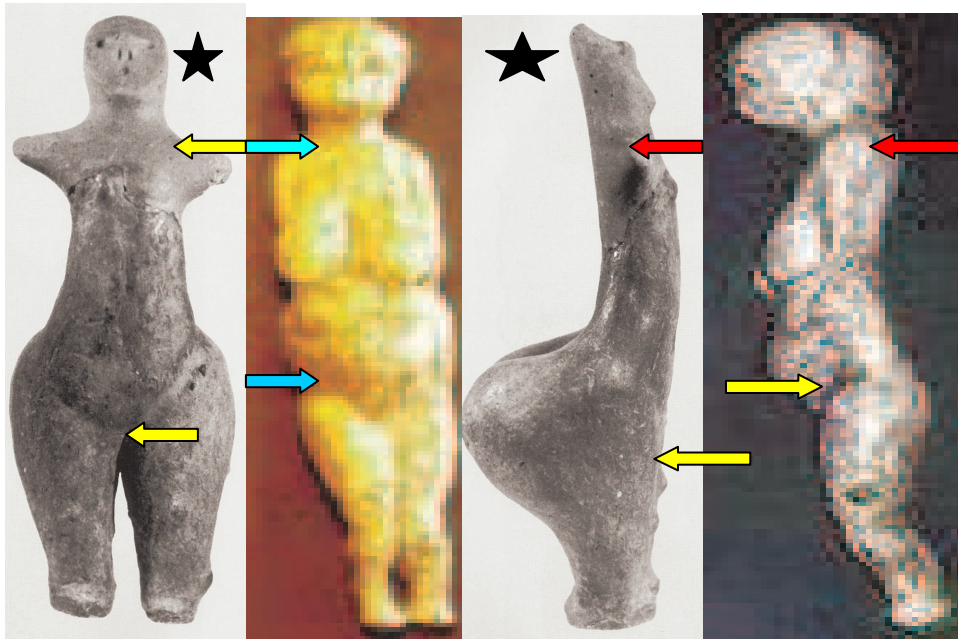
3. ábra: A testmagasság, törzs és alsó végtag hosszának viszonya

4. ábra: A paleolit-kori normál testsúlyúak (Pall.norm.) és a neolitikus steatopygiás szobrocskák alsó végtagjainak és törzsének aránya

5. ábra: A paleolit-kori steatopygiások (P. steato) és neolit-kori steatopygiások (N.steato) törzs és alsó végtag hosszainak aránya

6. ábra: A Ménteleken előkerült neolitikus szobrocska (csillaggal jelölve) és az avdeevói paleolitikus idol testarányai

A nem mérhető sajátosságok közül megemlítem, hogy a paleolitikum idolkai között mindössze 7 százalékban találhatunk zsírfarú idolt, ezzel szemben az újkőkor alkotásainak csaknem 80 %-án jól formált, hatalmas zsírfarú látható. Az őskőkori női szobrocskák 65 %-án óriási, lógó emlők látszanak, ellentétben a neolitikus alkotásokon apró, már-már fiús melleket, alkalmanként kicsiny, nőies emlőket ábrázoltak, s mindössze töredékükön láthatók jól fejlett keblek.

Megbeszélés

A művészeti alkotásokon végzett testarány és habitus vizsgálatok sora nem tekint hosszú múltra vissza. HUFSCHMIDT (1977) számolt be elsőnek műalkotásokon végzett antropometriás megfigyeléseiről, körvonalazva módszerének határait és nem hallgatva el hibalehetőségeit, buktatóit. Azóta jó néhány vizsgálatról olvashattunk beszámolót. HUDSON és mtsai (2007) Japánban, késő neolitikus u. n. Jomon figurák csípő és derék méreteit elemezték és a csípő/derék rációt 0,48 és 0,79 közöttinek (átlagosan 0,59) találták. A tőlünk nagy földrajzi távolságra lévő, de a mieinkkel egy időben készült idolkok értékei igen hasonlóak (átlagosan 0,59) a közép-európai anyaghoz (0,53). Abban is egyeznek a Jomon figurák az európai újkőkoriakkal, hogy az előbbieknél nagy többsége is steatopygiás (HUDSON et al. 2001, 2007), csakúgy mint a saját anyagban.

Ha elfogadjuk azt a véleményt, hogy a kőkori művészek a környezetükben látható személyekről modellezték szobrocskáikat, esetleg úgy módosították, hogy az akkori szépség-ideál jegyeit vitték (hangsúlyozták) alkotásaikra. Megerősíti feltételezésemet (t. i. azt, hogy élő személyekről mintáztak), hogy egyes közösségekben (ahol nyilvánvalóan az ilyen habitusú asszonyok éltek), már az őskőkorból feltűnnek a zsírfarú idolkok, s nem ismerünk olyan lelőhelyet, ahol zsírfarú és nem steatopygiás idolk együtt kerültek elő. Tovább folytatva a gondolatmenetet, az őskőkori ember szépségideálja, – úgy tűnik – a kövér, olykor már hatalmasan elhízott, extrém nagy, lógó mellű hölgyek voltak. Feltehetően ilyen alkatúak, alakúak (is) éltek körükben. Az általam vizsgált 97 paleolitikus női idolk közül, 59 szobron elhízást, 27 darabon sovány, vagy átlagos testalkatot, 7 alkotáson pedig zsírfarúságot állapítottam meg (JÓZSA 2008, 2010). A testarányok, (alsó végtagok, törzs stb. relációi) hasonlóak a mai emberéhez. Ezzel szemben az újkőkori szobrocskákról, más, az előbbiektől jócskán eltérő habitus olvasható le. KALICZ (2007) így jellemzi a Nyugat-Dunántúlon fellelt (de más területek szobrocskáira is érvényes) újkőkori idolkat: „...a mellek realisztikus kialakítása is gyakori, és általános az erőteljes zsírfarúság,

(*steatopygia*), *rövid lábúak*....” Mindenek előtt feltűnő, hogy a neolit idolk között döntő többségben vannak (egyes statisztikák szerint 80 %) a *steatopygiások*, gyakorta „lovagló-nadrág” (amikor a combok elülső és főként oldalsó felületére rakódik le a zsírszövet) típusú elhízással. Ezek az alkotások más habitusú nőket mutatnak. Végtagjaik kurták, törzsük (a végtagokhoz és a testmagasságukhoz mérten) hosszú, melleik kicsik, kerekdedek, egyetlen alkotáson sincs nyoma a nagy, lógó, túltengő emlőknek. Az őskőkori sovány (normál testtömegű) idolon a derék minden alkalommal keskenyebb, mint a vállak. A sovány és paleolitikus zsírfarúak váll és derék méretei nem különböztek lényegesen, viszont a neolitikus idolon a derék szélessége mindössze kétharmada a vállakénak. A paleolitikus elhízottakon (amint az várható volt) a derék is szélesebb mint a vállak. Az őskőkori sovány idolk csípője alig szélesebb (+ 9%) mint a vállak. Az elhízottak csípője csaknem 50 %-kal szélesebb a válluknál. A paleolitikus zsírfarúak csípője egyharmaddal, a neolitikus *steatopygiások* csípője egy-negyedével szélesebb, mint vállak. Markáns eltérések mutathatók ki az őskőkori és újkőkori *steatopygiások* idolk között is. Míg a paleolitikum zsírfarú hölgyeinek testarányai (a végtagok és törzsarációja) nem különböztek lényegesen a nem *steatopygiásokétól*, addig a neolitikum zsírfarú idolkjain szembetűnő különbségek mutatkoznak, mind az őskőkoriakhoz, mind a mai populációhoz viszonyítva. A röviden leírtak arra engednek következtetni, hogy a neolitikumban új népesség élt, nemcsak Közép-Európában, hanem Japánban is. Már NEMESKÉRI (1951) felhívta a figyelmet, hogy a neolitikus és kora rézkori népesség testalkata nemcsak egymástól, hanem a mai emberekétől is különbözött. ZOFFMANN (2000, 2004) az újkőkori népességben négy, egymástól jól elkülönülő csoportot talált, majd a rézkor végén újabb, a Badeni kultúrát hordozó populáció Kárpát-medencébe beözönlését. A rézkor középső és kései időszakában újabb embercsoportok települtek be (ZOFFMANN 2000). A neolitikumban itt élők egyik csoportja a (mai) Ukrajna területén lakókkal mutat kapcsolatot, a másik a dél-kelet európai-anatóliai populációval, a harmadik az észak-kelet-európai népességgel, végül kimutatott egy autochton populációt, amely a neolitikum előtt is itt élt a Kárpát-medencében. Ez utóbbiak folyamatossága a rézkorig követhető. Amint az antropológiai (főként kraniológiai) adatokból kitűnik, több népesség, több eltérő kultúra osztozott a Kárpát-medence területén, s ezek egymással való keveredése (Penrose analízissel) kizárható (ZOFFMANN 2000, 2004). A csontváz leletekről nem állapítható meg a zsírfarú testalkat, igaz eddig nem is történtek, – biztosan *steatopygiások* vázain – pontos, főként a medencére és a femur proximális végére kiterjedő mérések. A szobrocskák testarányaiból valószínűsíthető, hogy combcsontjuk és lábszárcsontjaik lényegesen rövidebbek mint a paleolitikus illetve mai populációé. PIONTEK és VANCATA (2002) végtagcsontokon végzett méréseikből arra következtettek, hogy a neolitikus populáció tagjai, mind a testmagasságban, a testarányaikban, a végtag és törzs relációjában szignifikánsan különböztek a paleolitikum embereitől. A differenciák mindkét nemből matematikailag értékelhetők voltak. Más szavakkal kifejezve: a fentebb idézett szerzők osteológiai méréseik alapján ugyan arra a következtetésekre jutottak, mint magam az idolk méreteinek elemzése kapcsán. Ezzel bizonyítva látom, hogy a történelem előtti időszakokban készített idolk alkalmasak az adott populáció testarányainak felderítésére. PIONTEK és VANCATA (2002), sajnos, fel sem vetik, hogy az általuk vizsgált népességekben (esetleg) *steatopygiások* is lehettek. A zsírfarúakon a lumbalis hyperlordosis gyakori, a medence kissé „előrebíllent”, s feltehetően a combnyak meredeksége (a combnyakszög) is eltér a „normál” testalkatúakétól, mindezekre nem terjedt ki a lengyel–cseh szerzőpáros megfigyelése. HERMANUSSEN (2003) ugyanarra a megállapításra jutott, t. i. az őskőkori és jelenkori személyek végtagjai hosszabbak, törzsük rövidebb, testarányaik szignifikánsan különböznek az újkőkori (rézkori) népességétől. Érdekes megfigyelése, hogy a neolitikum asszonyainak (és kizárólag e korszak hölgyeinek) combfeje nagyobb átmérőjű, combnyaka hosszabb és meredekebb, mint a férfiaké, ami talán (bár ezt a szerző fel sem veti), az asszonyok *steatopygiások* alkatát jelzi.

A jelenkori hottentotta népesség farának adiposus szövetében a zsírsav összetétele jelentősen különbözik a kontroll, (nem *steatopygiások*) személyekétől (KRUT–SINGER 1963). Ez arra utal, hogy a genetikusan meghatározott habitushoz specifikus (zsírsav) kémiai összetétel társul. Talán nem merész a feltételezés, hogy ugyanígy lehetett a paleolitikum és újkőkori zsírfarú személyeinél is.

Nem tudjuk, hogy melyik populáció(k) tagjai között lehettek az idolon gyakorta ábrázolt *steatopygiások* nők. A neolit-kori szobrocskák mérhető testarányok jócskán különböznek az őskőkori

steatopygiásokétól, amiből arra következtetek, hogy valószínűleg nem az őskőkori (zsírfarú népesség) tovább éléséről van szó, hanem a kurtalábú, viszonylag hosszú törzsű (steatopygiás) népesség később került a Kárpát-medencébe és a történelmi korokra „eltűnt”. Mai szemmel nézve nem lehettek arányos testűek, egyes részeik harmóniája jócskán eltért a mai és paleolitikus populációtól.

MARLOWE és mtsai (2005) úgy nyilatkoztak, hogy a szobrokon látható derék/csípő arány a (korabeli) férfiak preferenciáit jelzi. Kétségtelen, hogy a kortárs népességen végzett felmérések szerint is a keskeny derék és széles csípő a női attraktivitás legfontosabb elemei közé tartozik (FURHAM et al. 1997, 1998, MARLOWE et al. 2001, 2005, SINGH 1993, 1994). Lehetséges, hogy a neolitikus népségek (férfi) tagjai zsírfarú asszonyaikat tekintették szépnek, kíváncsnak. Minden esetben nemcsak az asszonyok habitusa, hanem a szépségideál is jócskán megváltozott a történelmi korokra.

Köszönetnyilvánítás: Ez úton is hálásan köszönöm Ilon Gábornak a kézirat átnézését, az ahhoz fűzött tanácsait, javaslatait.

Irodalom

- BAILEY, D.W. (2005): Prehistoric Figurines: Representation and Corporeality in the Neolithic. London: Routledge.
- DUHARD, J. P. (1991): The shape of pleistocene women. *Antiquity* 65: 552–561.
- DUHARD, J. P. (1993): Etude comparative des statuettes féminines de Sireuil et Tursac (Dordogne). *Gallia Préhistoire* 35: 283–291.
- DUHARD, J. P. (1994): L'identité physiologique urèlément d'interprétation des figurations féminines paléolithiques. *Trabajos de Prehistoria* 51: 39–53.
- FURNHAM, A.–TAN, T.–MCMANUS C. (1997): Waist-to-hip ratio and preference for body shape: a replication and extension. *Personality and Individual Differences* 22: 539–549.
- FURNHAM, A.–DIAS M.–MCLELLAN D. (1998): The role of body weight, waist-to-hip ratio, and breast size in judgments of female attractiveness. *Sex Roles* 39: 311–26.
- HANSEN, S. (2007): Bilder vom Menschen der Steinzeit. Verl. Ph. Zabern, Mainz.
- HERMANUSSEN, M. (2003): Stature of early Europeans. *Hormones* 2: 175–178.
- HILLOOWALA, R. (2000): Anatomy and the art of archaic Greece. *Anat. Record* 261: 50–56.
- HUDSON, M. J.–AOYAMA, M. (2007a): Waist-to-hip ratios of Jomon figurines. *Antiquity* 81: 961–971.
- HUDSON, M. J.–AOYAMA, M.–KAWASHIMA, T.–GUNJI, T. (2007b): Possible steatopygia in prehistoric central Japan: evidence from clay figurines. In: J-STAGE (www.jstage.jst.go.jp) DOI: 10.1537/ase.060317. (*Anthropological Science* 2007).
- HUFSCHEIDT, H. J. (1977): Body proportion in sculpture and painting. An anthropometric and historical study. *Arch. Psychiatr.Nervenkr.* 224: 187–202.
- ILON G. (szerk.) (2007): Százsorszepek. Az emberábrázolás az őskori Nyugat-Dunántúlon. Szombathely.
- JÓZSA L. (2008): Az elhízás és ábrázolása az őskorban. *Orvosi Hetilap* 149: 2309–2314.
- JÓZSA, L. G. (2011): Obesity and steatopygia depicted on paleolithic statues. *Praehistoria. Közlésre elfogadva.*
- JÓZSA L. (2010): Milyen lehetett (volt?) az őskőkori asszony testalkata? *Folia Anthropol.* 9: 19–37.
- JÓZSA, L. G. (2011): Obesity in Paleolithic Era. *Hormones* 10: 242–245.
- KALICZ N. (2007): Az őskori agyagszobrászat kezdetei. In.: Ilon, G. (ed): Százsorszepek. Az emberábrázolás az őskori Nyugat-Dunántúlon. Szombathely. 13.
- KRUT, I. H.–SINGER, R. (1963): Steatopygia, The fatty acid composition of subcutaneous adipose tissue in the Hottentot. *Am. J. Phys. Anthropol.* 21: 181–187.
- MARINGER, J. (1974): Clay figurines of the Jomon period: a contribution to the history of ancient religion in Japan. *History of Religions* 14: 128–139.
- MARLOWE, F. W. (1998): The nubility hypothesis: the human breast as an honest signal of residual reproductive value. *Human Nature* 9: 263–271.
- MARLOWE, F.–WESTMAN, A. (2001): Preferred waist-to-hip ratio and ecology. *Personality and Individual Differences* 30: 481–489.
- MARLOWE, F.–APICELLA, C.– REED, D. (2005): Men's preferences for women's profile waist-to-hip ratio in two societies. *Evolution and Human Behavior* 26: 458–468.
- NEMESKÉRI, J. (1951): Anthropologische Untersuchung der Skelettfunde von Alsónémedi. *Acta Arch. Hung.* 1: 55–72.

- PIONTEK, J.–VANCATA, V. (2002): Transition to agriculture in Europe: Evolutionary trends in body size and body shape. In: Bennike, P.–Bodzsár, É.–Susanne, C. (eds): Ecological aspects of past Settlements in Europe. Eötvös Univ. Press, Budapest. 61–92.
- SINGH, D. (1993): Adaptive significance of female physical attractiveness: role of waist-to-hip ratio. *J. Personality Social Psychology* 65: 292–307.
- SINGH, D. (1994): Is thin really beautiful and good: relationship between waist to-hip ratio (WHR) and female attractiveness. *Personality and Individual Differences* 16: 123–132.
- ZOFFMANN ZS. K. (2004): Óslakosok és bevándorlók a neolitikus és rézkori Kárpát-medencében az embertani adatok alapján. (A Somogy megyében újonnan feltárt Badeni temetők Penrose-analízise). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16: 127–138.
- ZOFFMANN, ZS. K. (2000): Anthropological sketch of the prehistoric population of the Carpathian Basin. *Acta Biologica Szegediensis* 44: 75–79.

A szerző címe:

Dr. Józsa László
Csernely, Táncsics u. 9.
3648
HUNGARY

BIRITUÁLIS KELTA TEMETŐ EMBERTANI LELETEI ORDACSEHI–KÉCSIMEZŐ LELŐHELYRŐL

K. Zoffmann Zsuzsanna

Budapest

Abstract: Anthropological material from the biritual Celtic cemetery unearthed at Ordacsehi-Kécsimező. The present paper contains the anthropological data of the human remains from the biritual Celtic cemetery unearthed at the site Ordacsehi-Kécsimező (Transdanubia). The results of the investigation are corresponding with the former conclusions (VLČEK 1957) about the taxonomical heterogeneity of the Celtic population (leptodolichomorph and brachymorph components), while a former Penrose analysis (ZOFFMANN 2009) shows the biostatistical differences between the Western and Middle European Celtic ethnic groups.

Bevezetés

Az Ordacsehi-Kécsimező lelőhelyen működő homokbánya területén Szeőke Judit és Polgár Péter, 2004-ben, egy birituális kelta temető összefüggő részletét tártá fel, miután a területről már korábban is feltárára és közlésre került a temető néhány sírja (ZOFFMANN 2002a). A jelen feldolgozás során a temető 20 csontvázas és 21 hamvasztásos rítusú sírjának embertani leletei kerültek vizsgálatra.

Demográfiai adatok

Az eltemetettek ÉRY–KRALOVÁNSZKY–NEMESKÉRI (1963) módszere szerint meghatározott nemét és SCHOUR–MASSLER (1941), JOHNSTON (1941), illetve NEMESKÉRI–HARSÁNYI–ACSÁDI (1960) szerint megbecsült halálozási életkori adatait, a temetkezési rítus feltüntetésével az 1. táblázat, ismerteti. Az adatok egyértelműen a sorozat töredékes voltát bizonyítják, amire egyrészt a gyermekek alacsony részesedési aránya, másrészt a felnőttek irreális nem-szerinti megoszlása utal. Mindkét jelenség egyformán megfigyelhető a csontvázas, de a hamvasztásos rítus szerint eltemetettek esetében is, e két csoport körében, a gyermekek és felnőttek, illetve a férfiak és nők közötti arányok szinte teljesen azonosak. A két eltérő rítus szerint eltemetetteket egy sorozatba vonva, az általuk képviselt népcsoport halandósági táblái is ezeket a megállapításokat tükrözik (2. táblázat, ZOFFMANN 2011). A kisgyermekek hiánya az őskori temetők esetében megszokott, a felnőtt férfiak hiányára azonban embertanilag nincs magyarázat.

Hamvasztásos temetkezések embertani leletei

A 3. táblázat a hamvasztott leletek egyedi nem és életkori adatait tartalmazza, ismertette a megőrződött csonttöredékek össz súlyát, valamint a közöttük előforduló, beazonosítható csont-részleteket is.

Az adatok szerint az égetés egyenletesnek mondható, a koponyatöredékek és a vázcsontok töredékei azonos színűre égtek, fragmentáltságuk és deformáltságuk foka is azonos, s a megfigyelhető adatok alapján a máglya magas hőfokú tüze enged következtetni. Az egyenletes égetés alapján feltételezhető, hogy a halottakat a máglyára nyújtott helyzetben helyezték el, ami egyébként megegyezik a kelta csontvázas temetkezéseknél az általánosan elterjedt halott-fektetési szokással. – A sírokba minden alkalommal kizárólag csak egy halottat temettek, de igen gyakran égett állatcsontok

darabjai is előfordultak az embercsontok töredékei között. Az osteológiai anyag mennyisége, súlya és az elhamvasztott egyének neme között nem mutatkozott összefüggés, a súlyadatok értékelésére azonban a sírok jelenkori bolygatottsága miatt nem volt lehetőség. A felnőttek esetében a klasszikus módszerrel végzett nem-meghatározás (ÉRY–KRALOVÁNSZKY–NEMESKÉRI 1963) és a mellékletek alapján az eltemetettek régészetiileg meghatározott neme között csupán egy alkalommal mutatkozott ellentmondás: a 175. sírból előkerült csonttöredékek között kifejezett masculinitásra utaló részletek őrződtek meg (prot. occip. ext., squama occip.), régészeti leletei azonban ezzel szemben női halottra utalnak (az ásató régészek szóbeli közlése).

A csonttöredékeken egyetlen esetben sem lehetett betegségekre, vagy korabeli sérülésnyomokra utaló elváltozásokat megfigyelni.

1. táblázat: A csontváz és hamvasztásos rítus szerint eltemetettek nem és halálzási életkor szerinti megoszlása

Kor-csoport	?		Férfiak		Nők		Összesen		
	csv.	calc.	csv.	calc.	csv.	calc.	csv.	calc.	Össz
Inf.	5	2	~	~	~	~	5	2	7
Inf.I.	2	1	~	~	~	~	2	1	3
Inf.I.-II.	~	1	~	~	~	~	~	1	1
Inf.II.	~	~	~	~	~	~	~	~	0
Inf.II.-Juv.	~	1	~	~	~	~	~	1	1
Juv.	~	~	~	~	1	~	1	~	1
Juv.-Ad.	~	~	~	~	~	~	~	~	0
Ad.	~	~	~	2	1	3	1	5	6
Ad.-Mat.	~	~	~	~	4	4	4	4	8
Mat.	~	~	3	~	2	2	5	2	7
Mat.-Sen.	~	~	~	~	~	~	~	~	0
Sen.	~	~	~	~	1	~	1	~	1
Ad.-Sen.	~	1	~	1	~	~	~	2	2
?	1	3	~	~	~	~	1	3	4
Össz	8	9	3	3	9	9	20	21	41

Csontvázak temetkezések embertani leletei

A csontvázak rítus szerint eltemetettek csontmaradványainak igen gyenge megtartottsági állapota miatt (a homokbánya talajviszonyai a dekompozíciót erőteljesen elősegítették), igen kevés metrikus és morfológiai elemzésre (MARTIN 1924, ALEKSEJEV–DEBEC 1964) alkalmas lelet őrződött meg. A sorozattöredék jellemzése így csak nagy vonalakban volt lehetséges, s épp így korlátozva voltak az anatómiai variációk és a csontokon, illetve fogakon előforduló kóros elváltozások megfigyelésének lehetőségei is.

Az **anatómiai variációk** közül a töredékes, hiányos csontokon csak a koponyán lévő varratcsontok regisztrálása volt elvégezhető. A 4. táblázat adatai azt mutatják, hogy a 12 felnőtt (1 juv. nő) közül, egy férfi és hét nő koponyáján fordult elő varratcsont. Két nő esetében nagyobb varratcsont jelentkezett a lambda-mérőpontban, egy esetben pedig közvetlenül e mérőpont fölött, a nyílvarrat két oldalán helyezkedett el 1–1 nagyobb varratcsont. A sorozatban egyedül a 142. fiatal lány koponyáján fordult elő sutura metopica, más anatómiai variáció megfigyelésére a sorozatban nem volt lehetőség.

Két férfi és nyolc nő esetében a **fogazat** is részben megfigyelhető volt (5. táblázat). Caries a megőrződött fogak 8,87 %-án fordult elő, cysta három esetben volt konstatálható, viszont a meglévő fogakhoz képest igen nagy arányban fordult elő még életben elvesztett fog, teljesen felszívódott alveolus és evvel kapcsolatosan sorvadt felső, illetve aló állkapocs. Külön kell megemlíteni a 142. sírban eltemetett fiatal lány fogazatát, a sorozatban egyedülálló fogazati rendellenességei miatt. Felső fogsorában ugyanis a jobb oldali II, alsó fogsorában pedig mindkét középső metsző retardált, a bal

oldali felső I2 fog helyén viszont csapfog figyelhető meg. A sorozatban ez az öröklődő jellegegyüttes más egyénekénél nem volt megfigyelhető.

2. táblázat: A birituális temető összesített sorozatának halandósági táblái (ZOFFMANN 2011 nyomán)

Teljes populáció						Férfiak					
Korcsoportok	Halottak száma	Halottak százalékos megszálása	Továbbélési rend	Halálózási valószínűség	Várható élettartam	Korcsoportok	Halottak száma	Halottak százalékos megszálása	Továbbélési rend	Halálózási valószínűség	Várható élettartam
	D _x	d _x	l _x	q _x	e _x		D _x	d _x	l _x	q _x	e _x
0	2,0	4,06	100,00	0,02	32,03	15-19	0,0	0,00	100,00	0,00	27,32
1-4	5,7	11,46	95,94	0,06	32,37	20-24	0,4	3,74	100,00	0,00	22,32
5-9	3,4	6,70	84,48	0,04	32,49	25-29	1,1	9,35	96,26	0,01	18,09
10-14	0,8	1,62	77,78	0,01	30,07	30-34	1,2	10,27	86,91	0,01	14,77
15-19	2,5	4,91	76,15	0,03	25,66	35-39	2,3	19,53	76,64	0,03	11,41
20-24	1,7	3,35	71,25	0,02	22,26	40-44	1,6	13,60	57,11	0,03	9,46
25-29	3,5	7,03	67,89	0,05	18,23	45-49	2,0	17,01	43,51	0,05	6,64
30-34	4,7	9,31	60,87	0,08	15,05	50-54	2,4	20,11	26,49	0,09	4,29
35-39	6,6	13,25	51,56	0,13	12,31	55-59	0,5	4,47	6,38	0,08	4,95
40-44	5,1	10,17	38,31	0,13	10,71	60-64	0,1	0,87	1,91	0,05	5,68
45-49	4,7	9,44	28,15	0,17	8,67	65-69	0,1	0,87	1,04	0,10	3,33
50-54	4,5	9,04	18,71	0,24	6,78	70-74	0,0	0,17	0,17	0,12	2,50
55-59	2,9	5,84	9,67	0,30	5,79	75-79	0,0	0,00	0,00	0,00	0,00
60-64	0,8	1,65	3,82	0,22	5,81	80-x	0,0	0,00	0,00	0,00	0,00
65-69	0,9	1,81	2,17	0,42	3,33	Össz	12,0	100,00			
70-74	0,2	0,36	0,36	0,50	2,50	Nők					
75-79	0,0	0,00	0,00	0,00	0,00	15-19	1,0	4,76	100,00	0,01	25,40
80-x	0,0	0,00	0,00	0,00	0,00	20-24	0,9	4,09	95,24	0,01	21,54
Össz	50,0	100,00				25-29	2,1	10,22	91,15	0,02	17,40
						30-34	3,2	15,12	80,93	0,04	14,28
						35-39	4,0	19,22	65,81	0,06	11,98
						40-44	3,0	14,07	46,60	0,06	10,89
						45-49	2,2	10,40	32,52	0,07	9,53
						50-54	1,6	7,68	22,12	0,07	7,83
						55-59	1,9	9,00	14,44	0,13	5,67
						60-64	0,5	2,27	5,44	0,09	5,90
						65-69	0,6	2,65	3,17	0,18	3,33
						70-74	0,1	0,53	0,53	0,21	2,50
						75-79	0,0	0,00	0,00	0,00	0,00
						80-x	0,0	0,00	0,00	0,00	0,00
						Össz	21,0	100,00			

A töredékes csontokon **kóros elváltozás** egy férfi és négy nő vázcsontjain volt látható. Négy egyénnél spondylosis elváltozások mutatkoztak a gerincoszlop különböző szakaszán, három egyénnél súlyos elváltozásokat, sőt közülük a 119. sírbeli nőnél és a 194. sírban nyugvó férfinél minden kétséget kizárólag mozgáskorlátozottságot is okozva. A középkorú nőnél a betegség a nyaki és ágyéki, a férfinél viszont a háti és ágyéki szakaszon manifesztálódott a legintenzívebben. A férfinél a sacrum és a jobb oldali medencelapát részleges összecsontosodására is sor került, és a bal könyökízületén, pontosabban a bal radiuson, arthrosis elváltozás is megfigyelhető volt. Ezen kívül ugyanezen nőnél vashiány okozta cribra orbitalia, a férfinél pedig táplálkozási hiányosságokkal összefüggő hypo-

plasiára utaló hornyolatok mutatkoznak a metszőfogakon. Cribra orbitalia nyomai látszódtak a 178. sírba eltemetett nőnél is.

Korabeli csonttörésre, ütésre, vágásra utaló nyomok a megfigyelésre alkalmas csontokon nem voltak láthatóak.

3. táblázat: A hamvasztásos rítus szerint eltemetettek beazonosítható csontrészelei

Sírszám	Életkor	Nem	Beazonosítható koponyarészek	Beazonosítható vázcsontrészek	Súly (gr)
86.	± 0,00	?	~	~	6
98.	ad.	nő(?)	varratrészek prot.occ. környéke d.s. sziklacsont járomívrészlet maxillatöredék mandibula töredéke foggyökér	hosszcsontok részletei caput H. vagy F.	441
100.	?	?	~	~	69
102.	ad.-mat.	nő(?)	varratrészek s.maxilla töredéke	hosszcsontok töredékei	80
103.	inf.I.(?)	?	~	~	23
105.	?	?	~	~	50
115.	ad.-sen.	férfi(?)	járomív töve	hosszcsontok töredékei	314
128.	35-55	nő(?)	homlokcsont proc.zyg részlete mandibula töredéke	csigolyatöredékek medencecsont töredéke H. töredéke collum F. töredéke	661
132.	mat.	nő(?)	varratrészek	hosszcsontok töredékei szivacsos állomány részletei	147
159.	ad.-mat.	nő(?)	tarkócsont töredéke maxillatöredék	hosszcsontok részletei caput H. caput F.	150
170.	mat.	férfi(?)	varratrészek tarkócsont töredéke sziklacsont s.járomív részlete s.malare töredéke d.capit.mandibulae foggyökér	scap. töredéke csigolyarészletek medencecsont töredéke caput H. vagy F. szivacsos állomány részletei F. töredéke patella fibula töredéke	469
174.	15-17	nő(?)	s.járomív töve d.capit. mandibulae corpus mandibulae töredéke felső nagyörlőfog gyökere	hosszcsontok töredékei caput H. vagy F. szivacsos állomány részletei	68
175.	ad.	nő(?)	varratrészek homlokcsont töredéke prot.occip. tájéka d.s. sziklacsont corpus mandibulae részlete d. ramus mandibulae alsó nagyörlőfog gyökere	hosszcsontok töredékei nyakcsigolya corpora három hátszigolya medencecsont töredéke caput H. vagy F. szivacsos állomány részletei caput R. collum F. két ujjpercc calcaneus töredéke	887
176.	ad.	nő(?)	varratrészek s.sziklacsont	hosszcsontok töredékei	302

			d.s. járomív töve corpus mandibulae részlete s.ramus mandibulae töredéke		
177.	mat.	nő(?)	varratrészek homlokcsont részlet d.proc.zyg.-vel homlokcsont részlet s.orbitaszéllel s. os zyg. töredéke	hosszcsontok töredékei két nyakcsigolya töredéke	315
184.	inf.II.- juv.	?	~	hosszcsontok töredékei	34
185.	inf.I.-II.	?	~	hosszcsontok töredékei	41
187.	ad.-mat.	férfi(?)	varratrészek tarkócsont töredéke járomív töve	hosszcsontok töredékei három hátszigolya töredéke medencecsont töredéke	199
190.	± 0,00	?	d.s. sziklacsont	hosszcsontok töredékei	8
192.	32-38	nő(?)	Varratrészek s.cond.occip. s.sziklacsont d.maxilla részlete d.corpus mandibulae töredéke	hosszcsontok töredékei hátszigolya töredéke medencecsont töredéke caput H. vagy F. d.s. F. proximális vége caput F.	461
212.	ad.-mat.	nő(?)	Varratrészek	nyakcsigolya töredéke manubrium sterni részlete két ujjperc	66

4. táblázat: A csontvázás rítus szerint eltemetettek körében előforduló varratcsontok

Sírszám	Életkor	Nem	Lambda mérőpontban	Lambda varratban
123.	ad.-mat.	nő	18 x 11 mm	~
135.	ad.-mat.	nő	12 x 15 + 8 x 15	d.s. oldalon 1-1 nagy
138.	ad.-mat.	nő	~	d.s. oldalon 1-1 kicsi
140.	ad.-mat.	nő	~	d.s. oldalon kicsik
142.	juv.	nő	~	d.s. oldalon 1-1 kicsi
178.	mat.	nő	29 x 29 mm	d.s. oldalon több közepes
194.	mat.	férfi	~	d.oldalon 4, s.oldalon 1
204.	sen.	nő	~	d.oldalon 1, s.oldalon 2 nagy

5. táblázat: A csontvázás rítus szerint eltemetettek fogazatára vonatkozó adatok

Sírszám	Életkor	Nem	Meg- lévő fogak	Caries	Absces- sus, cysta	Életben el- vesztett
119.	ad.-mat.	nő	19	1	1	1
123.	ad.-mat.	nő	1	1	?	?
133.	mat.	nő	13	5	1	14
135.	ad.-mat.	nő	14	1	1	4
138.	ad.-mat.	nő	28	0	0	0
140.	ad.-mat.	nő	4	1	?	?
178.	mat.	nő	2	0	0	30
194.	mat.	férfi	30	0	0	0
198.	mat.	férfi	22	2	0	0
204.	sen.	nő	0	0	0	26

Taxonómiai jellemzők

A 6. táblázat a koponyák főbb metrikus adatait és indexeit (MARTIN 1924), a 7. táblázat pedig a vázcsontok metrikus adatait (MARTIN 1924) és a számított testmagasság értékeit tartalmazza (SJØVOLD 1990). A metrikus értékek nagy szórása – habár a leletanyag töredékessége és erős vetemedettsége miatt kevés adattal rendelkezünk – a koponyák esetében jól megfigyelhető, s ez a Kécsimezőn temetkező kelta közösség tipológiai összetettségét jelzi. Ezt jól dokumentálja a két aránylag épen megőrződött felnőtt koponya a 194. férfi és a 139. női sírból. A két egyén úgy tűnik, hogy a közösségen belüli két fő alaptípus képviselője lehetett, melyeknek jellemzőit (ALEKSEJEV–DEBEC 1964 kategóriái alapján) az alábbiak szerint lehetne összefoglalni:

1. **magas termetű, robusztus alkatú, magas, rektanguláris arcú leptodolichomorph variáns** (194. és 142. jelzésű egyén),
2. **alacsonyabb termetű, alacsony arcú curvoccipitális eurybrachymorph variáns** (138. és 135. jelzésű egyén).

Mindkét variáns esetében, s tulajdonképpen az egész töredéksorozatra jellemzően visszavisszatérő az erős alveoláris prognathia jelensége, ami feltehetően egy – a vizsgálati anyag fragmentáltsága miatt – közvetlenül nem kimutatható **gracilis mediterrán (?) komponens** meglétére utal a kécsimezői töredéksorozat által képviselt kelta népcsoport körében.

VLČEK (1957) még ma is érvényes megállapításai szerint, a brachymorph komponens a késő-vaskorban a térségre betelepült kelták, a leptodolichomorph komponens pedig az autochtonok jellemző típusvariánsa lehetett.

Egy korábbi Penrose-analízis (1. ábra, ZOFFMANN 2009), amely az adott esetben vizsgált vaskori koponyasorozatok közötti általánosított nagyság-forma távolságokat (PENROSE 1954) vizsgálta, azzal az eredménnyel zárult, hogy a közép-európai (dunántúli¹, csehországi és lazábban kapcsolódva a szlovákiai²), valamint a nyugat-európai (svájci és franciaországi) késő-vaskori populációkat képviselő sorozatok két, egymástól jól elkülönülő clusterbe tartoznak. A dendrogram alapján (ZOFFMANN 2009) feltételezhető, hogy amíg a nyugat-európai kelták biológiailag még igen erős szálakkal kötődtek a kelet-Mediterranum népcsoportjaihoz, addig a közép-európai kelta népcsoportoknak – időben és térben hosszabb vándorlásaik során – több autochton népcsoporttal volt alkalmuk keveredni, kialakítva így egy, a nyugatiaktól eltérő antropológiai/taxonómiai arculatot. Erre utalnak egy másik Penrose-analízis eredményei is (ZOFFMANN 2002b), melyek szerint a közép-európai sorozatok esetében szignifikáns kapcsolatok mutathatók ki a Kárpát-medencei bronzkori, elsősorban a Hurbanovo, valamint a Maros-Perjámos, de ugyanakkor a morvaországi Harang edények népét reprezentáló sorozattal is. A tipológiai elemzés során megállapított heterogenitás, minden bizonnyal ennek az etnikai keveredésnek taxonómiai bizonyítéka lehet.

---

¹ A dunántúli leletek lelőhelyei: Apátipusztá(Ete-)-Telekpart, Cakóháza, Csabrendek, Cserszegtomaj, Gorbó, Kemenesmihályfa, Koroncó, Kurd, Lovasberény-Alsótelek-Gubadomb, Sávoly, Sztálinváros (=Pentele/Dunajváros)-Ejtőtorony (NEMESKÉRI–DEÁK 1954), Kölesd-Lencsepusztá (KISZELYNÉ-HANKÓ–KISZELY 1967), Ordacsehi-Kécsimező (ZOFFMANN 2002), Ordód-Babót (LEBZELTER 1928), Zichyújfalu (ÉRY 1984).

² A szlovákiai sorozatot alkotó leletek lelőhelyei: Bratislava-Nalépkova ul.19-21 (GOMOLČAK 1988), Dvory nad Žitavou, Hurbanovo –Abadomb, Hurbanovo-Bacherov majer, Trnovec nad Váhom (VLČEK 1957), Hurbanovo-Bohatá (JAKAB 1977), Palarikovo II. (THURZO 1975).

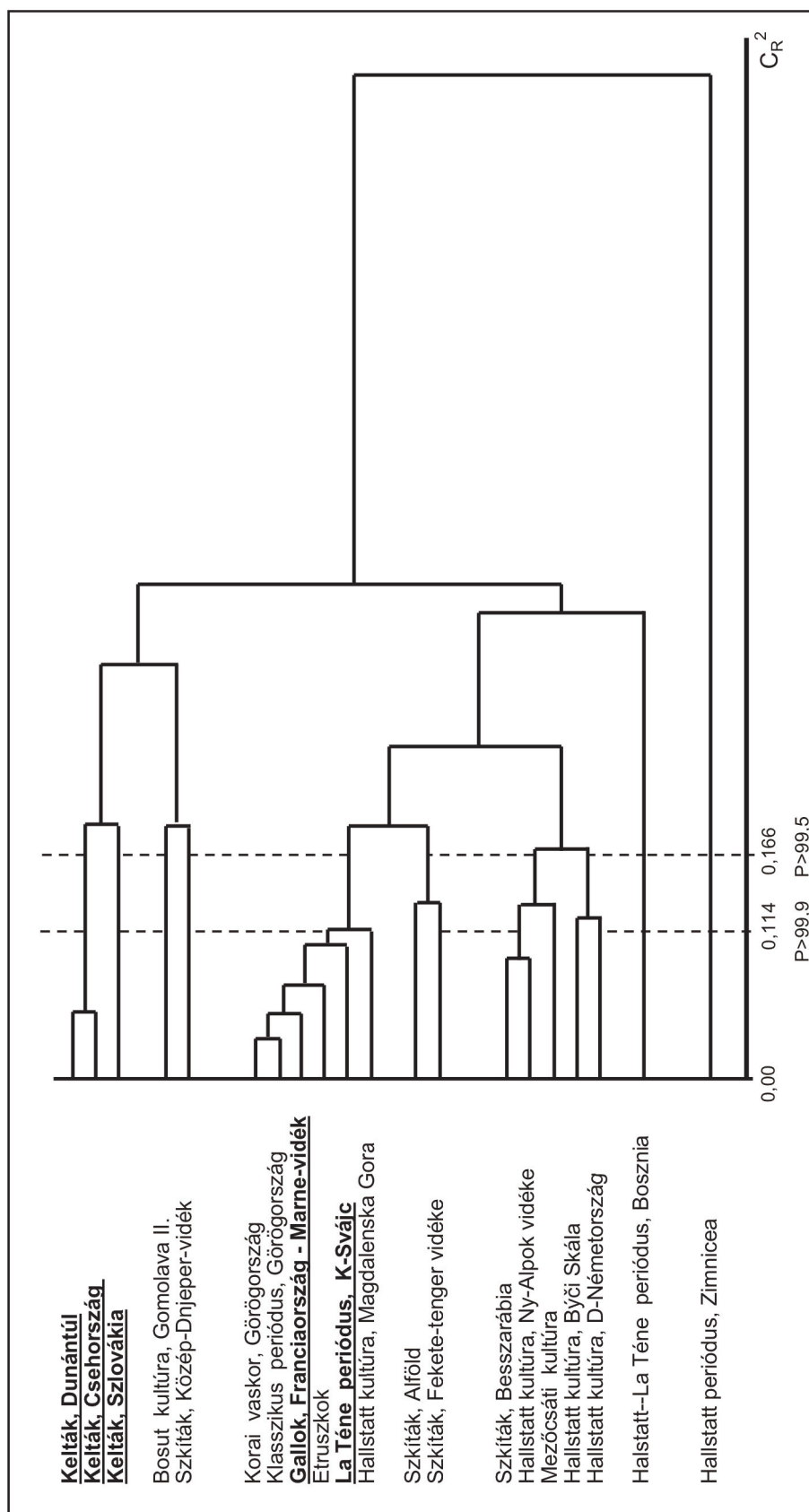
6. táblázat: A csontvázás rítus szerint eltemetettek fontosabb koponyaméretei és koponyajelzői

MARTIN (1924)	194. férfi mat.	119. nő ad.-mat.	133. nő mat.	135. nő ad.	138. nő ad.-mat.	178. nő mat.	204. nő sen.	142. nő juv.
1.	194	~	134	~	~	~	~	182
5.	~	~	~	~	~	~	~	~
7.	~	~	~	~	~	~	~	~
8.	140	~	140	~	136	~	~	123
9.	95	~	91	~	98	91	88	97
10.	121	~	118	~	119?	~	~	114
11.	130	~	1119	~	~	~	~	~
12.	110	~	113	~	112?	~	~	~
13.	106	~	95	~	93?	~	~	~
16.	~	~	~	~	~	~	~	~
17.	~	~	~	~	~	~	~	~
20.	116	~	115	~	106	~	~	113?
23.	538	~	~	~	~	~	~	~
24.	312	~	312	~	302?	~	~	~
25.	379	~	~	~	346	~	~	364
26.	131	~	~	~	122	118	~	123
27.	132	~	135	~	115	~	~	137
28.	116	~	~	~	109	~	~	104
29.	116	~	~	~	107	110	~	105
30.	121	~	121	~	104	~	~	119
31.	97	~	~	~	92	~	~	88
40.	~	~	~	~	~	~	~	~
43.	107	~	~	~	104?	101	99	100
44.	98?	~	~	~	~	~	~	90
45.	134	~	~	~	121?	~	~	~
46.	~	~	~	~	~	~	~	85
47.	130	~	~	~	~	~	~	114
48.	75	~	~	61	61	~	~	69
50.	23?	~	~	~	20,5	23	24?	~
51.d.	42?	~	~	39	39	~	~	~
51.s.	39	~	~	~	~	~	36,5	35
52.d.	31,5	~	~	28,5	33	~	~	~
52.s.	29,5	~	~	~	~	~	33	34
54.	26	~	~	~	25	~	~	22
55.	52	~	~	~	48	~	~	53
57.	~	~	~	45?	8,5	~	~	9,5
60.	58	~	~	11	53	~	~	~
61.	63	~	~	~	~	~	~	~
62.	~	~	~	~	~	~	~	~
63.	35	~	~	~	~	~	~	~
65.	128	105?	~	~	113	~	119	~
66.	114	82	~	~	96	~	101?	~
69.	35	21	24	24	27	~	~	27
70.	66	50	~	~	56	~	58	54
71a	32	31	~	~	31	~	26	32
8/1	72,2	~	76,1	~	~	~	~	67,6
17/1	~	~	~	~	~	~	~	~
17/8	~	~	~	~	~	~	~	~
20/1	59,8	~	62,5	~	~	~	~	62,1?
20/8	82,9	~	82,1	~	77,9	~	~	91,9?
9/8	67,9	~	65,0	~	72,1	~	~	78,9
47/45	97,0	~	~	~	~	~	~	~
48/45	56,0	~	~	~	50,4?	~	~	~
52/51 d.	75,0?	~	~	73,1	84,6	~	~	~
52/51 s.	75,6	~	~	~	~	~	90,4	97,1
54/55	50,0	~	~	~	52,1	~	~	41,5

7. táblázat: A csontvázás rítus szerint eltemetettek fontosabb vázcsontméretei és testmagassági adatai

MARTIN (1924)	194. férfi		198. férfi		119. nő		123. nő		133. nő		135 nő		138 nő		140. nő		178. nő		204 nő	
	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.
CLAVICULA:																				
1.	139 !	148 !	~	~	~	~	~	~	~	~	~	~	123	~	~	~	139	140	130	134
6.	43	42	~	~	35	~	~	~	~	34	32	~	36	36	33	32	35	34	30	29
HUMERUS:																				
1.	338 !	326 !	~	~	~	~	~	~	~	~	~	~			~	~	~	~	296	291
2.	331 !	321 !	~	~	~	~	~	~	~	~	~	~			~	~	~	~	292	291
4.	48	46	~	~	~	~	~	~	~	~	~	~	51	~	~	~	~	~	54	
5.	70	67	71	~	53	52	~	59	~	54	~	59	57	58	56	55	~	67	58	58
6.	23	23	23	~	19	19	~	26	~	18	20	19	19	19	19	20	~	23	19	20
7a	19	18	20	~	15	15	~	16	~	15	17	17	17	17	16	15	~	17	16	16
10.	67	68	~	67	~		~	~											38	
RADIUS:																				
1	252		~	249 ?	~	~	~	~	~	~	~	~	219	215 ?	~	~	~	~	208 ?	~
4	18	18	~	19	13	14	14	~	12	~	~	15	14	14	14	14	15	17	14	13
5	13	13	~	14	9	10	11	~	11	~	~	11	10	10	10	11	13	12	10	10
ULNA:																				
1	278	~	~	~	~	~	~	~	~	~	~	~	233		~	~	~	~	228	~
11	18	19	~	22	12	11	15	16	15	15	15	~	15	17	~	~	16	16	17	16
12	17	16	~	14	12	10	15	14	12	11	12	~	11	11	~	~	12	12	13	12
FEMUR:																				
1	435	435	~	452 ?	~	~	~	~	~	~	~	~	404	404	~	~	~	~	391	390
2	434	435	~	452	~	~	~	~	~	~	~	~	400	400	~	~	~	~	390	388
6.	32	32	30	32	24	24	23	23	25	23	26	26	26	24	~	25	30	29	27	25
7.	29	28	28	30	25	25	28	29	29	31	26	27	23	23	~	27	31	32	27	28
9.	33	36	~	40	28	29	~	35	33	34	29	32	29	29	~	32	34	35	28	30
10.	28	30	~	30	22	21	~	22	25	23	23	23	25	24	~	27	28	26	22	22
19.	50	48 ?	~		38 ?	~		42 ?	~	47 ?	~	43	41	40	~	44 ?	42 ?		41	41 ?
TIBIA:																				
1.	370	372	~	380	~	~	~	~	~	~	~	~			~	~	~	~	323	~
1b	372	374	~	378	~	~	~	~	~	~	~	~			~	~	~	~	317	315
8a	35	36	40	41	28	28	~	~	~	33	33	33	30 !	24 !	29	28	34	~	30	31
9a	28	27	26	27	21	20	~	~	~	18	25	26	20	19	23	23	21	~	20	19
FIBULA:																				
1.	~	367	~	~	~	~	~	~	~	~	~	~	~		~	~	~	~	323	326
SZÁMÍTOTT TESTMAGASSÁG:																				
SJÖVOLD	~		~		~		~		~		~		1556		~		~		1530	

1. ábra: A vaskori sorozatok közti Penrose-féle általánosított nagyság- és forma-távolságértékek (C_R^2) alapján megrajzolt dendrogram (ZOFFMANN 2009 nyomán)

Irodalom

- ALEKSEJEV, V. P.–DEBEC, G. F. (1964): Kranimetrija. Moskva.
- ÉRY K. K.–KRALOVÁNSZKY A.–NEMESKÉRI J. (1963): Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. – A representative reconstruction of historic populations. *Anthrop. Közl.* 7: 41–90.
- ÉRY K. K. (1984): Kelta csontvázak Zichyújfaluról. – Celtic skeletons from Zichyújfalu. *Anthrop. Közl.* 28: 33–38.
- GOMOLČAK, P. (1988): Anthropologische Charakteristik des Skelettmaterials von keltischen Objekt 3b/85 aus der Strasse Nálepkyova ulica 19–21 in Bratislava. *Zbornik SNM 82 – Historia* 28: 73–91.
- JAKAB, J. (1977): Charakteristika antropologického materiálu z birituálneho Laténskeho pohrebiska v Hurbanove-Bohatej. Charakteristik des anthropologischen Materials aus dem birituellen laténezeitlichen Gräberfeld von Hurbanovo-Bohatá. *Slov. Arch.* 25: 69–76.
- JOHNSTON, F. E. (1961): Sequence of epiphyseal union in a Prehistoric Kentucky population from Indian Knoll. *Human Biol.* 33: 66–81.
- KISZELYNÉ-HANKÓ I.–KISZELY I. (1967): A lencsepusztai kelta temető embertani feldolgozása. – The anthropological treatment of the Celtic cemetery in Lencsepuszta. *Anthrop. Közl.* 11: 187–198.
- LEBZELTER, V. (1928): Hallstadt(sic)- und La Tène-Schädel aus Güns und Ordod-Babot (Ungarn). *Wiener Prähist. Zschr.* 15: 115–120.
- MARTIN, R. (1924): Lehrbuch der Anthropologie. Jena, 2.ed.
- NEMESKÉRI J.–DEÁK M. (1954): A magyarországi kelták embertani vizsgálata. – Analyse anthropologique des Celtes de la Hongrie. *Biol. Közl.* 2: 133–158.
- NEMESKÉRI, J.–HARSÁNYI, L.–ACSÁDI, GY. (1960): Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *Anthrop. Anz.* 24: 70–95.
- PENROSE, L. S. (1954): Distance, size and shape. *Annals of Eugenics* 18: 337–343.
- SCHOUR, I.–MASSLER, M. (1941): The development of the human dentition. *Journal of American Dental Association* 28: 1153–1160.
- SJØVOLD, T. (1990): Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evol.* 5: 431–447.
- THURZO, M. (1975): Antropologický rozbor kostrových pozostatkov z keltských hrobov v Palárikove. – Anthropologische Analyse des Skelettreste aus dem Fundort Palárikovo II (Hügelgrab). *Slov. Arch.* 23: 333–337.
- VLČEK, E. (1957): Antropologia Keltov na juhozápadnom Slovensku (Anthropologie der Kelten in der Südwestslowakei). In: BENADIK, B.–VLČEK, E.–AMBROS, C. (eds): *Keltské pohrebiška na juhozápadnom Slovensku. – Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei.* *Arch. Slov. – Fontes* 1: 204–289.
- ZOFFMANN ZS. K. (2002a): Az Ordacsehi-Kécsimező lelőhely birituális kelta temetkezéseinek embertani leletei. In: NÉMETH P. G.–K. ZOFFMANN ZS.–BARTOSIEWICZ L. (szerk.): *Kelta temető és telep Ordacsehi határában. – Celtic cemetery and settlement near Ordacsehi.* *Somogyi Múzeumok Közleményei* 15: 61–64.
- ZOFFMANN ZS. K. (2002b): Adatok a Kárpát-medence keltakori népességének antropológiájához. – Data to the anthropology of the Celtic population in the Carpathian Basin. *Anthrop. Közl.* 43: 21–26.
- ZOFFMANN ZS. K. (2005): Prehistoric anthropological finds in the Carpathian Basin and the Penrose connections of the ethnic groups they represent. *Praehistoria* 6: 103–129.
- ZOFFMANN ZS. K. (2009): Kelta kori embertani leletek Hajdú-Bihar megyéből. – Celtic anthropological finds from Hajdú-Bihar county. *Ősrégészeti Levelek* 11: 115–121.
- ZOFFMANN, ZS. K. (2011): Kárpát-medence területéről származó neolitikus, réz-, bronz- és vaskori antropológiai sorozatok halandósági táblái. (Adatközlés) – Life tables of anthropological series from the Neolithic, Copper, Bronze and Iron Ages from the Carpathian Basin. *Folia Anthrop.* 10: 17–57.

A szerző címe:

Dr. K. Zoffmann Zsuzsanna
Budapest
Rózsa u. 36. VII. A/3.
1042
Hungary

FOUR CIRCADIAN AND TWO CIRCASEMIDIAN PERIODS IN SLEEP-WAKEFULNESS OF A MAN ON A SELF- SELECTED ROUTINE*

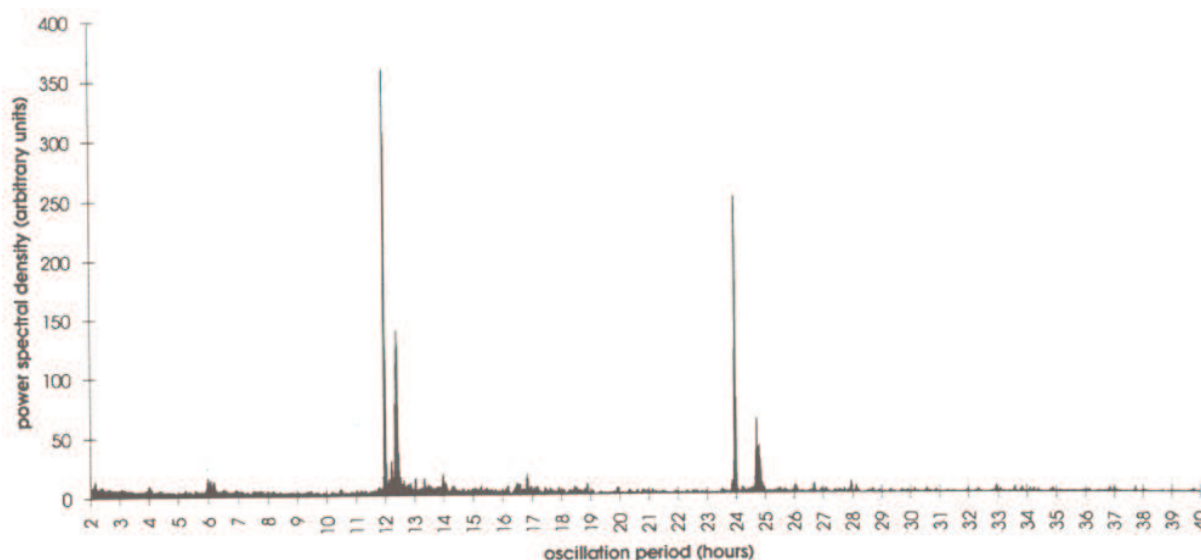
*John F. Costella¹, Franz Halberg², Dewayne Hillman², Miroslav Mikulecky³,
Germaine Cornélissen²*

¹ Peter MacCallum Cancer Centre, Melbourne, Australia

² Halberg Chronobiology Center, University of Minnesota, Minneapolis, USA

³ Bratislava, Slovakia

A free-running experiment (COSTELLA) is based on an hourly record of sleeping and waking by JFC (1990.02.19 to 1993.03.11, 1117 days). The original spectrum reveals a dominating 2-peaked about 12-hour (h) component, the slightly longer period, τ , of the second peak perhaps corresponding to a tidal τ . The peak at 24 h was also accompanied by a second smaller peak, perhaps corresponding to a double tidal τ , *Figure 1*.

Original analyses by John F. Costella, available from <http://assassinationscience.com/johncostella/sleep/sleep-report.pdf> (1). Note 4 components with dominant circasemidian component, raising the question of this component being more than a descriptor of the waveform.

Figure 1. Fourier power spectral density of a clinically healthy man (JFC) on a self-selected sleep-wake schedule

A double tidal 24.8-h (lunar) τ and another 24-h synchronized τ , were both present and alternated in prominence in a 61-year-old woman, JF, with a 20-year history of twice-yearly, 2-3 months, adynamic depression, during which the 24.8-h τ predominated while the 24-h synchronized τ had the

* Based on the paper read at the International Congress “Natural Cataclysms and Global Problems of the Modern Civilization”. Istanbul, 19–21 September, 2011.

larger amplitude, A, during relative well-being (HALBERG et al. 2010). As *Table 1* shows, multiple τ s also characterize a clinically healthy man, JFC, 23 years of age at start of recording. Coexisting with a 24-h synchronized and a 24.8-h lunar τ are the presence of a 24.26-h τ that may correspond to a free-running τ (DUFFY et al. 2011, SMITH et al. 2009), and a 24.4-h τ corresponding to perhaps a nearly equal pull by society and by the moon. Chronobiologic serial sections in *Figures 1* and *2* with the fit of 24.00-h and 24.80-h τ s to intervals covering 7 cycles (of the τ fitted) document the net result of the relative contributions and changing prominence of societal (sociadian), lunidian and other τ s. *Table 1* also shows that the As of 24.00 and 24.84-h τ s by far exceed the amplitudes of a possibly free-running τ or of an intermediate (compromise?) component resulting from similar pulls by society and the moon. By contrast to *Figure 1*, the half-day τ 's amplitude is much smaller than that of the day. Multiple circadian periods, as such, in sleep-wakefulness on a self-selected routine need not be pathogenetic, at least not in a single well-documented case. Nonlinear analyses of consecutive sections of time series validate the presence of both an about 24.8- and 24.0-h period. While JF consistently demonstrated 2 periods, JFC demonstrates, in different sections of time series, at least 3 circadian periods and often their 2 harmonics.

	Period (CI*)	Amplitude (CI)	Acrophase (CI)
Name	Length (h)		
Solar day	24.001 (24.000, 24.001)	0.25443 (0.2337, 0.2751)	-293° (-288, -287)
Lunar day	24.836 (24.833, 24.838)	0.10606 (0.0854, 0.1268)	-233° (-222, -244)
Compromise ?	24.432 (24.427, 24.436)	0.05643 (0.0357, 0.0772)	-250° (-229, -271)
Free-running ?	24.260 (24.252, 24.268)	0.03253 (0.0118, 0.0533)	-10° (-334, -47)
Half-day	11.999 (11.997, 12.001)	0.03204 (0.0113, 0.0527)	-356° (-319, -33)
Tide	12.414 (12.410, 12.418)	0.01728 (0.0034, 0.0380)	-199° (-131, -268)

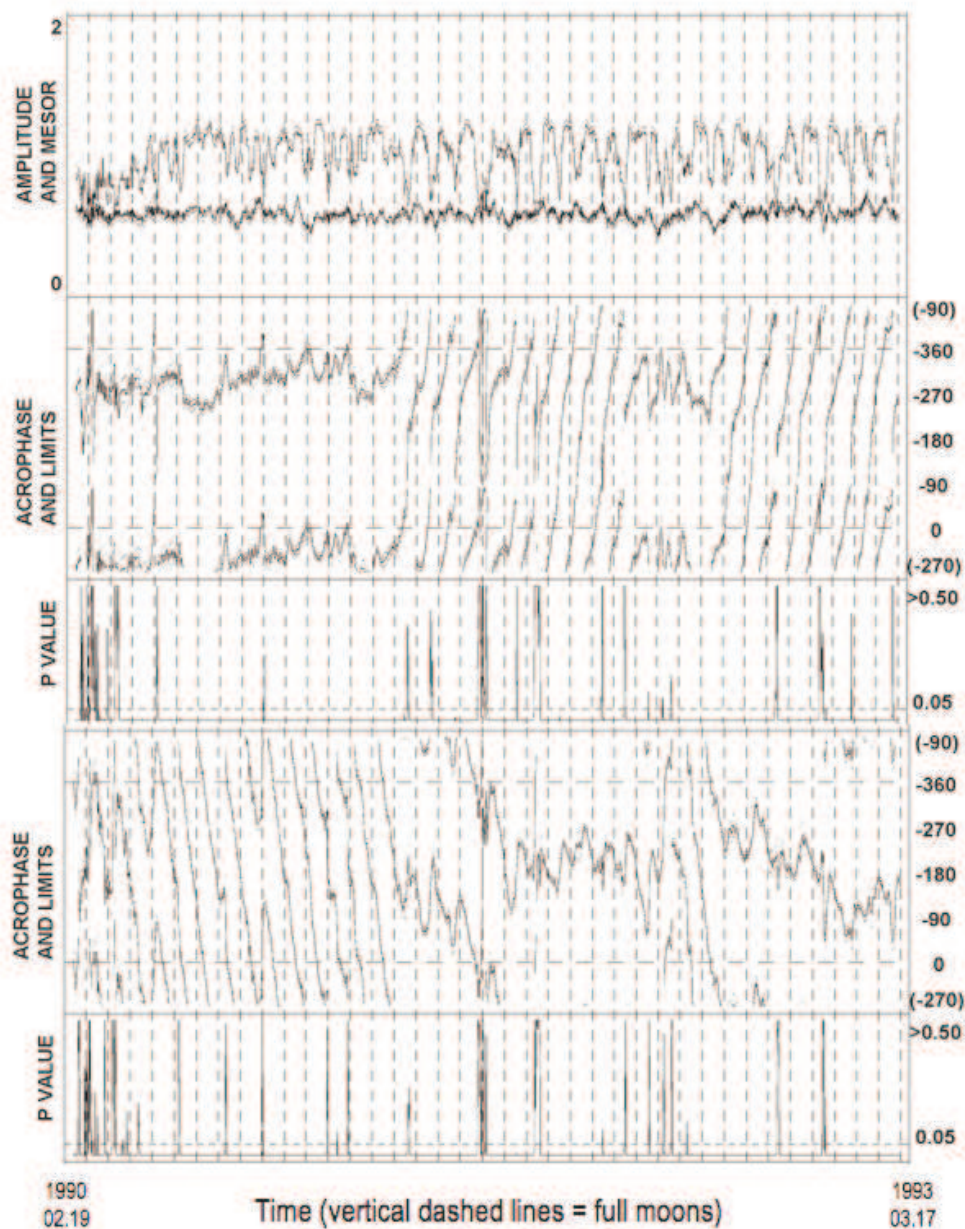
*With uncertainties (CI, 95% confidence interval)

**A healthy man, 23 years of age at start of recording from February 19, 1990, to March 11, 1993 with linear-nonlinear rhythmometry by the extended cosinor. Local analyses by separate serial sections with 24.0- and 24.8-h periods (in 1-week intervals) reveal the dominance, in alternation, of these 2 periods in the data.

Table 1. Periods, amplitudes and acrophases* found in sleep-wakefulness on a largely self-selected schedule by JC**

References

- COSTELLA, J. F.: A free-running experiment. assassinationscience.com/johncostella/sleep/bom-weather-data.zip
- DUFFY, J. F.–CAIN, S. W.–CHANG, A. M.–PHILLIPS, A. J. K.–MUENCH, M. Y.–GRONFIER, C.–WYATT, J. K.–DIJK, D.-J.–WRIGHT, K. P. JR.–CZEISLER, C. A. (2011): Sex difference in the near 24-hour intrinsic period of the human circadian timing system. PNAS Early Edition. www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.1010666108
- HALBERG, F.–CORNÉLISSEN, G.–CEGIELSKI, N.–HILLMAN, D.–HALBERG FRANCINE–SCHWARTZKOPF, O.–MCCRATY, R.–FINLEY, J.–THOMAS, F.–KINO, T.–CHROUSOS, G.–SONKOWSKY, R. P.–EL-KHOURY, M.–ILYIA, E. (2010): Circadian dysfrequentia of cortisol, melatonin, DHEA, testosterone and estradiol. In: Halberg F, Kenner T, Fiser B, Siegelova J, (eds.): Noninvasive Methods in Cardiology, September 16-17, 2010, Brno, Czech Republic. Brno: Faculty of Medicine, Masaryk University. 9–22.
- SMITH, M. R.–BURGESS, H. J.–FOGG, L. F.–EASTMAN, C. I. (2009): Racial differences in the human endogenous circadian period. PLoS One: 4 (6): e6014. doi:10.1371/journal.pone.0006014

Note dominating, albeit undulating more or less horizontal time course of acrophases: 2 (double plot) indicate 24.00-hour synchronization in row 2 with subsequent longer-than-24.00-hour synchronization in row 2 and shorter than 24.8-hour synchronization at the start of row 4. This row also shows spans of 24.8-hour (lunar, also greatly undulating) synchronization. Nonlinear analyses (not shown) reveal coexisting circadian periods including a 24.84-h period (24.828; 24.859) during an initial more or less 24-h synchronized span.

Figure 2. Sleep/wakefulness on a self-selected schedule analyzed by the fit of cosine curves of 24.00 hours (h) to intervals of 168 h (top 3 rows) or of 24.84 h to intervals of 173.88 h displaced with increments of 12.00 or 12.42 h, respectively

Mailing address:

Franz Halberg, M. D., Dr. h. c. (mult.)
University of Minnesota
US MAIL: Campus Mail Code 8609 - MMC 609
OFFICE: 715 Mayo Memorial Building, 420 Delaware St. S.E.
Minneapolis, MN 55455, USA

A SZIBÉRIAI ÁL-PETŐFIRŐL ÉS A FEHÉREGYHÁZI HITELESRŐL

Kovács László

MTA Régészeti Intézete, Budapest

A tudásunk nagy, a tudatlanságunk végtelen

Abstract: *The pseudo-Petőfi of Siberia and the genuine Petőfi of Fehéregyháza.* In 1941, the committee of the Petőfi Society turned down the co-ordinated, falsified memoirs of three amateur Petőfi researchers (Lajos Barátosi Lénárth, József Sándor and Ferenc Szigel), according to which Sándor Petőfi (Kiskörös, December 31, 1822/January 1, 1823–July 31, 1849), the poet who had been taken prisoner by the Russians after the Battle of Fehéregyháza fought on July 31, 1849, was allegedly buried in a Siberian village called Ilisunsk, a place which had never existed. In 1989, an amateur research team rehashed the legend and by necessity “relocated” the poet’s grave to the cemetery in Barguzin because of the non-existence of Ilisunsk. Granted permission to excavate, they claimed to have found the earthly remains of Petőfi, who had served as a major in the revolution, in Grave 7 of the cemetery. However, the traditional anthropological examination of the skeletal remains by Soviet and Hungarian scholars and the DNA analyses performed by the Armed Forces DNA Identification Laboratory in Washington DC and Mark Stoneking, Professor of Biological Anthropology at the Pennsylvania State University, both indicated that the remains came from a female. The project failed as shown by these analytical results and by the lack of any confirming evidence contained in the primary historical sources. The failure was never publicly acknowledged by journalists Tibor Borzák and Ildikó Hankó, entrepreneur Ferenc Morvai, and István Kiszely, an anthropologist who had become notorious for his role as an informant of the Socialist regime. The research team, which has since broken up, has refused to return the skeletal remains for reburial despite an official request made by the local council of Barguzin.

In 2010, the World Federation of Hungarians proposed that Petőfi’s remains – either the skeleton exhumed in Barguzin or the corpse to be found by future research on the Fehéregyháza battlefield – should be ceremoniously buried. The second part of the study offers an overview of the findings of the research conducted by András Dienes (1904–1962), which have since been borne out, as well as of the views of Kálmán Papp (1923–1990), an amateur researcher who provided many fresh insights which have not been fully appreciated, and the notes made by anthropology professor Aurél Török (1842–1912) based on his field research. The Appendix describes the rally demanding new DNA analyses organised by the World Federation of Hungarians in Summer 2011 and offers a review of Gábor Szűcs’s book, published in Autumn 2011, which appears to be no more than a plagiarism of Kálmán Papp’s findings.

Bevezetés

Miután elolvastam Hanthy Kingának a szibériai ál-Petőfivel kapcsolatos legújabb eseményeket összefoglaló, rendkívül mértéktartó, de a fantazmagóriákat még mindig aránytalan mértékben tárgyaló cikkét,¹ érdeklődve vártam a lap levelezőinek jelentkezését. Mivel erre nem került sor, feltételezhettem, hogy az olvasókat már nem is érdekli a téma, amelynek ébrentartását egyre kisebb érdekcsoport szorgalmazza újra és újra. Ezért elálltam az állásfoglalástól. Valamivel később azonban nem utasíthattam el a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőinek kérését a jelen helyzet áttekintésére, de

---

¹ Hanthy 2011.

Hermann Róbert lektori véleménye alapján nem látszott lehetőség a túl hosszúnak bizonyult teljes szöveg megjelentetésére,² amelyre végül Tóth Gábor szerkesztőtől kaptam megtisztelő ajánlatot.³

Mivel a témát a lehető legrészletesebben,⁴ de előzetesen egy rövidebb és könnyebben áttekinthető változatban⁵ is feldolgoztam, ezért most a részletek elhagyásával csupán a lényegi kérdéseket érintettem: 1. a magyar és a burját visszaemlékezések összeegyeztethetlenségét, 2. a barguzini 7. sírban feltárt női csontváz férfi meghatározásával kapcsolatos erőfeszítések hiábavalóságát, 3. a Petőfi Sándor földi maradványai azonosítását célzó legújabb törekvések értelmetlenségét, 4. Papp Kálmán ismeretlen kutatási eredményeinek bemutatását, 5. Török Aurél 1885. évi helyszínelési adatainak felelevenítését, 7. Az összefoglalást (6) követően a kézirat lezárása, nagyjából 2011. nyara óta történt fontosabb események bemutatását

1. A magyar és burját visszaemlékezések összeegyeztethetlensége

1a. A magyar visszaemlékezések

A közismert költemény szerint, a szerelmi bánatában huszárnak állt János vitéz katonapajtásaival vonulva jutott el a tatárok földjére, onnan pedig az örökös téllal vert Taljánországba, ahol

„ha fáztak, hát kapták magokat,
Leszálltak s hátokra vették a lovokat.

Ekképen jutottak át Lengyelországba,
Lengyelek földéről pedig Indiába;
Franciaország és India határos,
De köztök az út nem nagyon mulatságos.”⁶

Petőfi zsongító sorait olvasván ugyan kinek jutna eszébe felháborodni a költő földrajzi bakugrásain, hiszen mindannyian tudjuk, hogy a meséje így lépett ki a valóság kereteiből. De hogyan hihette bárki is, hogy a legendának megtisztelt, de az először egymás állításainak is ellentmondó, később egymásba simuló, tudatosan hamisított elmeszülemények, amelyek nyomán a barguzini expedíció elindult, a legkisebb igazságot is tartalmazták.

Először röviden a költő „mesebeli” szibériai sírjának helyéről.

A három magyar „legenda” előfutára Hermann Friedrich Boenisch osztrák író (1896–1978) 1936-ban megjelent novellája volt, amelyben arról esett szó, hogy 1917-ben két kiszabadult magyar hadifogoly a szibériai Sziligr folyó partján egy 1849-ben elhurcolt magyarok utódaitól és jakutoktól lakott településre bukkant. Az állítás valódiságát egy orosz alezredes is megerősítette, megtoldva azzal, hogy ő 1875-ben Jakutskban a kormányzósághoz száműzött magyarok listájában egy 1857. május 18-án Ikatowo faluban meghalt rab, Alekszander Sztjepanovics Petrovics nevére bukkant, aki aligha lehetett

---

² Hermann úgy vélte, hogy a 3b. szakaszig terjedő rész elhagyandó, részben mert a Kovács 2003.-ban írottak újraközlése, részben mert nem tartotta lényegesnek a pszichologizáló megjegyzések közreadását: Hermann 2011. Magam nem tartottam feleslegesnek egy 525 oldalas monográfiában írottak lényegének rövid összefoglalását, a közreműködő személyek bemutatásában pedig a tevékenységük mozgatóerejének rugóit véltem feltárni. Egyébként Hermann minden további megjegyzését figyelembe vettem, s értük ezúton is köszönetet mondok.

³ A HK-nak jún. 14-én leadott, majd visszakért eredeti terjedelmű kéziratot Tóth aug. 30–31-én kapta meg és fogadta el.

⁴ Kovács 2003. Az e munkára való legszükségesebb utalásokat helytakarékoságból csupán zárójelbe tett oldalszámokkal illesztettem a jelen szövegbe, a képanyagából pedig egyáltalán nem válogattam. A könyv szellemes recenziója: Bencze 2004. Kerényi Ferenc értő méltatása szerint, a szibériai legenda „legfőbb terjesztőiről, műveikről a történettudomány teljes kritikai fegyvertárával írt könyvet Kovács László. Ezzel a témát voltaképpen a folklorisztika tárgykörébe utalta.”: Kerényi 2010, 183. Riportok a témában: Pércsy 2003; Varga 2005; Varga 2006. A kutatás korábbi állapotának áttekintése szélesebb természettudományos magyar és orosz/szovjet kitekintéssel: Nem Petőfi 1992.

⁵ Kovács 2001a–b.

⁶ János vitéz. 10: Petőfi 1960, I: 250.

más, mint az eloroszosított nevű Petőfi Sándor. Az írást a magyar sajtó még 1936-ban ismertette,⁷ s a lehetőség magát, Illyés Gyulát is meglepte (28–30.); az alábbi három személyt viszont cselekvésre indította.

Az országos ismertségre és a Petőfi Társasági tagságra áhítozó, jószerint azonban munkakerülő Barátosi Lénárth Lajos (1892–1968) többször átírt, mindig hamisítva aktualizált egyik életrajzi változatában, Anton Otto von Geck svájci tudós magántitkáráként tette volna a felfedezéseit egy 1909–13 közötti olyan szibériai expedícióban, amelyre csupán azért nem kerülhetett sor, mert a Svájci Földrajzi Társaság 2001. évi tájékoztatása szerint ilyen nevű földrajztudós nem létezett, ami bizonyára megakadályozta őt az expedíció szervezésében és abban, hogy Barátosit magával vigye (65–66). Nem véletlen, hogy Barátosinak a magyar hadifoglyok által a Sziligir folyó partján alapított Körözs faluban, és a falualapító Petőfi sírjánál 1909-ben tett látogatásáról való, gyanúsán későn, 1938-ban kiadott megemlékezését a neves földrajztudós, Cholnoky Jenő tételesen megcáfolta. Amikor később, 1940-ben Szigel Ferenc is előállt a maga legendájával, amelynek tényanyagát Sándor József egyszerűen eltulajdonította tőle,⁸ Barátosi a pereskedő felek között döntésre kényszerült. Először Sándorral kacérkodott, közös könyv kiadását is bejelentette, s egyben úgy nyilatkozott, hogy a költő unokájának immáron Vengerszkaja szeló nevű birtokán csupán egy üres síremlék áll, mert a valódi sírhely a Szelenga folyónak a bajkái torkolatánál van (56–57.). Amikor azonban végül Szigelt választotta, úgy fordított a szaván, hogy a maga kreálta, ezért letagadhatatlan körözszi építményt is üres, azaz nem Petőfi nyughelyére állított emlékművé változtatta, míg a tényleges sírt a szigeli Iliszenszkba „helyezte át” azzal, hogy a költő Körözsből oda költözött és ott is hunyt el. Mivel emlékei szerint ezt a sírt Barátosi 1912-ben, tehát még Szigel előtt állította látni, a „felfedezés” dicsőségét megtartani vélte magának (57–59.).

Az 1940-ben éppen állás nélkül lévő Szigel Ferenc (1888–1958) nyomdász pénzt remélt a „felfedezéséből,” amelyre megemlékezése szerint csaknem negyedszázada, 1916-ban kerített sort. Interjúorozatában azt mesélte, hogy a Bajkál-tó melletti Verhnyeudinszkhoz (ma Ulan-Udéhoz) tartozó egykori berjozovkai fogolytáborból több társával elutazott a legalább 400 km-re lévő, ma nem azonosítható Iliszenszk/Ilisunsk városába, hogy a korábban hallott hírek nyomán felkeresse Petőfi/Petrovics sírját. Ott megtudta, hogy a költő a város kórházában halt meg, ezért ő a sírját a temetőben meg is találta, s egy kihívott fényképpel meg is örököltette. Sikert a költő szibériai életútjára és az általa vezetett kis magyar kolónia történetére vonatkozó adatokat is összegyűjtenie (88–91.). Mivel úgy emlékezett, hogy visszatérve a táborba, a hír hatalmas szenzációt keltett, beszámolójának igazságát már annak alapján meg kellett volna kérdőjelezni, hogy sem ő, sem a kíséző társainak, sem a berjozovkai tábor sokezer magyar foglyának valamelyike nem adott hírt róla sem azonnal, sem a hadifogságból Magyarországra visszaérkezve (112–114.). Szigel az állításait fényképpel és újságkivágásokkal bizonygatta, amelyek zömét a Petőfi Társaság tekintélyes bizottsága már 1941-ben hamisítványnak nyilvánította, a svéd vöröskeresztnek az 1849 utáni magyar alapítású falvak láncolatát tanúsító térképéről pedig magam derítettem ki hogy az eredetije egy 1918 táján kiadott osztrák papírtérkép volt, amelyre Szigel tollal tette fel a hamisításait támogató kiegészítéseit (92–98, 102–112.).

A harmadik visszaemlékező, Sándor József (1892–1970) amatőr Petőfi-kutató, csupán Szigel-epigonnak tekinthető, mert mindössze amellet kardoskodott, hogy 1918-ban a novonyikolajevszki (ma novoszibirszki) fogolytábor egyik priccsén bukkant a Petőfi-sír Szigel-féle fényképére, amely a felfedezésről szóló orosz újságdarabba volt csomagolva. Valójában azonban 35 pengőért vásárolta meg a gyanútlan Szigeltől a „bizonyítékokat”, s gyorsan be is illesztette az 1941-ben megjelent könyvébe.⁹ Kettejük állítása között mindössze az volt a különbség, hogy Sándor egy német lexikon

⁷ Boenisch novellájának történeti hiteléről a Dienes András könyvét ismertető Agárdi Ferenc (vö. 94. jegyzet) a következőket jegyezte meg: Bönnisch F. Hermann szibériai élményét is megemléltette Dienes. „Bönnisch két könyvet is írt szibériai és mandzsúriai hadifogoly élményeiről, és ezekben szinte Karl May-val kel versenyre a kalandregény területén. Adatainak, így a Petőfi névvel való saját találkozásának éppen ezért semmilyen hitelt nem adhatunk.”: Agárdi 1961, 759.

⁸ Róluk alább!

⁹ Sándor 1941.

orosz kiadását használta, amelynek térképén a németes Illisunsk helyett az oroszos Iliszunszkaja/Ilysunskaja szerepelt.

Mindhárom legendagyártó hamisító tehát végül egyetértett abban, hogy a költő halálhelye és sírja Iliszunszkban volt, amit ráadásul Szigel egyértelműen megkülönböztetett a majd nagy szerepet kapott Barguzintól. Szerinte Petőfi ugyanis Barguzinban egy Ohipszk nevű kereskedő segédje lett, majd elvette feleségül a leányát, s ezután költöztek Iliszunszkba, ahol a költő bérelt földön gazdálkodni kezdett.

1b. Ezek után miképpen lett Barguzin az 1989. évi ásatás színhelye?

1984-ben egy munkácsi újságíró, Vaszil Vaszilovics Pahirja rábukkant Szigel iliszunszki „felfedezésének” az 1940-es évek elején megjelent ukrán nyelvű kishírére, amelynek valóságát – tökéletes hozzá nem értő lévén –, az ulan-udei Bajkál c. lap szerkesztőségének segítségével kísérelte meg ellenőrizni. Két helytörténész, Eduard Viktorovics Gyomin és Alekszej Vasziljevics Tyivanyenko, aki jól tudta, hogy Iliszunszk a szigeli formában soha nem létezett, egy néprajzi gyűjtő, Lazar Jefimovics Eliasov adatközlőinek, a matuzsálemi korú Morokov-testvérpárnak egy bizonyos barguzini Petrovicsra vonatkozó emlékei alapján jobbnak látta Iliszunszkról önkényesen Barguzinra változtatni a helyszínt. Minderről 1989-ben moszkvai újságcikk is megjelent, és hamarosan két olyan szemtanú – Jurij Davidovics Vinokur és Pantyelejmon Lazarevics Muravjov – is jelentkezett, aki akár meg is tudta mutatni a szóban forgó barguzini Petrovics-sír helyét. Ez már közvetlenül a nevezetes ásatás előtt történt, s az expedíciók választása Vinokurra esett. Ezzel a lépéssel a magyar „legendák” rovására a tőlük független barguzini visszaemlékezők kerültek felül.

1c. Petőfi/Petrovics sírja a magyar visszaemlékezők nyomán

A legelénkebb fantáziájú Barátosi Lénárth 1938. április 10-én megjelent cikkében így ismertette a körözi Petőfi sírt: „A vasrácsos kerítésen belül – mely 6x6 méter négyzetű területet kerít be, 2,5 méteres halom van, melynek oldala gyantaszurokkal összeépített terméskövekkel van kirakva. A domb tetején vaskereszt, rajta ovális vastábla a következő szószerinti felírással: «Alexander Stjepanovics Petrovics honveg ernagi, halva itt 1857 május 18. Ő csinálta falut Körösöt!...»”(45–46., 5. kép). Mint fentebb már volt róla szó, 1940-ben gyakorlatilag ugyanezt az emléket nevezte körözi, egy publikálatlan rajzán pedig barguzinszki üres/jelképes sírnak (57–58., 7. kép), de előtte még a Szelengatorkolati fejfáról is nyilatkozott, amelyen a következő talányos felíratra emlékezett: „Vengerszkaja offic e poet – ez magyarra fordítva így szól: Magyar tiszt és költő” (57). Végezetül az iliszunszki nyughelyet mutatta be, immáron nem a Boenisch-féle 1857-es, hanem a szigeli 1856. évi halálozási dátummal, s az alábbi légből kapott történet kíséretében. E szerint a Geck-expedíción Szibériát járó Barátosi Lénárth 1912-ben egy tatár kereskedő sírja közelében, a gazos sírhanton kidőlve találta Petőfi pravoszláv típusú, kétvállú sírkeresztjét, leesett orosz felíratos bádogtáblával. Ezért a városból asztalost hívatott, akivel egy olyan latin formájú diófa keresztet készíttetett, ami – az ő elsőbbsége jeleként – nagyobb méretű volt a Szigel által közölnél. Visszaszegeltette a bádogtáblát is egy sajátkezűleg festett magyar szövegű fatáblával együtt, és arcátlanságát tanúsítva még azt is állította, hogy a fatáblára ráírta a maga nevét, magyarországi lakcímét és az ottjárta dátumát. Állítása szerint, mindezt Szigel 1916-ban egy hozzá írott levelében meg is erősítette; kár, hogy az épületes emlékezésből és Szigel kapcsolatfelvételéből egyetlen szó sem volt igaz.

Barátosi Lénárth a tatár kereskedő sírjának közelségét is Szigel legendájából kölcsönözte, amely szerint a költőt Iliszunszkban a Donszkaja-utca végén lévő temetőben temették el, a temető bal sarkában, az ároktól nem messze, az erdő mellett. Szigel egy kihívott fényképpel (!) megörökíttette a sírt, amelynek cirillberűs feliratát először 1940-ben az alább módon átírva közölte:

ALEXANDER PETROVICS

vengerski major

i pvét umer v Iliszunszk (Azia)

v 1856 godu máj meszjác

Mivel később rájött, hogy hiba volt Petőfi/Petrovics oroszos atyai nevét (*otcsesztvo*-ját) kifelejteni, 1943-ban a következő javításokkal élt (mai átirással):

ALEKSZANDER SZTYEPANOVICS
PETROVICS

Vengerszkij major i poet
Umer v Iliszunszk (Azija)
v 1856 godu v maje meszjac

s az orosz szöveget így fordította: „Alexander Sztjepánovics Petrovics, magyar őrnagy és költő. Meghalt Iliszunszkban (Ázsia) 1856. év május havában.” (89., 13. és 18. kép).

Mivel természetesen Sándor József is ugyanezt a fényképet használta, a magyar legendák közössé formálódott sáradatait már ekkor, 1940-ben ellenőrizni lehetett. Ezt az ellenőrzést a Petőfi Társaság által kiküldött három tekintélyes tagból álló bizottság 1940. évi vizsgálata végezte el, amely egyebek között megállapította, hogy a Svigel-féle fénykép, amelyen az iliszunszki sírkereszt formája, megtartása, a táblájának jellege és állapota, a feliratban szereplő világrész-megjelölés, végezetül a kép semleges háttere, amelyen a sírhant, növények, a környező sírok, bokrok, fák, égbolt, Svigel kísérői vagy a helyi magyarok sem láthatók, nem lehet eredeti helyszíni felvétel. A feliraton a világrész megjelölése a hitelesítés naív kísérlete, amelyet helybéliek sohasem alkalmaztak volna. Mivel a szakértők ugyanekkor Svigel többi „bizonyítékának” hitelességét is – itt nem részletezhetően – kétségbe vonták, az egész legenda lekerült a tudomány napirendjéről (92–96, 102–122). Azt sem lehet említetlenül hagyni, hogy Petőfi segesvári (német: Schässburg, Nagy-Küküllő megye; ma: Sighişoara, judeţul Mureş, Románia) csatateri halálának legalaposabb kutatója, Dienes András (*I. kép*)¹⁰ is milyen szomorkás gúnnyal írt e szibériai „sírkeresztekről” (116–118.).¹¹ Mindez az 1980-as években még azzal

---

¹⁰ Dienes András (Kassa, 1904. november 30.–Balatonalmádi, 1962. augusztus 30.) a Magyar Királyi Honvédtiszti Közigazgatási és Jogi Főiskolán végzett 1928-ban. Először a honvédségnél, majd 1944-ig a csendőrségnél teljesített közigazgatási szolgálatot. 1941-ben a Magyar Katonai Írók Köre titkára volt. Szálasi hatalomra jutása után nem tette le az esküt, részt vett az ellenállási mozgalomban. 1945–1949 között rendőrtisztként dolgozott, majd lemondott az állásáról. 1951-ben koholt vádak alapján letartóztatták, halálra ítélték, végül 15 év fegyházbüntetést kapott. 1955-ben szabadult, 1957-ben pedig rehabilitálták. A Petőfi Irodalmi Múzeum és az Irodalomtörténeti Intézet munkatársa volt. Katonai szakíróként és szépíróként kezdte, később Petőfi életét kutatta: Dienes 1981; http://www.strandkonyvtar.hu/wiki/index.php?title=Dienes_András – A Veszprém megyei életrajzi lexikon. Főszerk.: Varga Béla. Veszprém 1998. (HTML szerk.: Góczán Andrea) szócikke alapján.

¹¹ Dienes 1958, 310–313, 385–391. Dienes azt is kifejtette, hogy „nemcsak Segesvárról, de az erdélyi hadseregből sem ismerünk egyetlen olyan jelentősebb személyt, akiről akár csak hírünk lenne, hogy a cári birodalomba került volna hadifogolyként. A szibériai sírkutatók általában Kiss Sándor ezredesre – Petőfi ismerősére – ... szoktak hivatkozni, akit szerintük áthurcoltak a határon, mert kétségtelen, hogy Csernovicban lett öngyilkos, hadifogságban. – Akik Kiss Sándor esetére hivatkoznak, csak azt igazolják, hogy tájékozatlanok ... Az osztrák hatóságok mindig sürgették a hadifoglyoknak [az osztrák–orosz] szerződés szerinti átadását, de nem azért, mintha Szibériába való hurcolásuktól tartottak volna; ellenkezőleg: köztudomású volt, milyen hiányos a cári őrizet és milyen könnyen szöktek a honvéd hadifoglyok. Az osztrák hatóságok panaszkodtak, hogy 1849 augusztusában a cáriaknál lévő 30.000 hadifogolyból 15.000 maradt, a többi megszökött.”: uo. 545–546: 158. jegyzet. Mirnicky Ádám lengyel katonatiszt 1863-ban esett orosz fogságba és tényszerűen nyilatkozott a szibériai hadifoglyok hazai kapcsolattartási lehetőségeiről (164.). Dienes rámutatott, Mirnicky józan vallomása sohasem tudta ellensúlyozni azt a vakhitet, hogy 1849-ben tömegével kerültek magyarok Szibériába. Valóban, a Szibériában raboskodó lengyelek között volt néhány magyar, de ezek az 1863-as lengyelországi felkeléskor kerültek fogságba ... A hetvenes évek vad hírei egy háborús hangulat velejárói, éppen úgy, mint a kései, 1939–1943-as második szibériai hír-hullám is az volt...: uo. 542: 83. jegyzet. Dienes könyvének ismertetése kapcsán ugyancsak elítélő szakértői nyilatkozatok születtek mind a 19., mind a 20. századi szibériai „legendákról”. Barta János irodalomtörténész akadémikus (1901–1988) arra utalt, hogy Petőfi rövid életét „az irodalomtörténet és a művelt közvélemény erősen romantizálta, az egyszerűbb nép pedig még ma is legendák szövevényével fonja körül. ... Van valami megdöbbentő abban, hogy nemcsak hősieken felnagyító mítoszok alakulnak ki, hanem újra meg újra feltámad a szibériai Petőfi-legenda is; nevével szélhámoskodó csalók lépnek fel és ragadják magukkal a kiegyezés és a millénium korának társadalmát olyan évtizedben, amikor Petőfi utolsó napjának és végóráinak szemtanúi még élnek, s csak kocsira kellene őket ültetni, hogy a helyszínen tett vallomással tisztázzák az igazságot.”: Barta 1960, 105, továbbá 109–110. A 20. századi legendák forrásáról, Hermann F. Boenisch novellájáról vö. 7. jegyzet.

is kiegészült, hogy a fentebb említett Gyomin, aki hamarosan felismerte tévedését, és Tyivanyenkótól elhatárolódva a barguzini ásatás legfőbb kritikusává vált, saját kutatásai eredményeként a svigeli Iliszunszk létét is kizárta. Ugyanis a 19. század második felében Eliszun/Iliszunszk/Iliszunszkaja még település sem volt, hanem mindössze a Barguzin folyó egyik átkelőhelyének partján néhány burját jurtából álló lóváltó állomás (*pritraktovaja sztancija*). Nem volt tehát magyar alapítású és részben magyar lakosságú falu, nem voltak faházai, hát még kórháza! Nem voltak utcái, s így Donszkaja ulica sem, amelynek a végén nem létezett temető, így ebben nem állhatott sem Petőfi/Petrovicsnak, sem másnak sírja, síremléke, amelyet egy ott meg nem élő fényképészmeister fényképezett volna, aki viszont nem készített volna ennyire semmitmondó környezetű (képkivágású) fotót. Ráadásul a hadifogoly Svigel a bajtársaival egyáltalán nem „utazhatott” volna a berjuszovkai tábor vezetőinek engedélye nélkül – amit viszont nem kaphatott meg¹² – a mintegy 400 km, azaz oda-vissza nagyjából két hét időtartamú távolságra, „utazni” pedig csak bérelt lovakon lehetett volna, amire pénze aligha volt (109–111.).

Az eddigiekből azt a tanulságot kellett volna még a barguzini ásatást megelőzően levonni, hogy a Barátosi Lénárth Lajosnál és Sándor Józsefnél jóval megfontoltabban eljáró Svigel bizonyítékrendszerének is minden olyan – többségében itt nem tárgyalt – részlete, amelyet bármilyen valós adattal egyáltalán össze lehetett vetni, tudatos hamisítványnak bizonyult. Korai életrajzai alapján bizonyos, hogy Barátosi Lénárth sohasem járt Szibériában, Sándor pedig azt nem is állította soha, hogy maga látta a nevezetes sírt, végezetül pedig Gyomin kutatásai nyomán Svigel visszaemlékezéseiről is kiderült, hogy helyszíni ismeretekkel ő sem rendelkezett. Svigel legendája tehát nem volt forrásértékű visszaemlékezés, mind az egésze, mind bármelyik kiragadott részlete tudományos vizsgálatra, szibériai helyszíni kutatásra alkalmatlan koholmánynak minősült (122.).¹³

1. kép: Dienes András (1904–1962)

1d. Petőfi/Petrovics és a sírja Barguzinban

Nem véletlenül helyezték át a burjátiai helytörténészek az események színhelyét önkényesen Iliszunszkból Barguzinba, amihez a már említett Eliasov feljegyzéseit használták fel mindketten, majd később csak a Gyomin szembefordulása után is kitartó Tyivanyenko. A titokzatosan egynevű Petrovicsnak¹⁴ természetesen mindössze annyi köze volt a költőhöz, hogy a hívők szerint, akit Burjátiaiban/Szibériában Petrovicsnak hívtak, az egyedül a szlávósított nevű Petőfi Sándor, azaz Alekszandr Sztjepanovics Petrovics lehetett. Az azonosságban elvakultan kellett hinni, ugyanis minden ellene szólt. Nemcsak a Barguzinnal helyettesített Iliszunszk, ami ellen ha tudott volna róla, Barátosi Lénárth, Sándor és Svigel egyöntetűen tiltakozott volna, hanem mindaz, amire a Morokov testvérek emlékeztek: ugyanis szerintük Petrovics a helyiekétől eltérő pompás varsákat készített, kerítőhálóval halászott, télen pedig körmös vasakon járt a jégen. Jó kez ügyessége volt, ezért drótos-

¹² Álljon itt egy hiteles magyar példa: Dús Ferenc (1888–1945) biológia–földrajz szakos tanárnak, hadifogolyként pedig a krasnojarszki múzeum antropológusának 1921-ben lehetősége nyílt egy múzeumi expedíció való részvételre. A hivatalos szervek a részvételét megtiltották azzal az indokkal, hogy „mint túsztént ellenőrzött hadifogoly magyar tiszt..., a város területét el nem hagyhatja.”: Kovács–Rejsz 2009, 87.

¹³ A részletek érintése nélkül csupán megemlítem, hogy Petőfi Sándor fentebb kiemelten tárgyalt sírhelyein kívül a következő további szibériai sírhelyeinek is említése maradt: a Csita melletti Barguzin/Barbusin, Barka, Barkája, Csita, Hajdú (!), Iljusonszkaja, Iljuszunszk, Illesunsk/Iliesunsk, Kurokov, Voszljokovo, végül egy Berezovka melletti község (122–129.). Ugyanígy sikerült legalább 8 eltérő nevű szibériai feleségével való továbbélésének adataira, sőt egy balkáni életútjára is rábukkannom (129–137.).

¹⁴ Még az sem biztos, hogy ez volt a családneve (*familija*), hiszen az egynevűségén az adatközlő Morokov testvérek is elcsodálkoztak, s úgy vélték, hogy a keresz- és családneve (*imja i familija*) ismeretlen maradt, a Petrovics pedig az atyai neve (*otcsesztvo*) lehetett (161–162.).

tótként fémedényeket foltozott és forrasztott, számovárt javított. Jól értett az ácsmunkához, faragó baltájával maga építette a későbbi posta épületét. Ezen kívül lakatoskodott is, a száműzött tengerész gárdatiszt Mihail Karlovics Kjuhelbekerrel (Karliccsal) zárat és kulcsokat gyártott, s mindketten doktorként kezelték az embereket úgy, hogy Petrovics a gyógyszereket is maga kotyvasztotta, és ingyen osztogatta. Emellett bámulatosan értett az ikonok újrifestéséhez, amihez ragyogó festékeket használt. Vagyis a Morokov testvérek emlékezetében egy helyben elhíresült ezermester alakja maradt meg, s ha valakire nem illett ez a barguzini Petrovicsról megőrzött kép, az a városi értelmiségi Petőfi Sándor volt. De mindez nem elég! A színhely és az életmód mellett még a svigelitől eltérő halálózási idő is a magyar legendák és a burját visszaemlékezések egyeztethetősége elleni érv kellett volna legyen! Ugyanis Petrovics nem a svigeli 1856-ban, hanem később halt meg. Morokova anyó szerint ugyanis valamikor Karlics sírja mellé temették, aki vitathatatlanul 1859-ben hunyt el. Sőt az említett Vinokur azzal magyarázta a Petrovics-sír helyének pontos ismeretét, hogy az ő hajdan ugyancsak Barguzinba száműzött nagyapja a barátjaként kezelte a titokzatos idegent, s az unokáját gyakran elvitte Petrovics sírjához, sőt kérése szerint magát is Petrovics mellé temették; mindenesetre tehát Petrovicsnak a nagyapa Barguzinba érkezésekor még életben kellett lennie.¹⁵

Mindez megerősítette a magyar visszaemlékezésekkel való bármilyen kapcsolat lehetetlenségét, de az eltéréseket még tovább növelték az említett Vinokur és Muravjov egymásnak is ellentmondó beszámolóit a Petrovics-sírnak mind a barguzini temetőbeli helyéről, mind pedig a külalakjáról. A prokopjevski lakos Muravjov, aki 1952-ben járt először látogatóban Barguzinban, úgy emlékezett, hogy Karlics síremlékétől keletre 16–18 méterre egy vaskerítéssel övezett takaros kis temetőrészben öt sírhant állt: elől Petrovicsé és Karlics feleségéé, mögöttük három barguzini magyaré;¹⁶ a magyaroké latin, az orosz nőé pedig pravoszláv kereszttel. Petrovics 1,8 m magas vaskeresztjének a végei ökölbe zárt kézhez hasonlítottak és három fémlemez tábla volt rajta: legfelül egy téglalap alakú, alatta egy nyolcszögletes, ugyanazzal a latin betűs orosz nyelvű felirattal:

Sandor

Petefi

mai 1856 god

A kereszt karjai alá rézdróttal függesztették a téglalap alakú harmadik táblát, a következő vörössel festett cirillbetűs felirattal:

Alekszandr Sztyepa

novics Petrovics

maj 1856 god

major

Mivel a barguzini lakosok egyike sem emlékezett erre a síregyüttesre, ráadásul Muravjov Gyomin kíséretében 1987-ben biztosan rossz helyen, a jelenlegi temetőn kívül sejtette az elpusztult emlékeket (181–184., 28–30. kép), az expedíciósok is inkább a Barguzinban gyerekeskedett, majd moszkvai lakossá vált Vinokur útmutatását követték. Vinokur ugyan mind a sírjel formájára, mind a sírfelíratra, csak ködösen emlékezett, szinte minden alkalommal másképpen beszélt róluk (184–187.), viszont legalább a mai temetőben bökött rá a sír vélt helyére,¹⁷ ahol az ásatásra sor is került.

Összegezve a barguzini emlékezők állításait, megállapítható, hogy a Petőfi/Petrovicsra vonatkozó adataikat a magyar legendákat tárgyaló orosz újságcikkekben kölcsönözték, s az ő emlékeik nemhogy Svigel, hanem még a Morokov-testvérpár emlékeivel sem voltak egyeztethetők.¹⁸ Amennyiben tehát a

¹⁵ A körmönfont fogalmazás oka, hogy Vinokur nagypapája száműzetésének esztendejére az 1860-es, 1862-es, sőt az 1870-es év is fennmaradt (185.)

¹⁶ Kettőt, Varga Józsefet és Farkas Károlyt Muravjov a svigeli Iliszunszkból „hozott át” ide!

¹⁷ Nem lehet említetlenül hagyni, hogy Vinokur szerint a nagyapját saját kérésére a barguzini barátja, Petrovics mellé temették, viszont a nagyapa meglévő sírja jó 20–30 méterrel állt távolabb Petrovics általa kijelölt sírhelyétől (187.).

¹⁸ Gyomin kutatásai szerint Vinokur Petőfije talán az a Péterfi nevezetű magyar lehetett, aki Barguzinban és környékén az 1930-as években sokak számára emlékezetes meliorizációs munkákat végzett. A Zajdner/Szander/Sander nevű barguzini személy orosz nyelvű versei, amelyeket Alekszander/Sándor magyarázattal Petőfinek tulajdonítottak, valójában Alekszandr Nyikolajevics Zajdner (1859–1851) költő versei

svigeli Iliszunszk nem létezett, Barguzinban pedig sem dokumentuma sem megbízható emlékezete nem maradt Petőfi Sándor ottani életének, az erre vonatkozó feltevés nem születhetett volna a svigeli visszaemlékezés magyarázat kísérete nélkül. Mivel pedig Svigel minden információja hamisítványnak bizonyult, a kör bezárult: a barguzini Petrovics emléknymainak Petőfihez nem volt semmi köze, a szibériai száműzetés legendáját képtelen feltevésként el kellett volna utasítani.

2. A barguzini 7. sírbeli csontváz

Mivel tehát a Svigelében összevonható magyar emlékezések hamisítványnak bizonyultak, s nélkülük a szibériai Petőfire vonatkozó híradás nem létezett, továbbá rá a barguzini adatok amúgy sem illettek, az 1989. évi barguzini ásatás már a kezdete előtt teljes kudarcra volt ítélve. Ráadásul a véletlen további két még kevésbé várt és nyilvánvaló csapást mért a feltárt maradványok Petőfivel való amúgy is lehetetlen azonosíthatóságára.

2a. A 7. és 28. számú csontváz ugyanabban a 7. sírban

Az ásatásvezető Szabó Géza régész észlelte a 7. számú sírban a sírföld bolygatottságát a már feltárt, s Petőfi maradványainak azonosított europid csontváz alatt, s a munkát folytatva egy 25 év körüli mongolid, azaz burját férfi fakoporsóban eltemetett csontvázára bukkant, amely a feltárás menetében a 28. számot kapta. Ezt a tényt Nyikolaj Andrejevics Makarov régész már az 1990. januári moszkvai konferencián úgy magyarázta, hogy a régészeti gyakorlat megállapítása szerint, közös sírgödörbe összetartozó személyeket temettek. Az adott esetben az eltérő embertani alkatuk következtében e két személy nem lehetett vérrokon, azaz szülő és gyermeke vagy testvérpár. Ezért egyetlen magyarázati lehetőség maradt: a burját férfival europid jellegű feleségét vagy élettársát fektették a közös sírba, sőt nem kizárt, hogy a közvetlen közelükbe temetett csecsemő (1. sír) az ő gyermekük volt (213–214.). A helyzetet az expedíciók nyakatekert érveléssel igyekeztek magyarázni: a Barguzinban élő Petőfi/Petrovics – az ismertett ezmestersége ellenére ezúttal – a többi politikai száműzöttel együtt Iliszunszk határában mezőgazdasági munkát végzett, ott is halt meg, de titokban Barguzinban temették el.¹⁹ Annyira titokban – a titkokat az expedíciók csillapíthatatlan vonzalommal kedvelték –, hogy erről még a gyermeke anyját sem értesítették, amikor a holttestét a burját férfi sírjába rejtették. Mindenesetre a pópa biztosan nem engedte volna meg egy evangélikusnak egy pravoszláv sírjába rejtett temetését, de miért egyeztek volna bele ebbe a burját férfi hozzátartozói is? Viszont amikor Petrovics nem tért haza, s a felesége bizonyára keresni kezdte, miért fogadta el, hogy a férjének, a település kiválóságának még önálló sírja se legyen? Ráadásul hogyan történhetett, hogy a kettős sírra mégis csupán Petrovics sírjelei kerültek, elárulva a titkot? Valójában a történet csupán kiagyalt elmeszülemény. Szabó Géza azt is megfigyelte, hogy az ásatáson feltárt felnőtt sírok átlagos mélysége 130–150 cm volt, egyedül a 7. és 28. csontváz közös gödrét ásták 190 cm mélyre, amit helyesen azzal magyarázott, hogy a mélyebb gödörrel a sírásók nem titokban eleve két személy egymásra temetésére készültek (210–213.).

---

voltak. Margócsy István irodalomtörténész maró gúnnyal szélesítette ki a száműzetésében Leiningen-Westerburg Károllyal és Bem Józseffel a barguzini magyar kolóniát és kulturális egyesületet megtestesítő Petőfi/Petrovics költői munkásságáról eddig írottakat. Sajnálatos, hogy terjedelmi okból csupán egy rövid részletet idézhetek Petrovicsnak a híres debreceni professzor, alsó- és felsőpándi Morvai Xavér Benjámin oroszról eszperantóra, majd abból magyarra fordított utolsó verséből: „Hol sírjaink domborulnak,/unokáink gödröt ásnak,/ és áldó imádság helyett/ szétkutatják teteminket.”: Margócsy 2006.

¹⁹ Még 2007-ben is ezt szajkózta Kiszely: „Hanthy Kinga azon is fönnakadt [vö. Hanthy 2007.], hogy a Petőfiének vélt csontváz alatt egy fakoporsóban burját férfi feküdt... Van fogalma Hanthynak, hogy milyen kemény a föld Szibériában fagyottan? Örültek a helyiek, ha egy nemrég kiásott gödörbe elföldelhették a kényszermunkás rab magyart. Ilyen egyszerű a titok.”: Kiszely 2007. Ehhez az ostobasághoz csupán annyit, hogy Svigel hamisítványa szerint a temetés májusban történt, amikor már nem volt átfagyva sem a nem létező Iliszunszkban, sem Barguzinban a föld. Ezt a helyszíni megfigyelő, Szabó Géza régész is megállapította: Barguzinban „májusban a helybeliek szerint általában már szép, fagymentes idő van. A 7. sír gödrét biztosan nem télen ásták, mert betöltésében nem találtunk faszenes, hamus maradványt, mely a föld kiolvasztásához rakott tűzre utalt volna.”: Szabó 1990, 140.

2b. A 7. számú csontváz neméről a DNS-vizsgálatok előtt

Az 1990. januári moszkvai konferencián az MTA Természettudományi Szakértői Bizottsága részéről Farkas Gyula professzor, a Megamorv Petőfi Bizottság (MPB) részéről Kiszely István darabról darabra végigmérte a csontokat, hogy a nem-meghatározáshoz szükséges méreteket a későbbiekben vitathatatlan módon rögzítsék. A SZUTA Szakértői Bizottsága tagjaival kiegészült szakemberek körében ugyancsak ők ketten vették azokat a csontmintákat, amelyeket a felek a további vizsgálatok céljára Magyarországra magukkal hoztak. Egyébként a konferencián az előzetes szemle alapján már Farkas Gyula, valamint Harsányi László igazságügyi orvosszakértő professzor, Il'ja Joszifovics Gohman, Galina Vjacseszlavovna Lebegyinszkaja és Valerij Pavlovics Alekszejev antropológus professzorok is a csontváz női meghatározása mellett foglaltak állást. A csontminták vizsgálati eredményei birtokában Farkas Gyula²⁰ és V. P. Alekszejev kitartott a véleménye mellett, csatlakozott hozzájuk a szerológus Lengyel Imre professzor, valamint szovjet részről Alekszandr Petrovics Gromov és Viktor Nyikolajevics Zvjagin igazságügyi orvosszakértő professzor is, Harsányi László pedig azt valószínűsítette, hogy az eltemetés az 1990. évi vizsgálatától visszszámított mintegy 40–100 éves időközben, tehát semmiképpen sem a svigeli 1856-ban történhetett. Azután, hogy a bizottsági jelentés a végleges tanulmánykötet 1992. évi kiadása²¹ előtt, az MTA Antropológiai Bizottsága és az MTA Elnöksége által jóváhagyottan publikálásra került,²² az MTA Elnöksége felkérte V. P. Alekszejev akadémikust, a SZUTA Régészeti Intézete igazgatóját, hogy a mindeddig ott őrzött csontvázat szállíttassa Barguzinba visszatemetésre. Eközben az expedíciósok hangadója, Kiszely István csak vádaskodásokkal reagált, gyakorlatilag soha nem volt képes tudományos vitában érvelni a maguk álláspontja mellett.

Végül 1991. februárjában V. P. Alekszejev hivatalosan átadta a csontokat Nyikolaj I. Krjucskov burját miniszterelnök-helyettesnek, akitől Morvai Ferenc némi fondorlattal és alkohollal megszerezte azokat, s törvénytelen módon, illegálisan Clevelandbe szállította.

2c. Az amerikai DNS-vizsgálatok

Clevelandben a csontokat Steven I. Reger és James T. McMahon igazságügyi orvosszakértőkre bízták, akik a leszármazást bizonyító ún. mitokondriális DNS-vizsgálatot Hruz Mária mintája nélkül nem végezthettek, ezért ún. nukleáris (sejtmagi) DNS-vizsgálatokra kerítettek sort, ami a csontminta közvetlen nemi meghatározására alkalmas. A vizsgálatokat az Amerikai Fegyveres erők washingtoni Patológiai Intézetének DNS-azonosító laboratóriuma²³ végezte. Először 1991-ben eredménytelenül, mert a rossz állapotú mintából nem sikerült DNS-t kinyerniük, de 1994-ben és 1996-ban már eredményesen és – természetesen – azonos módon a minták női származtatásával. Az 1994-es vizsgálatot az AFDIL-ből továbbküldött mintából a Pennsylvania Állami Egyetemen Mark Stoneking professzor is megismételte, ismét magától értetődően azonos, azaz női meghatározással. Eközben James T. McMahon hagyományos antropológiai vizsgálattal is nőnek határozta meg a csontvázat, majd Steven I. Regerrel közösen mind a maga, mind az AFDIL vizsgálati eredményeiről tájékoztatta Kiszely Istvánt, később pedig a SOTE Igazságügyi Orvostani Karán Sótonyi Péter igazgatót, és helyettesét Keller Éva professzort, valamint Pásztor Emília régészt, a kecskeméti Magistratum Stúdió munkatársát. Kiszely először nagy reményekkel várta a vizsgálati eredményeket,²⁴ aztán hallgatott

²⁰ Mivel Farkas Gyula a vitathatatlaná tette méretadatok alapján a Magyarországon elfogadott nem-meghatározási módszerrel dolgozott, eredményei addig támadhatatlanok, amíg valaki általánosságban a módszert nem helyesbíti vagy cáfolja, s majd csak azután, hogy az antropológus szakma a változtatásokat elfogadta, lehetne hozzákezdni Farkas eredményeinek az elfogadott új módszerrel történő revíziójához.

²¹ A magyar és szovjet vizsgálati eredményeket, kiegészítve a történész, irodalomtörténész és régész szakértők eredményeivel, önálló kötet tárgyalta: Nem Petőfi! 1992.

²² Harsányi 1990.

²³ AFIP (Armed Forces Institute of Pathology)-AFDIL (Armed Forces DNA Identification Laboratory).

²⁴ A Cseke Gábor kolozsvári költő és újságíró által a könyvem megjelenése után, 2011. február 2-án közzétett levelezésük néhány idevágó részlete a <http://urszu2.blogspot.com/2009/02/petofi-minden-valtozatban-11.html> – ról: 1991. február 10: „... Most érkeztem haza Moszkvából és hadd jelentsem, hogy a Barguzin-i 7-es számú sírban talált egyén kint van az Egyesült Államok katonai igazságügyi szakértői intézetében, a világ leghitelesebb

róluk, miközben az akadémiai oldal annyira információ nélkül maradt a történekről, hogy nem gátolta meg a a Fővárosi Önkormányzat Kulturális Bizottságát abban, hogy a 254./1966. (XI. 27.) számú határozatában bizonyos feltételekkel engedélyezze a Kerepesi temetőbeli Petőfi család sírjába temetett Hrúz Mária és Petőfi Zoltán maradványaiból történő mintavételt a barguzini csontvázalattal történő mitokondriális DNS-vizsgálati összehasonlításra. A legfőbb feltétel az volt, hogy a vizsgálat minden részletét harmadik hazai intézmény, pl. az Igazságügyi Orvostani Intézet felügyelje, de ezt végül az MPB nem fogadta el (300–301, 306–307.).²⁵

2000-ig a helyzet lényegében nem változott (300–316.), ekkor Kiszely elszólta magát Hanthy Kinga újságírónak, s az elszólása lavinát indított. Szokása szerint hamisan megvádolt egy holland tudóst, hogy az MTA-tól kapott kitüntetésért cserébe hazudta azt, hogy a barguzini csontváz női maradvány (318–319.). Az utánjárásomra kiderült, hogy Mitchell M. Hollandról (!) az AFDIL volt munkatársáról volt szó, aki a gyanúsítást tagadva az AFDIL vezetőjéhez irányított. Brion Smith ezredes az AFDIL igazgatója 2001. március 19-én hozzám írott e-mailjében részletesen és egyértelműen összefoglalta a laboratóriumában végzett, fentebb már érintett vizsgálatokat, amelyek a női eredményt hozták, azzal együtt, hogy javasolták Kiszelynek és Morvainak az ügy lezárását (320–324.). Ezt követően megkaptam Pásztor Emíliától és Sótónyi Péter professzortól is az AFDIL-nak eredetileg James T. McMahonhoz küldött vizsgálati jelentéseit (324–329.), és utóbbinak Steven I. Regerrel közösen Sótónyi Péterhez és Keller Évához írott levelének másolatát (330–331).²⁶ Azonban még ezzel sem elégedtem meg, állásfoglalást kértem a csontváz clevelandi örököjétől, James T. McMahontól, amelyet Steven I. Regerrel egyeztetve küldött el (332),²⁷ sőt Mark Stonekingtől (333)²⁸ is. Egybehangzó véleményük egyszer s mindenkorra lezárta a barguzini csontváz neme körül tudományon kívüli módszerekkel mesterségesen fenntartott vitát (318–342.). Nem mellékes, hogy a

---

ilyen jellegű, intézetében.” 1991. március 13: „... Miután az Egyesült Államok Katonai Igazságügyi Szakértői Intézete készen lesz vizsgálatával, ők egyenest a magyar kormányt, gondolom Antall Józsefet értesítik eredményeiről. És - pillanatnyilag az ügy úgy áll, hogy 95 %-os bizonyossággal azonosak a kivitt csontok Petőfi Sándoréval,...

²⁵ A barguzini csontokat 2001 májusában szállították Magyarországra, „titokban,” mert Morvai Ferenc szerint attól tartottak, „hogy a leleteket bizonyos személyek el akarják tüntetni (312.). Ezt csupán a hangulatkeltő célú ’’vádját’’ még 2005-ben is megismételte: „Tisztában voltunk azzal, hogy a Férihegyi repülőtérén az elhárítás [sic! – K. L.] egy perc alatt elvennie a maradványokat tartalmazó táskát.”: Gosztónyi 2005, 12.

²⁶ A 2000. november 16-án írott levél utolsó két mondata: „A tesztteredmények minden esetben azt állapították meg, hogy a vizsgált csontok nőtől származnak. Reméljük, hogy ez az információ végre pontot tesz a Barguzin város közelében 1989 júliusában a Petőfi Bizottság által kiadott csontváz nemét és személyazonosságát illető ellentmondások körüli vitákra.” (330–331).

²⁷ A 2001. április 4-én írott e-mailjének teljes szövege: „Tisztelt Kovács Professor! Dr. Reger és én egyaránt megkaptuk 2001. március 31-én kelt fax üzenetét a barguzini 7. számú csontvázon elvégzett DNS-analízissel kapcsolatban. Amint Ön is tudja – és faxában is említi – az USA Fegyveres Erőinek Patológia Intézete DNS-azonosító Laboratóriuma (AFDIL) Washington D.C.-ben azt állapította meg, hogy a barguzini csontváz nőtől származik. Az eredeti AFDIL-jelentések másolatait megküldtük dr. Kellernek és dr. Sótónyinak a Semmelweis Egyetemre, dr. Pásztornak a Magistratum Stúdióba, valamint Morvai Ferenc úrnak és dr. Kiszely István úrnak egyaránt. 2000. december 2-án kelt levelünkben azt tanácsoltuk Morvai úrnak és Kiszely doktor úrnak, hogy nem tartjuk célszerűnek sem a barguzini csontváz, sem más minták – beleértve a Petőfi családtagok exhumált földi maradványait is – további vizsgálatát. Véleményünk az, hogy a barguzini csontváz nem Petőfi Sándoré, hogy további vizsgálat lefolytatására már nincs szükség, és hogy az egész vitát le kell végre zárni. Üdvözlettel James T. McMahon, PhD.” (az OFFI hitelesített fordításában) (332).

²⁸ A 2001. április 2-án írott e-mailjének teljes szövege: „Tisztelt Kovács Doktor! Levelére és e-mail üzenetére válaszolva, tekintettel arra, hogy a barguzini 7. számú sírból exhumált csontváz morfológiai vizsgálata és DNS-analízise egyaránt azt támasztja alá, hogy a kérdéses maradványok nőtől származnak, így azok nem lehetnek Petőfi Sándor csontjai. Ily módon nincs értelme annak, hogy Petőfi Sándor édesanyjának földi maradványait exhumálják további összehasonlító mitokondriális DNS-vizsgálat céljából. Remélem, a fenti információ megfelel céljaiknak. Üdvözlettel Mark Stoneking a biológiai antropológia professzora.” (az OFFI hitelesített fordításában) (333).

barguzini ásatáson résztvevő amerikai Bruce Latimer és az orosz Alekszej Ivanovics Burajev antropológus is tagadásra változtatta a Petőfi-azonosságra vonatkozó korábbi nézetét (256–257.).²⁹

Csak mellékesen említendő, hogy Kiszely kétségbe vonta a vizsgálatok hitelességét, egyszerűen akadémiai blöffnek tekintve azt, letagadta, hogy ezeket az eredményeket mind az Brion C. Smith, mind a clevelandi tudósok tájékoztatása alapján ismeri, végül kínjában a vizsgálati anyag cseréjét sejtette, ezzel tisztességében megvádolva McMahon és Regert.³⁰ Cinikus naivitással fenntartotta magának a tévedés lehetőségét, de a fentiek alapján egyértelmű: teljesen eljátszotta a minden jóhiszemű kutatónak kijáró tévedési jogot (334–335, 344–353.). Zavarában még egy hihetetlen exhumálási paródiába is belement: miután többé nem számíthatott a Petőfi család sírjából kiemelendő csontvázakból történő mintavételre, a Barguzinban is csak hátramosztató Varga Béla régész vezetésével ásatással próbálta megtalálni a felhagyott és 1940-ben beszántott egykori kondorosi cselédtemető helyén az 1908-ban exhumált és a Kerepesi temetőbe vitt Petőfi István hitelesnek kikiáltható valamiféle csontmaradványát, természetesen sikertelenül (363–366.).

2d. Összefoglalás

A helyzet világos: a minden részletében hitelképtelen Svigel-legendának a vele tévesen kapcsolatba hozott barguzini visszaemlékezések közül, az egyik alapján önkényesen kijelölt ásatási színhelyen esetleg egy – a Szibériába sohasem száműzött Petőfi Sándor fantomjának vizionált – ismeretlen származású és hiányos nevű ezermester férfi, egy bizonyos Petrovics maradványaira bukkanhatott volna a MPB történetileg felkészületlen, elvakult eredményre törekvő, teljességgel hiábavaló és céltalan ásatása. Az csupán a sors tréfája volt, de egyben az elvakultságnak az elvárható szakmai ismereteket is háttérbe szorító komikus eredménye, hogy a feltárt, és alaptalanul a költő maradványai-val azonosítani vélt csontváz minden hamisító és homályosító igyekezet ellenére még férfié sem volt, hanem egy olyan nő, aki életében egy burját férfihoz tartozott. Ha volt eredménye az MPB expedíciójának, az mindössze annyi, hogy végleg szertefoszlatta a szibériai legenda régészeti kutathatóságának vakhitét.

---

²⁹ „– [Borzák Tibor:]... mára az amerikai szakértők is megváltoztatták a véleményüket. Akik ott voltak az expedíción, egy idő óta hallani sem akarnak Petőfiről. – [Kiszely István:] Nem tudok arról, hogy bármelyik szakember megváltoztatta volna a véleményét.”: Borzák 2009.

³⁰ „A washingtoni AFDIL laboratórium tőlünk csontmintát soha nem kapott. Ha egy női vázból adtak neki mintát, nem kell azon csodálkozni, hogy nőnek találta azt, aki nő volt. Ez kiváló módszer volt lejáratusunkra és a további vizsgálatok folytatásának ellehetetlenítésére.”: Kiszely 2007. Az ilyen állítások miatt vált Kiszely tudományosan hitelképtelenné. Amikor még 2002 őszén Kiszely hasonló tartalmú nyilatkozatát faxon elküldtem a csontvázat az Egyesült Államokban őrző, tehát a csontmintaadásra egyedül képes két clevelandi tudós, a becsületükben megsértett kutatók a következő rezignált e-maillal válaszoltak: „Tisztelt Dr. Kovács. Úgy hisszük, hogy képességeink szerint kivettük a részünket a barguzini 7. sír tanulmányozásából. Időt és erőfeszítést nem kímélve ismételtan tanúsítottuk igyekezetünket, hogy a Barguzinban feltárt csontvázmaradványok azonosítását elvégezzük. Teljesen meg vagyunk továbbá arról győződve, hogy segítettünk a magyar történelem és kultúra egyik fontos kérdésének tisztázásában. Nyilvánosan is ellátuk Önt a munkák ideje alatt felhalmozott minden tudományos adattal, valamint az Ön valamennyi kérdésére kimerítő választ adtunk. Meggyőződésünk, hogy eljött az ideje annak, hogy a vizsgálat nyugvópontra jusson, ezért befejezésül kijelentjük, hogy a barguzini 7. sírból exhumált egyén maradványai nőiek voltak. A megállapításainkat a lelkiismeretes genetikai DNS-vizsgálatok támasztották alá, amelyeket két különböző időben, először 1994-ben, majd 1996-ban Washington D.C.-ben az Egyesült Államok Fegyveres Erői DNS-Azonosító Laboratóriumában végeztek. E vizsgálatok mindegyike a csontváz nemét nőinek határozta meg. Sok magyar emberhez hasonlóan mi is azt reméltük, hogy a vizsgálat eredményeként azonosítani tudjuk a nagy magyar becses maradványait, de tudományos kutatóként arra az eredményre kellett jutnunk, hogy a Barguzinban feltárt csontok egy nő maradványai. Mindezek alapján a vizsgálatban való részvételünket befejezettnek nyilvánítjuk. Szívélyes üdvözlettel Steven I. Reger PhD, James T. McMahon PhD.” (361–362: 1808. jegyzet, az eredeti angol szöveggel együtt): Reger–McMahon 2002.

3. Petőfi Sándor földi maradványai azonosítását célzó legújabb törekvések értelmetlensége

3a. Makacsul a barguzini csontvázzól

A Hanthy Kinga cikkének címében feltett kérdésre – Kiknek állhat érdekükben a szibériai Petőfi-legenda életben tartása? – van legalább két válasz. Az egyik úgy szól, hogy a közvélemény korábban a média által szított érdeklődése valószínűleg már elsimult, talán ennek volt a jele, hogy az említett kérdésre nem érkezett olvasói levél a Magyar Nemzethez. Így a leszűkült érdeklődői kör közepén bizonyára az MPB tagsága és környezete maradhatott. Azonban érdeket csak néhány személyt illetően tételezhetünk fel, a többiek akár őszinte hittel is már megtették a magukét egy elhibázott ügy érdekében, s immár talán már kevésbé aktívak,³¹ és inkább visszatértek a megszokott munkájukhoz. Nem kívánok névről-névre foglalkozni velük, de kiemelném közülük Szabó Géza régészt, aki a sok szakszerű ásatási megfigyelését követően egy viszonylag mértéktartó könyvet írt,³² Kéri Edit pletykakönyve pedig forrásszerű bepillantást engedett az expedíció előzményeinek és lefolyásának hátterébe, más kérdés, hogy az ő makacsul újra és újra ismételt „kutatásai” tökéletesen hiábavalóak. Be kellene végre látnia, hogy bármilyen eredménnyel is jár a részéről az 1980-as évek színvonalán felújított szakszerűtlen „vita” arról, hogy a 1849-ben az oroszok magukkal hurcoltak-e magyar hadifoglyokat vagy sem,³³ Petőfi Sándort illetően teljesen érdektelen. Akkor válna csak érdekessé, ha a Sándor/Alekszandr Petefinek, vagy akár Alekszandr Sztjepanovics Petrovicsnak nevezett, és a biztonság kedvéért az őrnagy/major jelzővel – hiszen hadifoglyok jegyzékről volna szó, akik között a tisztek megkülönböztetett figyelmet érdemeltek –, sőt akár a költő/poet kiegészítéssel is ellátott (a la Szigel) neve bukkanna fel egy (nem létező) listán. Azt viszont nyomatékosan hangsúlyoznom kell, hogy ebben a szerencsés esetben is a költő oroszországi/szibériai életének további helyszíneit, eseményeit, halálát és sírhelyét tanúsító ugyancsak új dokumentumok előkerülésére kellene várni, ugyanis Szigel hamisítványai és a barguzini Petrovicsra vonatkozó, tévesen velük egyeztetett emlékezések még egy ilyen esetben sem, azaz sohasem válhatnak forrásértékűvé. Az sem feltétlenül biztos, hogy egy elhunyt hadifogoly családja (ha volt neki) fakeszt helyett maradandóbb sírjelet tudott állíttatni, de bármilyen is volt a síremléke, mivel ennek manapság már legfeljebb csak a rajza, fényképe maradhatott fenn, az azonosító régészeti kutatás szempontjából csak akkor lenne használható, ha egy valahol szerencsésen bolygatatlanul hagyott temetőnek valamilyen fennmaradt tereptárgyához lenne kapcsolható/bemérhető.³⁴

A következőkben mindössze négy személyt emelnék ki, akinek valóságos érdeke a hamisítások életben tartása a vélt jó hírének és – részben szakmai – tisztességének már régen elveszett védelmében. Nem véletlenül esett rájuk a választásom, hiszen ők voltak a hírhedtté vált médiaharc leginkább gátlástalan személyei.

Mindenekelőtt Borzák Tibor a barguzini ásatás résztvevője és krónikása érdemel említést, de nem csupán az ál-objektív, s a megválaszolandó kérdést maga konstruáló, majd szórszálhasogató torzítással, a hiteles és kiagyalt adatok ravasz keverésével megválaszoló újságírói módszere, hanem egy

³¹ Ezek közül nyilatkozott Borzák Tibornak Kardos Lajos, aki az 1989-es szibériai ásatások rádiója, később pedig az MPB titkára, majd elnöke volt. Borzák szerint, „Morvai Ferenc expedíciós csoportja eredeti felállításában már évek óta nincs együtt, többen lemondtak a bizottságban viselt tisztségeikről, s kiléptek az egyesületből is. Köztük van Kardos Lajos, aki két évvel ezelőtt azért köszönt le elnöki posztjáról, mert erkölcsi értékrendjével összeegyeztethetetlen helyzetbe hozták. De az ügyet nem adta fel, szerény lehetőségek mellett folytatja küzdelmét a végső azonosításért, illetve azért, hogy a lángelkű költőnek tartott csontok végre magyar földben nyugodjanak.” Kardos elmondta, hogy „a DNS-vizsgálatokat nyolc-tíz éve a nyughely megbontása nélkül is el lehetne végezni. Mivel Petőfi Sándor szülei testvéreinek leszármazottai élnek, a tőlük vett minták segíthetnek a kromoszóma-vizsgálatot. Bár tudjuk, hogy ez csak pár százalékkal javíthat a bizonyosságon, a teljesség érdekében élni kellene a módszerrel.”: B. T. 2010.

³² Szabó 1990.

³³ Vö. 87. jegyzet.

³⁴ Szigel fényképének éppen ilyesfajta hiányosságáról már volt szó, ugyanígy semmitmondó volt az a helyszíni megfigyelés hitelességét bizonyítani óhajtó, mégis bizonyítatlanul maradt megjegyzése, hogy Petőfi/Petrovics sírja egy tatár kereskedő hantjának közelében van. Gyóni Géza maradványainak teljesen más esetére alább térek ki.

rendkívüli baklövése miatt, mikor is egy interjúban Kiszely szájába adva írta le a barguzini kutatás következő, legnagyobb ostobaságát: „A külföldi kutatók is igazolják, hogy a csontváz férfié, hiszen ezt a péniszcsont [sic! – K. L.] vitathatatlanul, bizonyítja. Annyi bizonyos, nekem nincs miért szégyenkeznem” – nyilatkozta neki, mint riporterének a barguzini vezér.³⁵ A női csontvázon tett felfedezés kettejük örök dicsősége marad, amit Borzák a későbbiekben is, mint az ügy egyik legtöbbet publikáló, s a bukás esetén a legtöbbet veszítő újságírója tovább öregbített.³⁶

Másodjára Morvai Ferenc kell, hogy figyelmet kapjon, aki valódi szponzorként viselkedett: mindenbe beleszólt, és hozzáértésének megfelelő ostobaságokat mondott. Kiszely nélkül még a száját sem tudta volna szóra nyitni, nem véletlen, hogy a Magyarok Világszövetségével (MVSZ) ellentétben, az MPB nem volt képes elhatárolódni Kiszely személyétől. Egyébként szomorú, hogy semmiféle jogkövetkezménye nem lett annak, hogy Morvai 1991-ben kilopta a barguzini csontvázat a Szovjetunióból,³⁷ s jelenleg már köztudomásúlag is okafogytával és a barguzini önkormányzat közvetlen kérése ellenére sem adja vissza,³⁸ sőt egy törvényellenes lépés tervét is megszallította.³⁹ A későbbiekben a barguzini önkormányzat a megismételt kérésével egyenesen Magyar Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottsághoz (NEKB) fordult, de ismét hiába. Ennek a – közvélemény előtt ismeretlenül maradt – története a következő:

2004. október 7-én A szibériai halott c. tudományos ismeretterjesztő film forgatása során Lakatos Iván forgatókönyvíró és rendező, magam a film szakértőjeként, E. V. Gyomin helytörténész társaságában sajtókonferenciát tartottunk a barguzini községi önkormányzat dísztermében, amelyet követően átvettük a sajtókonferenciáról beszámoló tájékoztatót, valamint kilenc járási és helyi tisztségviselő aláírásával hitelesített, s a NEKB, illetve Morvai Ferenc számára címzett „Nyílt Levelet (*Otkrytoe Pis'mo*)”, amelyben a barguzini 7. sírból elvitt csontváz visszaszolgáltatását kéri. A Morvainak címzett példányt E. V. Gyomin és én az ulan-udei főpostáról ajánlott küldeményként október 8-án adtuk fel. Hazatérésünket követően átadtam a levelet Radnainé, dr. Fogarasi Katalinnak, az NEKB titkárának, aki az OFFI-ban okt. 25-ére elkészítette az anyag hivatalos fordítását, de a tárgyalására többszöri érdeklődésem ellenére csak 2006-ban tudott sort keríteni. Ezt követően a titkár visszaadta az anyagot azzal a 2006. december 7-én kelt kísérőlevéllel, amelyben leszögezte: „A Bizottságunkra vonatkozó jogi szabályozás szerint nincsen kompetenciánk arra, hogy kötelezzük Morvai urat az eredeti állapotok helyreállítására.”⁴⁰ Egy hét múlva a teljes dokumentációt ajánlva elküldtem Göncz

³⁵ Borzák 1993.

³⁶ 1989 és 2001 között vö. Kovács 2003, 423–426. Továbbá 2004-ben, a Kovács 2003-ra való utalás nélkül: Borzák 2004.

³⁷ Annak idején Morvai egy nyomorúságos krimi tódított a csontváz kilopásából (267–269.), később hívei jobbnak látták a törvényteleniségeket elfelejteni. A komédiát újra felelevenítette: Hanthy 2007a. Kerényi Ferenc a barguzini csontváz vizsgatemetetlenségével kapcsolatban már 2004-ben rámutatott, „hogy ez az ügy a magyar országimázs tekintetében hihetetlenül romboló volt. A főügyésznek azonnal intézkednie kellett volna, hiszen kegyeletsértés, sírbrlás és csempészés történt, ezek pedig bűncselekmények.”: Borzák 2004a, 16.

³⁸ A barguzini önkormányzat már 2004-ben érdeklődött a sírlelet azonosításának állásáról a magyarországi orosz nagykövetségen keresztül, s az információkat a Magyar Külügyminisztérium 8. Területi Főosztálya Pusztai János igazgatónak címezve, az MTA Nemzetközi Együttműködési Irodájától, az pedig Bálint Csanád akadémikustól, az MTA Régészeti Intézete igazgatójától kérte meg. A válaszlevél a helyzet ismertetését követően azzal zárult, hogy „ezek után nyilvánvaló, hogy az ügyben egyetlen lépés van hátra: a csontváz hivatalos átadása a burját hatóságoknak és annak a barguzini sírba való visszatemetése.”: Bálint Csanád levele Mészáros Sándor, a Külügyminisztérium 8. Területi Főosztálya főosztályvezetője részére, 2004. március 10., ikt. sz.: 210/2004.

³⁹ 2006 nyarán a Morvai által létrehozott Petőfi Egyesület „nemrég arról döntött, hogy a vállalkozó nagyrédei telephelye közelében múzeumot létesít, ahol bemutatják a barguzini relikviákat és dokumentumokat, illetve archívumot hoz létre az iratoknak. Az építkezési engedélyek birtokában hamarosan elkezdődnek a munkálatok, a megnyitót a költő születésnapjára, december 31-ére tervezik. Mint köztudott, a szibériai Burjátföldön fellelt csontokat titkos helyen őrzik, de az expedíciók azt ígéri, hogy a múzeumban, szigorú biztonsági intézkedések mellett, kiállítják majd a Petőfiéneket tartott koponyát is.”: B. T. 2006. Természetesen ez a Borzák-féle híradás is a megszallított blöffök egyike maradt.

⁴⁰ Radnainé dr. Fogarasi Katalin levele Kovács László igazgatóhelyettes címére, i. sz.: 788-06/2006.

Kinga külügyminiszter titkárságára azzal a kéressel, hogy minden melléklet eredetijét visszakérem múzeumi archiválási céllal. 2007. február 14-én Horváthné dr. Feksz Márta államtitkár azt közölte, hogy a levélben foglaltaknak megfelelően tájékoztatta Morvai Ferencet a barguziniak kívánságáról, s a szándéka jelzését kérte; a visszaszolgáltatáshoz pedig felajánlotta a Külügyminisztérium segítségét.⁴¹ Március 19-én elküldtem az államtitkár asszonynak egy levél kíséretében Hankó Ildikónak e tárgyban írott, hamisításoktól hemzsező cikkét,⁴² de további lépés az ügyben nem történt.⁴³ Talán Kerényi Ferenc⁴⁴ vagy Hanthy Kinga tanácsát kellett volna az MPB-nek megfogadnia,⁴⁵ amire Kiszely nem volt hajlandó.⁴⁶ Egyébként Morvai most azokat a DNS-vizsgálatokat hangoztatja, amelyeket a szülők oldalági rokonságából vettek. Ehhez 2008. július 26-án, Kecskeméten, többek között Borzák Tibor szervezésében megrendezték a Petőfi-rokonok találkozóját,⁴⁷ majd hónapokkal később már az eredményt is megszelleztette,⁴⁸ ami már előre elfogadhatatlannak minősül.⁴⁹

⁴¹ Horváthné dr. Feksz Márta államtitkár levele dr. Kovács László címére, i. sz.: 3578/Adm/KÜM/2007.

⁴² A külügyminisztériumi levéllel „egyidőben – írta Hankó – a legravasabb módszerekkel próbálták megtudni az Akadémia Petőfi Bizottságának tagjai, hogy hol lehet az általuk nőnek aposztrofált csontváz. Fenygetésekkel, sejtelmes telefonokkal, KGB-s módszerek arsenáljával igyekeznek elfogni Petőfi földi maradványait. Kovács László régész, aki ez ügyben önjáró lett, bulldog módjára üldözi a nemzet példaképének tartott költő maradványait. A legújabb trükk ez a külügyminisztériumi akció, a haza érdekei ellen. Kovács szakmailag nem ért e témához, mivel nem igazságügyi orvos, nem antropológus vagy genetikus, hanem honfoglalás kori fegyverekkel foglalkozó régész. Mivel oroszul beszél, kapcsolatban van a barguzini elvársakkal, gondolom, tanácsokat oszt nekik. ... Kovács László régész nyomoz. Karrierje magasra szökött a Petőfi-ügy óta, már akadémiai levelező tag, míg komoly tudósok évtizedeket várnak erre hiába. A rendőri félelemkeltést is bevetik a hálózat emberei.”: Hankó 2007. Mindehhez csak annyit, hogy az ügy révén nem lettem levelező tag, munkásságom publikációs eredményei pedig nyilvánosak: vö. www.archeo.mta.hu, > Munkatársak. Azt viszont megjegyzem, hogy a KGB-s módszerekre és a hálózat embereire való utalás Kiszely István feleségének szájából később – lásd alább – a hazugsága mellett még inkább elhibázottnak bizonyult.

⁴³ A „Borzákiádák” szép példája szerint, „a Külügyminisztériumnak küldött válaszában a [Megamorv] Petőfi Bizottság megjegyezte: sem az MTA, sem a barguzini önkormányzat felhatalmazásáról nincs tudomásuk a csontok visszaszállítása ügyében. ... Az eredeti megállapodás szerint akár Petőfi csontjai, akár nem, a végső azonosítás után mindkét esetben vissza kell vinniük a leletet – bár határidőt nem szabtak. Mivel az MTA korábban szükségesnek tartotta a DNS-vizsgálatot, az ásatást végző szakemberek állnak elébe, de ezt éppen az MTA akadályozza meg, ezért húzódik az ügy. Miközben ragaszkodnak ahhoz, hogy a lelet »nő«, érthetetlen módon régészeti kutatást szerveznek Segesvárra és tájékoztatót tartanak Barguzinban. Miért érdekli őket ennyire egy »női« csontváz, amilyenekkel amúgy tele vannak a múzeumi raktárak. A visszatemetés nem más, mint újabb megsemmisítési kísérlet.”: Borzák 2007.

⁴⁴ „Ismerek olyan hivatalos levelet, melyben intézkedést kértek a csontváz visszaszállításáról és eltemetéséről [Barguzinban – K. L.]. Ennek nincs akadálya, hiszen a vizsgálatok lezárultak.”: Borzák 2004a.

⁴⁵ „Most [2007. májusában] megint helyzet van. Letelt minden türelmi idő, a burjátok tizenhét év alatt sem feledkeztek meg a barguzini halotról, most már szeretnék visszakapni. És vissza is kellene adni, hogy végre békében nyugodhasson. A Külügyminisztérium hallgat, megamorvók meg megint előjönnek Hruv Máriával. A hatóságok ellenállnak. Aminek nincs értelme, annak tizenhét év után sincs értelme. Fel kellene adni ezt a blöfföt. Vagy legalább bátrabbnak lenni. Nemrég megtanulhattuk, hogyan kell egy Simóka Kálmánné felügyelete alá tartozó sírkertből pártfőtitkári csontokat lopni. Esetleg Morvai Ferenc és Kiszely István is ástó ragadhatna! Hátha találnak végre egy férficsontvázat,”: Hanthy 2007.

⁴⁶ „... ne ajánlgassa Hanthy Kinga egy 75 éves, tisztességben megőszült [tisztességéről vö. lejjebb! – K. L.] kutatónak, hogy ragadjon ástó, és ne hozza össze a nevemet még a humorizálás szintjén sem a volt pártfőtitkárral. Blöffölni nem szoktam, elég nehéz lett volna ilyen módszerrel megírni azt a 35 könyvet, amennyi a polcomon van. Mind komoly szakmunka, köztük a magyar őstörténet és a magyarság antropológiája.”: Kiszely 2007. Őstörténeti munkásságáról lásd alább!

⁴⁷ Vö. Bajáki 2008; Csontos 2008; Rajnai 2008. A felszólaló Morvai „talányosan fogalmazott: hála a rokonok segítségének, látja az út végét, és hamarosan – tudományos alapokra helyezve [sic! – K. L.] befejezi a kutatást. ... Úgy fogalmazott: véleménye szerint még az Anyám tyúkjá is a jövőnek szól.”: uo.

⁴⁸ A Borzáknak nyilatkozó Kiszely elmondta, „... most már nemcsak az anyai ági leszármazást vizsgáljuk, hanem az apai ágon öröklődő Y-kromoszómát is. ... Vettünk mintát több egyéntől, akik Petőfi Sándor édesapja testvérének leszármazottai. Élő emberből ezt a vizsgálatot Magyarországon is lehet végezni, de csontból nem. Erre pillanatnyilag több külföldi laboratórium áll rendelkezésre. A csontanyagot kiküldtem a partnereknek, de

A harmadik érdekeltként említendő személy a Kiszely-családban antropológusi végzettségű feleség, Hankó Ildikó újságíró, aki értelemszerűen tudhatott a rendből kiugrott férje politikai tevékenységéről, nem véletlenül kereste fel vele együtt 2011. március 12-én dr. Várszegi Asztrikot Pannonhalmán, amikor Kiszely megkövette a bencés rend főapátját és tagjait a pártállam ügynökeként ellenük elkövetett káros besúgói tevékenysége miatt.⁵⁰ Hankó azonban beavatkozott Kiszely tudományos munkájába is, ennek egyik kirívó példája volt, amikor 2001-ben szájhagyományként próbálta feltüntetni a maga koholta „botrányos esetet”, hogy „valakik” – félreérthetetlen célzással az MPB-vel szembenállókra – egy számukra negatív eredményű vizsgálatról tartva, már jó előre eltávolíthatták a csontmaradványokat a Petőfi családnak a Kerepesi temetőben lévő síremléke alól.⁵¹ Később is

---

pillanatnyilag nincsen, aki a vizsgálatokat kifizesse. [B. T.: Hát Morvai nem fizeti ki?] Nem ismerem Morvai Ferenc anyagi helyzetét. Az a fontosabb, hogy ilyen messze oldalági rokonság vizsgálata milyen eredményt hozhat. Amúgy, azt hiszem, hogy Morvainak is elment a kedve a Petőfi ügytől. Őt is fenyegették, ellehetlenítették az igazság kiderítése miatt. Higgye el, igen nehéz úgy élni, hogy az ember minden munkájában keresztbe tegyenek, holott csak a magyarságot és az igazságot szeretné szolgálni. [B. T.: Hónapokkal ezelőtt a sajtóban Morvai arról nyilatkozott, hogy a rokonok DNS-azonosítását követően szenzációs bejelentéseket tesznek.] Ezzel a »szenzációs bejelentéssel« nem foglalkozom.”: Borzák 2009. – A legújabban ismét 2-3 hónapon belül ígerte a DNS-vizsgálat eredményét Morvai, aki az Index március 15-i „ünnepi” interjújában primitív szószátyárságában minden eddigi mocskolódását felülmúlta: „Petőfi nem volt egy hatalmas jellem, szerette a nőket, mint a nagy művészek általában, a kinti csontok vizsgálata alapján szifiliszben halt meg [kiemelés: K. L.], de azért mégiscsak a szabadság szellemét elindította, az ő szerelmes versei vagy az Anyám tyúkja az egyszerű embereknek, így nekem is szólnak.”: Haszán 2012.

⁴⁹ A Petőfi-rokonoktól „Morvai állítása szerint immár Amerikában vizsgált vérminták Woller János igazságügyi genetikus szakértő szerint csak korlátozottan lehetnének alkalmasak egyedi azonosításra. Női ági leszármazottaknál a mitokondriális DNS vizsgálatára van lehetőség, férfiági leszármazottak esetében az Y-kromoszómát lehet összevetni. Ha ezek egyeznek, akkor is csupán annyi mondható, hogy rokon kapcsolat nem zárható ki. De mivel ezekből az azonosító anyagokból is véges számú típus létezik, nem elképzelhetetlen a véletlen egybeesés sem. A szakértő az egyik aláírója volt annak a 2001. júliusában kelt szakmai állásfoglalásnak, mely leszögezte: a barguzini csontváz minden vizsgálat szerint nő, és javasolta, hogy az MTA tudományos szempontból tekintse lezártnak az ügyet.”: Hanthy 2011, 24. Megjegyzést érdemel az is, hogy az egyoldalúan, a másik fél ellenőrzése nélkül végeztetett vizsgálat eredménye a csalás lehetősége következtében sohasem lesz tudományosan elfogadható.

⁵⁰ Bocsánatot kért a bencés rendtől Kiszely István volt állambiztonsági besúgó. <http://kuruc.info/r/2/75945/2011>. március 19 (szombat).

⁵¹ „Szájhagyományként terjed az a hír, hogy az emlékmű alatt nincsenek ott a Petőfi család maradványai. Ezt a több mint botrányos esetet [sic! – K. L.] megcáfolandó is érdemes lenne a sírt felnyitni. ... Ha a maradványok valóban nincsenek a helyükön, azt csak újkori időkben tüntethették el, előre megfontolt szándékkal. Simóka Kálmánnénak, a Budapesti Temetkezési Vállalat Rt. vezérigazgatójának nem most kellene őriztetni a Petőfi-sírt illetéktelen behatolóktól félve, hanem mondjuk egy évtizeddel korábban [azaz 1991-ben – K. L.] érdemesebb lett volna. Lehet, hogy valakik tényleg tudnak »behatolókról« és azért ágálnak annyira a sírbontás ellen?...”: Hankó 2001, 24. Ezt a korábbi, a monográfiámban már szerepelt (355.) adatot azért idéztem újra, mert Hankó később sem tudott szabadulni ettől az agyafúrtan hazug sejtetésétől: „Nem érthető, hogy ha annyira biztosak abban a hazugság bajnokai, hogy nem Petőfié a csontváz, akkor miért nem szorgalmazzák a DNS-összehasonlítást. Talán azért, mert esetleg nem alaptalanul sottogják az emberek [! – K. L.], hogy Kerepesi úti temetőben a Petőfi-család sírjában a kilencvenes évek óta már nincsenek ott a maradványok?”: Hankó 2006a. Később maga Kiszely is csatlakozott ehhez a rágalomhoz: „Nem tudom, hogy mi történt 1990-ben, miután a budapesti Fiumei úti temető 17/1-es sírját, ahol Petőfi Sándor édesanyja, édesapja, István öccse, felesége és fia nyugszik, palánkokkal vették körül. Ezt azzal az indoklással tették, hogy »restaurálják a síremléket«. Aztán lebontották a palánkot és semmit sem restauráltak rajta. Azt hiszem, ekkor kivették Petőfi Sándor édesanyjának a csontvázát. Ez persze csak »feltevés« , nincsen rá bizonyítékom. [Az álnaív riporter Borzák Tibor ámuldozása:] – Kemény vádak. Kivették volna Petőfi anyjának csontját? És hová tüntették el? – Ezt nem tőlem kell megkérdeznie.”: Borzák 2009.

Bár korábban is tiltakoztam minden olyan megfogalmazás ellen, amely a „megnyitás, felnyitás, megbontás stb.” szavak használatával kriptát sejtetett a síremlék alatt (354–357.), most azonban a síremlék restaurálójának egyike, Kovács Árpád, aki jelenleg a temetőben idegenvezető, újólal megerősítette, hogy a síremlék alatt közönséges, földdel betemetett, kifalazás nélküli sírgödör van; szívességet ezúton is megköszönöm. Egyébként a

többször foglalkozott a férjét ért, megítélése szerinti méltánytalanságokkal a barguzini ügyben. Kétségtelen, hogy nem tudományos fórumon, de még hetilapban is szokatlan stílusban ítélezett azokról, akik a férje vezette MPB dilettáns kutatóinak ellentmondtak.⁵² Hankó ismételt hazudott, amikor célzatosan A rágalomkommandó című cikkében a barguzini-ügyet objektív módon tárgyaló ismeretterjesztő film rendezőjén kérte számon férje kimaradását a megszólaltatott szakértők közül, holott Kiszely egyszerűen nem mert nyílt vitára kiállni.⁵³ Volt még egy érthetetlen, s az ellenőrizhetetlenség önhitt magabiztosságáról tanúskodó értelmetlen és célszerűtlen lépése is, amikor Gyóni/Áchim Géza költő (1884–1917) életéről, krasznajarszki haláláról és életművéről írott cikkébe nemcsak belekeverte Svigel hamisítványainak Gyóni sírját is érintő mellékszálait, továbbá hiányos és téves információkat közölt a költő temetéséről és maradványai megkeresésének hivatalos magyar kísérleteiről, hanem akkorát lódított, amire még férje sem vetemedett. „Gyóni sírját 1989 júniusában felkeresték a Petőfi Sándor után kutató Megamorv Petőfi Bizottság tagjai is. A sír felirata akkor még megvolt, sőt hervadt virágok is voltak rajta. A krasznajarszki öregek elmondták, hogy egy jeles magyar költő nyugszik ott, akit derekán vasabronccsal temettek el; magyarok közül senki sem keresi és nem látogatja a sírt.” – írta.⁵⁴ Még Kiszely István esemény-naptára sem említette egy ulan-udei repülőút kis kitérőjeként a krasznajarszki kiruccanást,⁵⁵ s azért nem tette, mert erre nem került, de nem is kerülhetett sor. Ugyanis Gyóni felszíni sírjele nem létezik, mert a hajdani hadifogolytemetőre városi pravoszláv temető települt, s amikor utóbbinak a gödreit ásták, a foglyok maradványait vagy bennhagyták a földben vagy eltávolították. Ez lehetett a sorsa Gyóni valóban a holttestére húzott vasabronccsal „megjelölt” maradványainak is, amelyek szerencsés esetben akár meg is találhatók.⁵⁶ A remény nem változtat azon a tényen, hogy Hankó híradásából egyetlen szó sem volt igaz.

Nemzeti Kegyeleti Bizottság (NKB) 2003. október 20-án hozott határozata végleges hatállyal nem engedélyezte a Petőfi család sírjának megbontását, mert az MPG igénye „tudományosan megalapozatlan, a nemzet kegyeletével is ellenkezik. Előzőleg az NKB megkereste a Magyar Tudományos Akadémiát (MTA) is, hogy várható-e a sír felbontásától és a hozzátartozók csontjából való mintavételtől a vitát lezáró eredmény. Vizi E. Szilveszter, az MTA elnöke szerint azonban egyetlen mérlegelhető adat sem szól amellett, hogy a sír felbontásától további tudományos eredmény várható lenne – áll a közleményben.”: MTI 2003.

⁵² Álljon itt egy szép példa arcátlansággal kevert hamisításokkal, vagdalkozó gyalázkodásokkal. Hankó szerint az 1989. évi ásatást követően azonnal „beindult a lejáratás, a tények meghamisítása, a hazudozások áradata, a munka akadályozása, sőt erőfeszítések történtek a csontok megsemmisítésére. Tudományos munka esetében szokatlan módon a vizsgálatokat vezető szakembert életveszélyes fenyegetés is érte, amelyre a rendőrség hívta fel a figyelmet. Létrehoztak – kik? – egy kommandót, amely éveket szánt annak bizonyítására, hogy nem Petőfit találták meg a barguzini 7-es sírban. Hogy a tudományellenes »terroristák« sohasem foglalkoztak a témával és szinte semmit sem tudtak a bizonyítékokról, az senkit sem zavart, főleg nem az Akadémia »tudós« megrendelőit. Az Akadémia mindenkor elnöke a kezdetektől fogva a háttérből mozgatta a piszkos munkára vállalkozó, akadémiai és tudományos címekre pályázó törtetőket. Kosáry Domokos, Vizi E. Szilveszter teljes mellzélességgel vett részt a vizsgálatok befejezésének ellehetetlenítésében, egyedül Glatz Ferenc mutatott némi hajlandóságot arra, hogy tudomásul vegye: ha nem is az Akadémia támogatásával, de be kellene fejezni az évek óta húzódó vizsgálatot.”: Hankó 2004, 28. Milyen mélyen ütött át e sorokon az a sértődöttség, hogy a férj, Kiszely Istvánt, nemhogy akadémiai tagnak nem választották, hanem semmiféle tudományos fokozatot nem tudott szerezni.

⁵³ Lakatos Iván rendező őszinte elismerésünkre telefonon invitálta Kiszelyt a szereplésre, aki a válasza gondolkodási időt kért, majd elállt a részvételtől, pontosabban „nem kívánt műsorunkban megjelenni”, ahogyan ez A szibériai halott című filmben a 29 perc 28–39. másodperce között az elbeszélő Végvári Tamás szájából el is hangzik, vö. Lakatos 2005. Ez Hankó interpretálásában a Duna Tv-beli 2006. július 28-i filmbemutatót követően a következőképpen szerepelt: „A Duna Televízió elfogult filmje etikailag elfogadhatatlan módon Kiszely Istvánt, az expedíció szakmai vezetőjét a filmben nem szólaltatta meg. Rendes televízióban le sem vetíthették volna. Több mint alávalóság, hogy a film szereplői mindezek után azt sugallták a nézőknek, hogy Kiszely István nem állt ki vitára az akadémiai kommandóval. Ezzel szemben a valóság az, hogy 1991. december 9-én [sic! – K. L.] a budapesti Agro Szállóban Kiszely hiába várta őket, ...”: Hankó 2006a.

⁵⁴ Hankó 2006, 33.

⁵⁵ Vö. Kiszely 1993, 262; továbbá: Kéri 1990, 132–133; Kiszely 2000, 32.

⁵⁶ Mivel Gyóni temetésének hiteles fényképén a gyászolók feje fölött kilátszik az osztrák-magyar, német és török hadifogoly tisztek által bajtársaik emlékére 1915-ben állított és csodálatosképpen ma is állva hagyott vörösgránit

Végül negyedikként természetesen Kiszely István maradt, akinek a lelkén szárad az egész barguzini akció, lévén a tudományhoz egyedül közelálló tagja az MPB expedíciónak. Még a monográfiám megjelenése előtt kiderült, hogy tudományos szakszerűséggel képtelen kezelni a kérdést, két e tárgyú kötete nem más, mint saját megfogalmazása szerint is csupán „bibliográfiák és esemény-naptárak, minden tudományos igény nélkül.”⁵⁷ Ezzel természetesen egyet is értettem, mindössze annyi hozzáfűzni valóval, hogy még ez is csak igen-igen silány minőségben (390–394.). Nem meglepő, hogy a monográfiámmal semmit sem tudott kezdeni a Kiszely-házaspár. Hankó Ildikó csak annyit említett, hogy „Kovács László régész tollából megjelent egy dilettáns könyv Csalóka lidércfény nyomában címmel, amely tele van hamisítással, hiányos történelmi ismerettel, becsületsértő rágalmakkal (bíróági perének előkészítése most folyik), tájékoztatlansággal...”⁵⁸ Az 525 oldalon megjelent könyvem tényeivel vitázni képtelen Kiszely sem volt többre képes, mint hogy a kétoldalas „recenziójában” tudományos érvek helyett a világfájdalmát fogalmazta meg: életének a saját szemszögéből nézve bizonyos kellemetlen eseményei felemlítését,⁵⁹ a kandidátusi fokozat elérhetetlenségét, a „hálózat” által⁶⁰ mozgatott, rangot és címet birtokló, de érdemtelen személyek piszkos aknamunkáját, a meghamisított amerikai DNS-vizsgálatokat, a hivatalos tudomány által akadályozott magyar őstörténeti kutatásait.⁶¹ Sajnos a példaértékű „recenzió” a teljes terjedelmében nem idézhető, de a szelleme feldereng a két utolsó bekezdéséből: „A végleges vizsgálatokig Petőfi Sándor nyugodtan pihen, elrejtve az őt ma is üldöző, megsemmisítésére vágyó ügynökök elől. Talán egyszer kap hivatalos »beutazási vízumot« hazájába. Kovács László keressen föl egy pszichiátert, mert kezelésre szorul: jól diagnosztizálható »Kiszely-komplexusa« van. KGB-s módszerekkel nyomoz utánam, kifürkészi magánéletemet, magnóra véteti előadásaimat, kikérdezgeti kollégáimat, barátaimat, éveket szán munkáim, szerepléseim »begyűjtésére«. Hadakozásaiban a nietschei küzdelemre ismerek, aki még a halálos ágyán is öklét rázva ordította: »Nincs Isten!«, mert nagyon jól tudta és érezte, hogy van. A személyiségi jogaimat sértő, nem Petőfiről, hanem rólam szóló kötet⁶² hangneméért, a rágalmakért,

---

obeliszk csúcsa, a Gyóni-sír nem lehetett messze tőle, de sajnos a képről nem derül ki, hogy milyen irányban és távolságban. A témával kapcsolatos adatok első összegzése: Kovács 2008; a Hankó-cikket érintő szakasz uo. 129–133. Itt szükséges megemlítenem, hogy 2009-ben Holló Jánost, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum helyszínen járt akkori igazgatóját a krasznójarszki vezetők úgy tájékoztatták, hogy a 70-es évek elején lezárták a temetéseket a temetőben, s mivel jelenleg már a nagyváros középpontjában fekszik, esedékesnek tartják a felszámolását. E munka jellegétől függően – azaz ha nem tolólapátos dózerrel, hanem exhumálásszerűen végzik majd – a keresett maradványok akár elő is kerülhetnek, mindenesetre a Holló látogatásáról beszámoló cikk címe ennél a reménynél már most is többet sejtetett: Haraszti 2010, 4. Mindezzel ellentétben, olyan fénykép is van a birtokomban, amely a temetőben 1993-ban eltemetett személy sírkövét ábrázolja az obeliszk közelében.

⁵⁷ Kiszely 2001, 27.

⁵⁸ Hankó 2004, 29.

⁵⁹ Azt állította, hogy MSZMP tagi feladatként az egész életét végigszaglászta – vö. Kiszely 2003, 40., holott a róla szóló 6.3. alfejezetet (374–394.) azzal vezetem be, hogy „E munkának nem feladata Kiszely életrajzának megírása, ezért időrendben csupán az életének néhány olyan állomására tértem ki, amelyet maga hozott kapcsolatba a szibériai Petőfi-kutatással.” (374.); az pedig köztudomású a korosztályom vagy intézeti munkatársaim körében, hogy soha nem voltam MSZMP/MSZP tag.

⁶⁰ „Ha jól megnézzük az »ügy« szereplőit, hamar kiderül, hogy a »hálózat« működik. Igaz, 1990-ben senki sem gondolta komolyan, hogy néhány év alatt főlészámolható egy évtizedek alatt kiépített megfigyelő- és besúgórendszer. Csak jelzés kell és azonnal megelevenedik a halottnak hitt társaság,” folytatva óvatlanul a név szerinti rágalmozásokkal: Kiszely 2003, 40.

⁶¹ Nem lehet említetlenül hagyni, hogy miután otromba önhiúsággal nekitámadt Fodor István őstörténeti könyvének – Fodor 2009; Kiszely 2009. –, a kutatásai tudományosságát teljességgel kétségbevonó, megsemmisítő erejű, megrendítő választ kapott: Fodor 2010, 86–110.

⁶² Hazugságai közül csupán ezt az egyet nem hagyhattam szó nélkül. Mint már utaltam rá, az 525 oldalas monográfiában mindössze 21 oldal (374–394.) foglalkozott elsődlegesen a személyével, bár természetesen a könyvben még másutt is esett róla szó (506.), hasonlóan néhány az ügyben tevékeny, gyakran idézett személyhez, mint pl. Borzák Tibor, Farkas Gyula, Fekete Sándor, Eduard Viktorovics Gyomin, Kéri Edit, Morvai Ferenc, Szabó Géza, és Alekszej Vasziljevics Tyivanyenko: Kovács 2003, 500, 502–503, 504, 506, 519, 512, 514.

a hazugságokért bíróság előtt fog felelni a »Hálózat« egyik láncszeme.”⁶³ Bár ezt a befejezést írója bőszen hevíletében kissé talán eltúlozta, az ügynökvád nem volt a szájából szokatlan. Igaz, a régészek és antropológusok megfelelő korosztálya meg arról volt régtől fogva meggyőződve, hogy Kiszely maga volt ügynök, sokféle történet járta közöttünk erről, de bizonyítékok híján, s a retorziótól tartva, a véleményünket megtartottuk magunknak.⁶⁴ Ezért nem Kiszely ügynökmúltja bejelentésének ténye, hanem a kezdetben még fiatal bencés szerzetes, „Márk atya”, önkéntes túlbuzgósággal végzett, rendkívül kiterjedt, és nagyon ártalmas ügynöki munkásságának 5 dossziéban/kötetben, 481 jelentés mintegy 1500 oldalára kiterjedő⁶⁵ anyaga bizonyos részleteinek megismerése okozott inkább meglepetést. Márk atya, azaz ügynöki nevén Feledy Zsolt, ugyanis nemcsak a szerzetes társaira, a bencés rend gazdasági körülményeire, az egyházi „illegális propagandára”, a katolikus ifjúsági csoportokra, az 1972. évi pannonhalmi főapátválasztás befolyásolására, konkrétan ráállítva pedig Tarnay Brúnóra, Olofsson Placidra, Polgár Vilmosra, Hagemann Frigyesre és sok-sok más személyre vonatkozóan⁶⁶ adott olykor igen súlyos következményekkel járó információkat,⁶⁷ hanem a legközvetlenebb környezetére is, beleértve családtagjait és ismerőseit,⁶⁸ valamint kollégáit is.⁶⁹

⁶³ Kiszely 2003, 41. Hankó (vö. 58. jegyzet) és Kiszely fenyegetései a bírósággal kizárólag a Magyar Demokrata c. folyóirat megtevesztett olvasóinak szóltak, s a tudományos viták természetéből következően nem került, mert nem is kerülhetett rájuk sor, vö. még 79. jegyzet.

⁶⁴ Azért nem álltam meg, hogy egy elrejtett mondattal ne utaljak rá, amikor Kiszelynek a Nem Petőfi! 1992.-ről írott példaértékű recenziójából az alábbiakat idéztem (292: 1456. jegyzet): „Rövid bírálatát durva személyeskedéssel kezdte. Mint egy tudományos fokozat megszerzésére teljességgel képtelen személy, véréig sértett dühvel támadta Szentágothai Jánost az őt és Morvai Ferencet érintő »érvénysóvár pszichopata« diagnózisa miatt: »Olyan ember írja ezt, aki 1977-ben nagy buzgalommal terjesztette elő a bösi erőmű ökológiai hasznosságát; majd három évvel ezelőtt felállt a Parlamentben, ugyanezen nézetét megváltoztatni. Érvénysóvár pszichopátáknak nevez embereket az, aki kutatási zsákutcába jutása után Aczél Györgyékkel fraterkázott [sic! – K. L.], amíg a nevezettek börtönben ültek [Morvai sem, s Kiszely sem nagyon, ...], vagy más módon lettek kirekesztve a társadalomból, mint »klerikálisok és antimarxisták«. És Kovács most is ott ül az új Parlamentben [Kiszely agya itt egy cseppnyit kihagyott; e sorok írója ugyanis nem hogy képviselő nem volt soha, de még egyetlen pártnak a tagja sem!]. De a szerzők között látom azokat az embereket, kik annak idején a Központi Bizottsághoz jelentettek fel, s ma azt terjesztik, hogy III/3-asok voltunk [Kik? Csak nem egy, a magyar régészet megfelelő életkorú művelői körében általánosan elterjedt nézetre gondolt?]. Ott látom az 56 utáni koncepciós perekhez vidékről felhozott rendőrorvosokat, akik annak idején írták »szakértői« véleményüket – ma a másik oldalon szakértősködnék. Tehát csupa olyan ember szerepel a szerzők között, akinek nincsen hitele a közéletben és a tudományban.”: Kiszely 1993.

⁶⁵ Tabajdi–Ungváry 2008, 226.

⁶⁶ További nevek sokaságát Ilkei Csaba sorolta fel: „Csak a példa kedvéért néhány név a több száz közül: Legányi Norbert, Olafsson Placid Károly, Pászthory Valter, Lugosfalvy Viktor, Dudich Endre, Békés Gellért, Tornai Brúnó, Domanovics Ábel, Polgár Vilmos, Sümegh Lotár, Jámber Mike, Bajcsy Lajos, Csizmadia Gerő, Solymosi Szilveszter, Bártfai István, Radnóti Zoltán, Stettner Andrea, Korzenszky Richárd, Tálos Zoltán, Stipsicz István, Dobra Modeszt György, Előd István, Medvigy Mihály, Albert István, Takács Nándor, Forrai Botond, Kövér Lajos, Imrik Sándor, Pulay Csaba és sokan mások, de szerepel a listán a pannonhalmi portás: Vilma néni is!”: Ilkei 2009.01. 31.

⁶⁷ Tabajdi Gábor és Ungvári Krisztián egy teljes fejezetet – Egy III/III-as ügynök „fejlődéstörténete”: a Feledy-dosszié: Tabajdi–Ungváry 2008, 214–227. – szentelt Kiszely ügynöki tevékenységének, utalva arra, hogy a BM képviselői a „besúgók kiválasztásában egyre szakszerűbben használták ki az emberi gyengeségből fakadó lehetőségeket. Nemcsak zsarolással, hanem emberek hiúságára, karriervágyára építve, a rendszer kegyosztó mechanizmusát alkalmazva találtak kollaboránsokat, akik a bomlasztó, kompromittáló intézkedésekhez információkat szolgáltatnak vagy segítséget nyújtottak. »Feledy Zsolt« ügynök (tmb. [azaz titkos megbízott – K. L.]) munkadossziéja ezeknek az indítékoknak széles spektrumát, a hatvanas-hetvenes évek egyházúldozó akcióinak háttörzongató példáit tartalmazza. Emellett a jelentések sorából kirajzolódik egy hálózati személy fejlődéstörténete, egy a magán- és tudományos karrierrel párhuzamos, azzal mégis összefüggő, a mai napig titokban tartott életpálya.”: Tabajdi–Ungvári 2008, 214.

⁶⁸ „Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában fellelhető dokumentumok szerint Kiszely István jelentett felesége: Hankó Ildikó újságíró édesapjáról: Hankó Aladáról, felesége NSZK-ban élt bátyjáról: ifj. Hankó Aladáról, felesége unokatestvérének: Hankó Líviának a férjéről: Érdi Sándorról, a két ikertestvéréről: Hankó Lászlóról és Hankó Sándorról. Feljeli saját unokatestvérét: dr. Z. Baláznét [Zolnay Balázs anatómus

Fáradozásaiért cserébe teljesítették a budapesti állásra vonatkozó kérését: az egyetlen volt az MTA Régészeti Intézete tudományos munkatársai között, aki nem rendelkezett az antropológusi munkakörben történt kinevezéséhez szükséges egyetemi végzettséggel.⁷⁰ Ettől kezdve a tudományos

---

külkeres feleségét – K. L.] is valuta kiajánlásért. És nagyon rossz érzés kézbe venni azt az 1977. május 24-i jelentését Kiszely Istvánnak, amely úgy kezdődik: »Leányom Noémi már több mint két hónapja jár német órára K. Ilonához, aki ...révén újra el tudok jutni Lajoshoz.«, t.i.: Bajcsy Lajos [plébános – K. L.] megfigyelthez. S jelent Kiszely György [(1909–1997) hisztológus, szegedi tanszékvezető – K.L.] orvos professzorról – aki csak távoli rokon vagy még az sem, csak névrokon – és annak leányáról: Kiszely Saroltáról is [ifj. Kiszely György szíves felvilágosítása szerint ugyan nem rokonok, de hosszú ideig közeli kapcsolatot tartottak – K. L.].”: Ilkei 2009. 01.31. Dr. Z. Balázsné és M. István (vö. következő jegyzet) névrövidítésének feloldását Majorossy Kálmán professzor (SOTE Anatómiai, Szövet- és Fejlődéstani Intézete) szívességének köszönhetem. Kiszely a fenti összes adat, tovább Tabajdi–Ungváry 2008. megjelenését követően, 2009 márciusában is még érzélgősséggel vegyes hamis pátozzsal nyilatkozott Borzáknak: „Belefáradtam a küzdelembe. ... [B. T.: Nemrég előhozakodtak az ön besúgóí múltjával. Van-e ennek bármilyen köze a Petőfi-ügyhöz?] Lehet, hogy ennek most nincs köze Petőfi Sándor személyéhez, bár semmi sincsen kizárva. Ennek politikai háttere van. Ez úgy szokott történni, hogy valakit bemocskolnak aztán a választások után azt mondják, sorry. [B. T.: Megfenyegették önt valaha is ügynöki dossziéja nyilvánosságra hozatalával?] Természetesen. Engem mindig mindennel megfenyegettek. Most tudtam meg, hogy negyven éve minden telefonomat lehallgatták és állandóan többen figyeltek engem. Ezek alapján azt írtak, amit akartak. [sic! – K. L.] ... [B. T.: Nem sikerült megtörni?] Állom a sarat, mert én a magyarság érdekeit tartom szemem előtt. Semmilyen pártnak nem vagyok a tagja. Nekem az a kötelességem, a hivatásom, hogy mindenféle valláshoz, párthoz tartozó magyarrá tegyek azokon a főiskolákon, ahol tanítok, Ez nem is hivatás, hanem életforma. Ezért mindent vállalom, akár azt is, hogy becsületesemet és az életemet elvegyék. [sic! – K. L.] ... [B. T.: Csak nem azért vállalta annak idején azt is, hogy közvetlen családtagjairól is ír jelentéseket?] Természetesen ilyet én sohasem tettem. [sic! – K. L.] Kiszely Gábor [1949–2011]rokonom leírta, hogyan készülnek a hamis jelentések.”: Borzák 2009.

⁶⁹ Hangsúlyozni szeretném, hogy a hatalmas adattömeg részletes feldolgozása még nem történt meg. Egyébként érdekes, hogy Kiszely szeretett „disszidálási szándékokat jelenteni, ami után főnökei természetesen azonnal intézkednek a BM útleveosztályán. Például: Dr. L. Imre [Lengyel Imre szerológus professzor (1934–1992) – K. L.] az MTA Régészeti Kutatócsoportjából nem fog hazajönni, ha kiengedik Mainzba. M. Endre, aki Pannonhalmán végzett, s most harmadéves a mezőgazdasági egyetemen [ennyi adat nem volt elég az azonosításához – K. L.], Angliába készül, és kint is marad. K. Attila [dr. Kiss Attila PhD régész (1939–1999) – K. L.], a pécsi Janus Pannonius Múzeum muzeológusa Münchenbe megy tanulmányútra, nem jön vissza, felesége, C. Zsuzsa [dr. Zoffmann Zsuzsa CSc, antropológus – K. L.], aki jugoszláv állampolgár, utána megy. M. [Munkácsi – K. L.] István adjunktus az Orvosegyetem Anatómiai Intézetéből már egy hónapja Kanadában dolgozik, ha felesége és kislánya is megkapja az útlevelet, akkor kint marad a család, Mercedes kocsijukat már árulják... M. Margit [Szabó Endréné, Mungó Margit – K. L.], a Régészeti Intézet volt rajzolója Törökországba készül, nem szándékozik hazatérni. (Mint tudjuk, Kiszely saját rokona: É. [Érdi – vö. előző jegyzet K. L.] Sándor és családja disszidálási szándékát is jelentette 1970-ben, abban az évben, amikor az MSZMP X. kongresszusáról még édesapja véleményét is kikérte, s azt írta a közhangulatról, hogy "Mindenki nyugodt most abban, hogy az ország vezetése jó kezekben van..."): Ilkei 2009. aug. 13: 19. melléklet.

⁷⁰ „Kiszely a jövőjéről korán, már 1962 júliusában közölte a terveit a politikai rendőrséggel: »Jövőre, amint befejezem az egyetemet, bejelentem Pannonhalmán, hogy kilépek a rendből. Ugyanekkorra megszerzem a tanári diplomámat is... le is doktorálok. Önöknek a segítségét egy dologban kérném, még pedig nagyon. Mégpedig abban, hogy Pesten maradassak... ambícióim vannak tovább kutatni. Ugyancsak azt kérném, hogy Hankó Ildikót is Pestre helyezzék.« A titkos megbízott hálás és felajánlja további szolgálatait: »Ami pedig a jövő munkámat illeti, én már mint nem pap szeretnék önöknek valamilyen formában tovább dolgozni. Bizonyára lesz alkalom és mód rá.«”: Ilkei 2009.08.13: 5. és 6. melléklet. Végül is Kiszely teológiát is végzett biológia–földrajz szakos tanár, aki a szakdolgozatát és egyetemi (kis)doktori disszertációját a víztározók problémaköréből írta, az utóbbit 1964-ben. Az egyetemet elvégezve félállásban a Természettudományi Múzeum Embertani Tárába került Bartucz Lajos professzor mellé, ahol demonstrátorként dolgozott későbbi felesége, az antropológus végzettségű Hankó Ildikó is. Kiszely szintén antropológiai kutatásokkal kezdett foglalkozni, és Bartucz az orvostudományi egyetemre is elküldte. Ezt is elvégezte, de a diplomára már nem volt szüksége, mert korábban nem, de immár érthető módon, 1964. október 1-től az MTA Régészeti Intézete antropológus munkatársa lett (377–378: 1883. jegyzet).

karrierje felívelt,⁷¹ így egyre több meghívásos külföldi tanulmányúthoz jutott, amelyet mindig az ügynöki tevékenységével is párosított,⁷² mindezt legalább a rendszerváltásig folytatta, a későbbiekben pedig kifejezetten jobboldali arculatot vett fel. „Nyilvánosan senkinek sem tárta fel korábbi cselekedeteit, annak mozgatórugóit, miközben magát számos alkalommal a kommunizmus áldozataként tüntette fel, sőt a Vitézi Szék Nemzetvédelmi Tagozatába is felvételét kérte. Közszerelőként átvilágítási papírokkal rendelkezik arról, hogy nem érintett az »ügynökügyekben«, ami önmagában is az átvilágítási törvény csődjét mutatja. Ráadásul a magyar sajtóban másfél évtizede időről időre előkerülő Petőfi-kérdés kapcsán 2006-ban szakmai ellenfeleit maga vádolta meg besúgással, a kommunista rendszerrel való kollaborálással.”⁷³ Önhitt és pökhendi magatartásának az volt a háttere, hogy az átvilágítás során dokumentált érintetlenségére hivatkozva és életének e jól titkolt tényei hozzáférhetetlenségére számítva,⁷⁴ még 2007 májusában is „tisztességben megöszült kutatónak” jelentette ki magát,⁷⁵ és keresztény konzervatív személyiségként sikeresen épült be különféle párt, és társadalmi szervezetekbe, illetve állami, önkormányzati intézményekbe. S bár ezekből fokozatosan visszalépett, a besúgóí múltját amíg tudta, tagadta,⁷⁶ amikor pedig sarokba szorult, hiteltelen, álszent farizeusi bocsánatkéréssel fordult Várhegyi Asztrik püspök, pannonhalmi bencés főapáthoz, aki a tények ismeretében⁷⁷ sem tehetett mást, mint hogy a bencés renddel kapcsolatosan megbocsátott neki.⁷⁸ Természetesen ez a kegyes aktus nem vonatkozhatott a többi feljelentett személy megbocsátására.⁷⁹

⁷¹ Természetes bizonyítékaul annak, hogy az erkölcsi értékvesztése nem járt feltétlenül a szakmai munkássága elértéktelenedésével, de az utóbbira feltétlenül kihatott, vö. Rákóczi Rozália kéziratának sajátjaként megjelentetése a nádori kriptá halottai azonosításának ügyében, vagy Farkas Gyulának a Föld népei c. könyvsorozat 1. kötetéről írott bírálata, (260: 13. pont, 374: 1863. jegyzet).

⁷² Tabajdi–Ungváry 2008, 221.

⁷³ Tabajdi–Ungváry 2008, 223. A szerzők csupán a dátumban tévedtek; Kiszely a Petőfi-ügyben szakmai vitára soha nem volt hajlandó kiállni, hanem mindig politikai érvekkel becsmérelte és bírósági feljelentéssel fenyegette a más véleményen lévő ellenfeleit.

⁷⁴ Véletlenszerűen talált első említése 2006-ban történt: A paptársára, Hagemann Ferencre ráállított „Lázár” fedőnevű Tudós-Takács Miklós „aljasságában nem volt egyedül. Ügynöktársa »Feledi Zsolt«, az antropológusként közismert Kiszely István nemrégiben már másodszor kérte felvételét a Vitézi Rend nemzetvédelmi tagozatába, nem zavartatva magát attól, hogy öt vaskos kötetet kitevő jelentéseit az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában bárki megtalálhatja. Kettejük besúgásainak része volt abban, hogy Hagemann Frigyes öt év börtönbüntetést kapott. Ennek kétharmadát letöltötte, és rabsága alatt egész életét végigkísérő egészségkárosodást szenvedett.”: Ungváry 2006.

⁷⁵ Kiszely 2007.

⁷⁶ A Barikád. Közvédelmi Hírfőportál című internetes lap magát meg nem nevező újságírójának exkluzív interjúja 2009. február 5-én került fel az internetre. Kiszely még ekkor is úgy nyilatkozott, hogy 1960-ban a BM „valamiféle együttműködési nyilatkozat” aláírására akarta kényszeríteni. „Természetesen semmit nem írtam alá, de meg kellett ígérnem, hogy időközönként politikai hangulatjelentést írok. Ezt kénytelen voltam megtenni. Itt ki kell hangsúlyoznom, hogy soha egyetlen emberről, egyházi személyről kompromittáló írást nem adtam le. Amennyiben ilyen jellegű írást találnak az archívumomban, azt utólag valakik gyártották. ... a politikai helyzetjelentéseknél mindig meg kellett írnom, hogy ezt, meg azt, ki mondja, kitől hallottam. Ezek alapján [Ilkei – K. L.] Csaba gyártott - vagy gyárttatott - személyekről való jelentéseket (gondolom én), bár ilyeneket sohasem írtam. Különben már ott ülnék az »akadémikusok« között. ... A rágalmak nem igazak: magyar vagyok, nemzeti vagyok és keresztény. A sok semmirevaló ember pedig nem érdek.” – Tervez-e jogi lépéseket az igaza megvédése céljából? – kérdezte a riporter. „Természetesen. Ezeket már elhagytam volna, mert az igazság – ez csak idő kérdése – úgyis kiderül, de feleségem ezt forszírozza - hát megteszem. Egyszer jól pofán kell verni azokat az embereket, akik nemzeti gondolkodású embereket bemocskolnak.”: Szeretnének 2009.

⁷⁷ Várszegi Asztrik 2009. áprilisában a következőket írta Ilkei Csabának: „Feledy Zsolt ügynökünk hírhedt munkásságának egy része a bencés rend közelmúltjának története, fájdalmas történet. A közelmúltban bemutatott 'Hitvallók és ügynökök' c. filmben is nevesítik. Tanár úr azt írja, hogy 'egykori növendékünk', sajnos itt többről van szó: Kiszely István budapesti bencés diákunk volt, majd ünnepélyes fogadalmas bencés szerzetes, felszentelt pap lett. 1960–1962 között már ügynökként és menyasszonnyal oldalán volt a bencés rend tagja. A magam kutatásai tükrében azt írhatom, mérhetetlenül sokat ártott nekünk. Amikor először olvastam jelentéseit, valósággal belerendültem!” Ehhez Ilkei a következőket fűzte hozzá: „Áprilisban mutatta be a Nemzeti Filmszínház és a Duna TV Kabay Barna és Petényi Katalin filmjét 'Hitvallók és ügynökök' címmel 2x55 percben az egyházi besúgókról és áldozataikról Várszegi Asztrik történelmi eligazítást nyújtó narrátor

Bizonyára a továbbbővülő BM kapcsolataival magyarázható Kiszelynek az a tudományosság látszatát a médiában kiereszkoló magabiztossága, amivel országos ismertségre tett szert, s amelyből képtelen a háttérbe visszahúzódní. De nemcsak ezért vitatkozott elfogadhatatlan módon az állításai ellen felhozott tényekkel (384–390.),⁸⁰ hanem a félreértelmezett régész–antropológus viszony következményeként is. Ugyanis a két tudomány művelői között az a kapcsolat alapja, hogy a régész szolgáltatja a csontvázat, adja meg a hovatartozását és a földbekerülésének korát, sőt a mellékletek alapján az eltemetett nemére is van módja következtetni, s az antropológustól ehhez kéri elsősorban a nem és a halálozási kor meghatározását. Ez a megszokás késztette Kiszelyt arra a mindmáig hangoztatott meghökkenítő kijelentésre, hogy természettudósként semmi köze a Petőfi-kérdéshez kapcsolódó humán tudományok vitáihoz (388–389.),⁸¹ pedig a barguzini ügy nem a feltárt csontváz

---

szövegével; a film leleplezi Kiszelyt is, a bebörtönzött regnumos Hágemann Frigyes szól alantas szerepéről, s kiderül, mit keresett Rómában Békés Gellért rezidenciáján.”: Ilkei 2009.08.13.

⁷⁸ Kiszely István 2011. március 12-én „feleségével, Hankó Ildikó újságíróval Pannonhalmán felkereste Dr. Várszegi Asztrik püspököt, bencés főapátot, hogy bocsánatot kérjen a bencés közösség ellen elkövetett korábbi, a pártállam ügynökeként elkövetett bűneiért. A főapát Ambrus vikárius atyával fogadta Kiszelyt, s hangsúlyozta, hogy ő a maga részéről csak a renddel kapcsolatos tevékenységére vonatkozóan hallgathatja meg, és arra korlátozhatja mondanóját. A kb. másfél órás beszélgetés után, távozása előtt az alábbi nyilatkozatot írta alá a bencés rend árulója:

Nyilatkozat. Dr. Kiszely István, 1950–1963 között a Pannonhalmi Szent Benedek Rend ‘Márk’ néven ünnepélyes fogadalmas szerzetese és felszentelt papja voltam, nyilvánosan megkövetem a bencés rend főapátját és tagjait – a pártállam ügynökeként – ellenük elkövetett minden bűnöm miatt. Kérem, hozzák bocsánatkérésemet nyilvánosságra! Pannonhalmi, 2011. március 12. Dr. Kiszely István sk.”: Bocsánatot 2011.

⁷⁹ „Meg kell követnie azon civil, világi és polgári személyek százait, akiket kiszolgáltattott az állambiztonságnak, többen börtönbe kerültek, másoknak kettőtört a pályájuk, megbélyegezték, megfigyelték, kitiltották, lehallgatták őket, szabadságukban korlátozták családjaik tagjait is. Meg kell követnie azokat a kutatókat, történészeket (dr. Ilkei Csaba, Ungváry Krisztián, Tabajdi Gábor), akiket azzal rágalmazott meg, hogy róla szóló hamis dokumentumokat gyártottak, melyek alapján félrevezették a közvéleményt, rossz hírért költözték. Az utóbbiért megtevéstésül perek indításáról nyilatkozott, de, tudva a tényeket, soha senki ellen nem mert perelni. Családtagjai, rokonai előtt majd lelkiismerete szerint kell elszámolnia, ha tud, s ha kap feloldozást bűnei alól.”: Bocsánatot 2011.

⁸⁰ Hanthy Kinga mindössze kétmondatos megvilágításában: „Kiszely István az eltelt tizenhét esztendőben csak legendákkal, történetekkel, összeesküvés-elméletekkel állt elő, ténnyel eggyel sem. Ha pedig valamelyik állításáról kiderült, hogy hamis, azonnal gyártott helyette egy másikat.”: Hanthy 2007a.

⁸¹ „Nálam van e kutatás teljes tudományos dokumentációja (természettudományos vizsgálatok, háttér-levelezések, levéltári anyagok, ásatási jegyzőkönyvek stb.). Ezt is ki fogjuk adni, de csak akkor, ha módunkban lesz – vagy utódainknak módjában lesz – a DNS-print módszerrel százszázalékosan bebizonyítani, hogy akit megtaláltunk az Petőfi Sándor. Én tudom, hogy Ő az, de még nincs jogom ezt természettudományosan is kimondani, mert ebben megakadályoz a »nemzet akadémiaja«. E kötetben [Kiszely 2000 – K.L.] megjelent írások nem tartalmazzak természettudományos bizonyítékokat, ezeket majd akkor adom az olvasók kezébe, ha eljön annak az ideje. Mert természettudományos ember – biológus – vagyok és nekem teljesen mindegy, hogy a történészek, az irodalomtörténészek vagy az irodalmárok találnak-e erre vonatkozó adatokat – különösen, ha nem is keresnek –, vagy sem. És ez a kettőnk közötti gondolkodásbeli különbség. Ezért soha nem is szóltam bele az irodalmárok és történészek vitáiba, hiszen ehhez nem értek. Egy alapvetően szibériai problémát Szibériában és nem a Roosevelten téren lehet csak megoldani, egy természettudományos problémát pedig csakis természettudományos módszerekkel lehet bebizonyítani. Márpedig egy azonosítás a természettudományok és nem az irodalmárok feladata.”: Kiszely 2000, 621. Hasonlóképpen 2003-ban: „Lehet, hogy Kovács László jó régész, de megint csak nevesítésnek és tudománytalannak tartom, ha hozzászól egy szigorúan természettudományos témához, amihez nem ért. Ez már csak ilyen világ. A cikkben ajánlott könyvet [Kovács 2003. – ajánlás: Farkas 2003.] természetesen sem meg nem veszem, sem el nem olvasom, hiszen nem szakembernek nem szakmai írása. E rövid válaszomat nem annyira a magam nevében írtam, hanem az igazság és mindazok nevében, akik a tudományt és hivatásaikat komolyan veszik és nem tűnnek el e téren semmiféle dilettantizmust.”: Kiszely 2003a. És 2007-ben: „Az igazságnak még az írmagja sem található Hanthy Kinga mondanójában. Nem először írt ilyen hangnemben a Petőfi-témáról. Nem értem, hogyan veszi magának a bátorságot egy filosz ahhoz, hogy természettudományos témában véleményt formáljon, csakúgy, mint a hivatkozott, szakmai ismerettel nem rendelkező Kovács László honfoglalás kori régész.”: Kiszely 2007.

komikus női eredményén, hanem a kiindulás tisztázatlanságán bukott meg: ha nem sikerorientált, és nem mindent megmagyarázni törekvő, szórszálhasogató amatőrök döntöttek volna magáról a szibériai kutatásról, hanem szakértő történészek véleményét kérték volna ki, a barguzini ásatásra sort sem kellett volna keríteni. Mégis mivel a tudatos félretájékoztatásaival és hamisításaival (387–388.) a tévedés jogát eljátszotta,⁸² nem maradt más lehetőség számára, mint a számtalanszor szajkózott kijelentéseihez való merev ragaszkodás, amellyel az érintett tudományok művelőinek körében vitaképtelenné tette magát. Ez persze nem zavarta abban, hogy olvasóinak szinte egyetlen fórumra leszűkült körébe zárva a változatlanul támadó hangú legutóbbi nyilatkozatában is a Petőfi-kérdés döntőbírójának szerepét követelje magának az MPB nevében.⁸³

2003-ban már úgy fogalmaztam, hogy „a szibériai Petőfi-ügy s az abból kinőtt barguzini 7. csontváz kérdéskörét immár csupán a média élte; a tudományban 1941 óta valójában nem is létezett és természetesen jelenleg sem létezik!” (388.).⁸⁴

3b. Az MVSZ és a csatateri sírhely

A Magyarok Világszövetségének elnöke, Patrubby Miklós Ádám 2010. július 31-én, azaz Petőfi Sándor fehéregyházi eltűnésének 161. évfordulóján nyilatkozatot tett, amelyben a költőre vonatkoztatott alábbi óhaját fejtette ki: Ha Barguzinban „valóban megtalálták Petőfi Sándor földi maradványait, akkor azok temetetlen voltakban égbe kiáltanak! A magyar nemzet pedig haladéktalanul és méltó módon el kell temesse őt a haza földjébe! Ha nem Petőfi Sándor földi maradványai kerültek elő, akkor azokat keresni kell. És addig kell keresni, amíg meg nem találják. Majd ugyanúgy, a legnagyobb magyar költőnek kijáró végtisztességgel el kell temetni őt. Tudom, hogy minden magyar város versengeni fog érte. Ezért vallom és hirdetem: Petőfi Sándor halálának tisztázása és Petőfi Sándor méltó eltemetése a XXI. századi magyar élet megkerülhetetlen ügye: egy új magyar kultúrpolitika origója, egy felemelkedést szolgáló magyar nemzetpolitika sarokköve, a magyar nemzeti lét erkölcsi alapvetése.”⁸⁵

Patrubby olyannyira Kéri Edit könyvére támaszkodva ismertette a barguzini ásatás eredményeit,⁸⁶ hogy bővebben érinteni nem érdemes, de az sajnálatosan megállapítható, hogy bár nem

⁸² Velejéig hamis tehát önsajnálkozóan indított, megtévesztéssel folytatott, diadalmas állítása (389.): „Lehet, hogy tévedtem – a tudomány mindig magában hordja a tévedhetőséget. Ekkor egész szakmai munkásságom semmit sem ért. A »Magyar Tudományos Akadémia« – Arany János, Kisfaludy Károly és Sándor valamint Széchenyi István akadémiaja – mégoly tekintélyesnek tűnő »szakemberei« eddig még egyetlen állításomat sem tudták megcáfolni. Amíg ezt meggyőzően meg nem teszik, addig hiszem és tudom is, hogy Petőfi Sándort találtam meg.” Kiszely 2000, 621.

⁸³ Elutasította, hogy Patrubby Miklóssal az élén, a Magyarok Világszövetsége (MVSZ) is Petőfi Bizottságot alakíthasson, mert az MPB nevében leszögezte, hogy „az esetleges félreértések elkerülése végett közöljük, hogy 22 éve létezik egy élő Petőfi Bizottság (Egyesület) ... Petőfi tetemét [természetesen nem a tetemét/holttestét, hulláját, hanem a csontvázát/maradványait – K. L.] a kutatók megtalálták, azonosították, egy rövid vizsgálattal lezárható az ügy. Nem értjük, mit akar Patrubby Miklós, mi indította arra, hogy 22 év kemény, időnként megalázó, megszegyenítő munkáját diszkvalifikálja. Huszonkét év alatt lett volna ideje segíteni az MVSZ-nek erkölcsileg és anyagiilag is. Petőfi Sándor földi maradványait az érvényes, eredeti, sokat dolgozó MEGAMORV Petőfi Bizottság temeti el. Őket illeti meg ez a tisztesség, megfizették az árát a családok, az akadémikusok jóvoltából [! – K. L.]. Eddigi álláspontunkat változtatás nélkül fönntartjuk.”: Kiszely 2011.

⁸⁴ Hanthy Kinga egyező kicsengésű összefoglalásában: „Miután tehát a hagyományos embertani, csontkémiai és a DNS-vizsgálat eredménye is összeesengett, és kiderült, hogy a női csontváz nem lehet Petőfi Sándoré, ráadásul a történeti tények magukban is megcáfolták a barguzini temetkezés lehetőségét, valójában teljesen mindegy, kinek a maradványait ásta ki a Megamorv Petőfi-bizottság Szibériában. Soha nem volt s ezután sincs miről tovább beszélni.”: Hanthy 2003.

⁸⁵ A Barátosi Lénárt Lajos fennkölt stílusában írott közlemény: Patrubby 2010.

⁸⁶ „Több mint két évtizede annak, hogy 1989. július 17-én a távoli Szibériában, a Burját Köztársaságban, a Bajkál-tó keleti partján fekvő Barguzinban egy magyarok vezette nemzetközi kutatócsoport feltárta Alexander Stefanovics Petrovics sírját. A sírból avatott régészek, antropológusok gondos kezei kiemelték a csontvázat, amely egy 163 cm magas férfi földi maradványa volt. Borzongva fedezték fel [! – K. L.] annak erős bal felső szemfogát, törött bordáját és betegség sújtotta térdét, mely a néhai járását minden bizonnyal enyhén bicegővé tehetette... A néhait 1855 [! – K. L.] májusában temették el, és az I. világháború idején még megvolt az ó-orosz

magánemberként nyilatkozott, a legkisebb fáradságot sem vette a kérdés fentebb részletezett állásának megismerésére. Ezért, bár igen tiszteletre méltó szándékkal íródott, teljesen hiábavaló volt Szűcs Gábor „korrektúrája”,⁸⁷ amit legjobban az bizonyította, hogy a Magyarok Világszövetségének lapjában Patrubby nemcsak Hábel György jószándékú zagyvaságának,⁸⁸ hanem a magát sértve érző Kéri Edit Szűcsénél hétszeresen nagyobb terjedelmű kéretlen (?) válaszának⁸⁹ is helyt adott. Hábel családi emlékezetre épített kirohanása szóra sem érdemes, Kéri írása kapcsán pedig le kell szögezni: miután csaknem negyedszázada ontja makacs konoksággal az 1848/49-es eseményekkel, illetve a barguzini ál-Petőfivel kapcsolatos tévtanait, az életkorát tiszteljük meg azzal, hogy az e tárgyú révedezéseit meg nem történtek, reagálásra alkalmatlannak, mert érdemtelennek tekintjük.

3c. Petőfi haláláról és sírhelyéről Dienes András nyomán

A címben felvetett témákat 2011-ig gyakorlatilag csupán Dienes András monográfiái⁹⁰ alapján lehetett volna tárgyalni még akkor is, ha eredményeivel szemben időközben bizonyos ellenvetések fel is merültek, vagy óvatosabban fogalmazva, a kutatásokat még nem lehetett lezártnak tekinteni. 2011-ben azonban ismertté váltak egy amatőr Petőfi-kutató, Papp Kálmán feltevései is, amelyeket a későbbiekben nem lehet figyelmen kívül hagyni ugyanúgy, mint ahogyan azt az alábbiakban magam is megtettem.

3c.1. Petőfi haláláról Dienes András nyomán

Petőfinek a fehéregyházi ütközetben történt halálát és nyughelyének lokalizálását illetően hihetetlenül terjedelmes kutatástörténete van, annak ellenére, hogy a tényeket szigorúan véve „egyelőre ... csak annyit mondhatunk bizonyosan, hogy Petőfi a segesvári ütközetben nyomtalanul eltűnt” (21.).⁹¹ Jóllehet a halálának körülményeire és a sírjának helyére vonatkozó visszaemlékezések és vélemények ütközését Dienes András már 1949-ben „százéves per”-nek nevezte,⁹² végezetül éppen ő volt, aki a valószínű adatokat szinte a tények bizonyosságával összegezte, óráról-órára vázolván a költő 1849. július 31-i cselekedeteit úgy, hogy ma is ez az események megtörténtének „hivatalosan elfogadott” változata.⁹³ Saját kutatások nélkül természetesen én is az ő munkáit követtem, amelyek részleteire

---

betűket is tartalmazó sírfelirat, amely az elhunyt neve után megörökítette kilétét: Vengerszkij major i poet – azaz magyar őrnagy és költő. Egy orosz néprajzi tanulmány pedig megszólaltatta az 1920-as években még élő öreg parasztasszonyt, Mária Morokovát, aki kislánként bejárt a magyar fogolyhoz. Az pedig arról beszélt neki, hogy az ő országában nagy háború volt és Frantz nevű császárukat megsegítette Nyikoláj cár. Minderről Kéri Edit könyvéből is értesülhetünk – aki maga is tagja volt a sírfeltáró kutatócsoportnak -, amelyet 1990 februárjában adott ki az Eötvös Kiadó: Petőfi Szibériában?!”: Patrubby 2010.

⁸⁷ „Sajnos [Patrubby-nak – K. L.] a Petőfi-kutatásokban való járatlansága rengeteg pontatlansághoz, hamis állításhoz vezetett. Rövid »tűnődéséből« arra kell következtetnem, hogy Kéri Edit könyvének ismeretében úgy véli, elegendő rálátása van a barguzini Petrovics Petőfivel való azonosításához. Ezúton szeretném kérni, nézzen utána a forrásoknak és ne higgyen el azonnal minden állítást!” – kezdte tárgyyszerű cikkének bevezetőjében Szűcs Gábor az Országos Petőfi Sándor Társaság rendes tagja: Szűcs 2010.

⁸⁸ Hábel 2010.

⁸⁹ Kéri 2010.

⁹⁰ Dienes 1949, 1962, és főként 1958.

⁹¹ Hermann 1996, 42.

⁹² Dienes 1949, 137, 137–169.

⁹³ Dienes András három olyan kutatói nézetet tárgyalt, amelyek „több-kevesebb hitelre igényt tartó állásponttá alakultak ki; nem véletlen, hogy a többiek lemorzsolódtak. ... Az első: az Apáthy-jegyzőkönyvben foglalt, Haller Ferenc által képviselt álláspont, mely szerint a költő a Monostor-kert környékén esett el. A második a Haller József [–1890] által képviselt álláspont, mely szerint Petőfit a bűni hídon dzsidával átszúrták, a Küküllőbe vetették, majd elevenen eltemették. A harmadik nem volt álláspont, hanem két vallomás: Lengyel József és Heydte Ágostoné. Meghalni egyikük sem látta, de 700 méteres távolságon belül az egyik még élve, a másik már holtan látta. Ez alakult ki – munkánk során – harmadik állásponttá.” Dienes 1958, 405. A három álláspont közül az első kettőt a lehető legrészletesebb bizonyítással megcáfolta, s a harmadikat fogadta el. Az álláspontok tárgyalása: uo. 405–413, 413–423, 423–462. Ezzel könyvének irodalomtörténész ismertetője is egyetértett: „A kutatás bajosan fog továbbjutni annál, hogy a harc utolsó óráiban, majd a visszavonuláskor Gyalokay és Lengyel orvos Fehéregyháza nyugati szélén, a Sárpaták hídjá körül látták a költőt, ő a falun keresztül, az országúton

most felesleges lett volna kitérni, csupán annyi lényeges belőlük, hogy végső eredményei két korabeli szemtanú, Lengyel József (1821–1895) székelykeresztúri (Udvarhely megye; ma: Cristuru Secuiesc, județul Harghita, Románia) sebész,⁹⁴ valamint báró August von der Heydte (1809–1880) az 5. számú Prinz Eugen dragonyosrezend őrnagya, a gróf Alekszandr Nyikolajevics Lüdersz orosz gyalogsági tábornok, cári hadvezér (1790–1874) mellé rendelt egyik császári összekötőtiszt visszaemlékezésén alapultak. Lengyel önkéntes „csatanézőként” szekerezett a hadszíntérre, s a szekérét Fehéregyházától keletre, a Bún faluba (Kis-Küküllő megye; ma: Boiu, județul Mureș, Románia) vezető bekötőúttal csaknem szemben lévő „szökőkútnál”,⁹⁵ a magyar sereg szekerei között állíttatta le, majd elkérte Göllner főhadnagy, élelmezőtiszt lovát, s azon lovagolt be a fehéregyházi fogadóba, amelynek udvarára 3 és 4 óra között Petőfi is megérkezett az ellenkező irányból, a sárpataki híd felől. A hídhöz ment később Lengyel és vissza a költő is, majd azon átkelve, s mintegy 50 méterrel túlfutva látták meg mindketten a tőlük délre kb. 300 méterre a Rogyina-mezőn át lovon menekülő Bemet és törzskarát (2. kép) illetve északra, a Livádia határrész kukoricásában előretörő orosz lovasokat.⁹⁶ Lengyel a faluban hagyott Göllner-féle gebén menekült, Petőfit viszont megkísértette a szerencséje: véletlenül találkozott azzal a jó ismerőssel, Gyalokay Lajos tábornoki századossal, akinek az ekhós („kóberes”) kocsiján Bem székelykeresztúri főhadiszállásáról aznap reggel a csataterre érkezett. Gyalokay ehhez a kocsijához⁹⁷ hívta a költőt, aki ha vele tart, megmenekül, de Petőfi mivel nem hitte, hogy a zűrzavarban a kocsi a helyén maradt, inkább futásnak eredt. Elfogadott, hogy a Bem kíséretében a szántóföldön keresztül lovon menekülő Pap Lajos alezredes, tábornoki főnök, illetve a Héjjasfalva felé vezető országúton lovagló és a bűni út északról becsatlakozása előtti kaptatóról visszanevező Lengyel egyaránt megpillantotta még az ugyanezen az országúton Fehér-egyházából, a falu keleti szélén futva kibukkanó költőt,⁹⁸ akit ők láttak élve utoljára.⁹⁹ Ezután már csupán egyetlen mozzanat maradt hátra, amelyet báró August von der Heydte őrnagy többszörösen rögzített. 1849. végén közvetlenül Szendrei Júliának elmondott első nyilatkozatát a második házasságára készülő Petőfiné 1850. július 21-én eskü alatt tett vallomása örökölte meg,¹⁰⁰ s miután a költő halála, illetve felesége második házassága ügyében vizsgálódó Jacob Parrot császári altábornagy, Albrecht főherceg katonai kancellárja felismerte a

---

menekült, s hogy az üldöző ulánusok Fehéregyháza és Héjjasfalva között az Ispánkút táján szúrták le, és az ő holttestét látta Heydte alkonyatkor.”: Barta 1960, 109.

⁹⁴ Dienes könyvének ismertetője, Agárdi Ferenc orvos, művelődés- és hadtörténész (1898–1969) kettős szakértelmével véleményezte Lengyel visszaemlékezéseit, rámutatva, hogy Dienes „több évtizedes kutatómunkája közben ... lépésről lépésre utat törve magának az adatok dzsungelében, hovatovább azonosul egy felfogással, Lengyel József felcser felfogásával, és ennek harcát folytatja immár korszerűbb eszközökkel. Ezzel a körülménnyel kapcsolatban Dienes felfogása bizonyos kiegészítésre szorul. Lengyel József ugyanis a tanúvallomását követő támadásokra egyre kevésbé adekvátan felelt. Harcba kerülve környezetével egyre jobban belelovalta magát az egész világ attakírozásába, embergyűlölet és üldözési mánia kerítette hatalmába. Végül szabályos kverulánssá [összeférhetetlenné, rögeszméssé – K. L.] vált. Az átlagember hajlamos a kveruláns minden állításának az elvetésére. Holott a kverulánst nem az jellemzi, hogy nincs igaza, hanem az, hogy igazát (vagy vélt igazát) a társadalmi együttélés elfogadott szabályait negligálva, aránytalanul és tekintet nélkül mindenre és mindenkire, minden eszközzel akarja érvényesíteni. ... Ha tehát Lengyel József kveruláns lett – ami Dienes könyvéből nem tűnik ki – ez az ő egyéni baja, ami a legkevésbé sem prejudikálja, hogy ne lenne azért igaza. Ezt meg kell állapítani, mert Lengyel József vallomását bírálói nem egyszer az izgága seborvos kverulanciája miatt kezdték ki.”: Agárdi 1961, 758.

⁹⁵ Dienes megállapítása szerint az ún. Ispánkútnál, vö. 102. jegyzet. Ezt a helymeghatározást később Papp Kálmán vitatta, lásd alább!

⁹⁶ Vö. Dienes 1958, 262–265, 435: és 460: térképvázlat.

⁹⁷ A szekér valóban közel, a Sárpatak hídján túl, dél (azaz a Monostorkert) felé egy hajlatban állt, Gyalokay rá is talált és megmenekült: Dienes 1958, 345–350.

⁹⁸ Vö. Dienes 1958, 444: és 460: térképvázlat.

⁹⁹ Az események részletes tárgyalása: Dienes 1958, 423–445; Dienes 1962, 248–258.

¹⁰⁰ Szántófy Antal lipótvárosi plébános ekkor azért merte összeeskütni Horvát Árpád egyetemi tanárral, mert az esküvője napján Júlia írásban nyilatkozott férje haláláról, amelyet még 1849. őszén hitelessé tett az „udvarhelyszéki katonai parancsnok B. Hayte azon állítása, mely szerint ő a csata lefolyása után a csataterre följárva, a halottak között talált egy holttestet, mit öltöneyei és alakja leírásából biztosan lehet férjem, Petőfi Sándorénak elismerni.” Dienes 1958, 374–375, 456.

benne B. Hayte (valójában Heydte) néven említett, dragonyosaival Lugoson állomásozó – ekkor már – ezredes, jelentéstételre utasította őt. Beszámolója szerint, Heydte nem vett részt az ütközetet lezáró üldözésben, „de félórával az országúti üldözés elrendelése után – őt kozák lovas kíséretében – követi Brevern ulánusait.”¹⁰¹ A héjjasfalvi úton lovagol, fél hét tájban ért az úthajlaton és kaptatón túl levő Ispánkút forrásához – amit ő „szökőkútnak” nevezett a jelentésében, mert a favályúban felemelt forrás vize valóban karvastagságban „szökött” előre¹⁰² –, itt egy polgári ruhás férfi holtteste vonta magára a figyelmét, ez az országúttól jobbra, szemközt a forrással hevert.” (3. kép)¹⁰³ Heydte az 1854. január 12-én írott jelentésében arról számolt be, hogy „szorosán a Fehéregyháza [Nagy-Küküllő megye; ma: Albești, județul Mureș, Románia] és Héjjasfalva [Nagy-Küküllő megye; ma: Vinători, județul Mureș, Románia] közötti szökőkútnál egy leszúrt felkelőtiszt mellett, aki már nadrágra volt vetkőztetve, több vérrel szennyes iratot láttam heverni, amelyeket kirablása közben valószínűleg a kozákok találtak és mint számukra értéktelent, ismét eldobtak. Én mégis úgy gondoltam, hogy meg kell nézmem, ezért felszedtem ezeket az egyik beosztott kozákkal, és nagyon megörültem, mivel akkor egy rendkívül fontos dokumentum került a kezembe, hiszen Kemény Farkasnak egy Bemhez intézett levele volt ez,”¹⁰⁴ ... néhány lépésnyire a holttesttől hevert aztán még úgy száz darab magyar kitüntetés, rajtuk zsinag volt áthúzva, mely összefűzte ezeket... A talált dolgokból azt kellett követ-keztetnem, hogy a halott tiszt állása szerint Bem környezetéhez tartozott, s ez arra késztetett, hogy közelebbről is megismerjem a holttestet, vajon nem fedezek-e föl benne valamely egykori ismerőst; de teljesen idegen volt nekem, sovány volt, kicsi, száraz arcú, nagyon határozott arckifejezéssel és nagy fekete körszakállal. Nadrágja fekete pantalló volt. Ezeknek az adatoknak a megjelölésével, később több felkelőtisztnél is érdeklődtem e személyiség után, mire legtöbbször úgy vélte, hogy az Petőfi kellett legyen, akit az ütközetben még Bem oldalán láttak, utána azonban nem látta senki.”¹⁰⁵ Parrot a halálesetet ezzel még nem látta bizonyítottnak, ezért állásfoglalást kért Scitovszky János hercegprímástól, majd a válasza alapján úgy tájékoztatta Johann Kempen von Fichtenstamm

¹⁰¹ A báró Brevern gárfőhadnagy vezetésével kiküldött, dzsidás nassauai ulánus század katonái rajokban egészen Héjjasfalváig portyáztak, s hat óra tájban érhatték el a bűni út, illetve az Ispánkút környékét. Petőfi meghallhatta az üldözők lovainak patkócsattogását, s bizonyára az útközi füzes felé menekült, de a lovasok utólérték ...: Dienes 1958, 450–454

¹⁰² A „szökőkút” azonosítása Dienes Andrásnak a költő halálhelyére vonatkozó kutatásai egyik leglényegesebb kérdése volt, hiszen szerinte állandó vagy időszakos szökőforrás a fehéregyháza-héjjasfalvi út mentén nem működött. 1948 júliusi háromnapos adatgyűjtése közben egy félegyházi öreg román paraszt emlékezett úgy, hogy 1880-ban az apjától és egy székely fuvarostól is aképpen hallotta, hogy Petőfi az Ispánkútnál (*Fîntîna Spanului*-nál) halt meg. „Gheorghe Barsan nagyon értelmesen beszélt el, hogy a Haller-kastélyban nem volt jó az ivóvíz – közel a Küküllő – ezért a Hallerek ispánjai kerestek a környéken egy jóvízű forrást, ami közel esik az országúthoz; a forrás vizét egy vályúval mesterségesen felemeltették, hogy hordós szekérrel alája lehessen állani és onnan hordatták naponta az ivóvizet a kastélyba. A vályú szájából »karvastagságban szökött előre a víz, én is láttam akárhányszor az országútról egészen kicsiny gyermekkoromban. Aztán a mérnökök mégis fúrtak jóvízű kutat a kastélyban, nem kellett az Ispánkúthoz járni, az ispánok nem hordatták a vizet a forrásból, a vályú összetört, a víz megint a medrébe tért, mint régen. Csak néhány ilyen öreg látta már ugrani a vizet, mint én, de a helyet még mindig úgy hívjuk, hogy *Fîntîna Spanului*...» Az ispán kútja.” Dienes román kalauzaival bejárta az út mentét, s a déli oldalán meg is találták a forrást, amelyet Ispánkútnak keresztelt el.: Dienes 1958, 396–397. Helyszíni kutatásaival kiegészített adatgyűjtését összefoglaló munkában írta meg: Dienes 1949.

¹⁰³ Dienes 1962, 259. „Aligha lehet kétségünk az iránt, hogy Petőfi ugyanúgy lehetett Erdélyben felöltözve, mint Mezöberényben, ahol Orlay a Petrics ház tornácán, pár nappal az útbaindulása előtt lefestette: sötétszínű pantalló-nadrág volt rajta, nem csizma, hanem cipő, és finoman kidolgozott ingeít viselte, mindig nyakravaló nélkül. Ehhez az öltözethez – a forró nyárran – egy vitorlavászonból készült zubbonyt hordott ... Nem valószínű, hogy civil felöltőt és kalapot hordozott volna magával, de tudjuk ... hogy ezekben a napokban katonasapkát és köpenyt láttak nála ... Volt még valami nála, ami »katonás« benyomást kelthetett, ez egy bőrből készült, vállon hordható tisztitáska volt, amelyet a szabadságharcos honvédség tisztjei viseltek...”: uo. 200–201, vö. még 224–225.

¹⁰⁴ Az iratokat Heydte még aznap este átadta parancsnokának, Franz Dorsner ezredesnek, akinek az iratátadást említő jelentése fennmaradt: Dienes 1958, 456, 516: 74. jegyzet. Hermann Róbert szíves közlése szerint Dorsner jelentése időközben megjelent: Tepperberg–Szijj 2005: vö. Hermann 2011..

¹⁰⁵ Teljes szövege: Dienes 1958, 376–377, vö. 454–459.

altábornagy rendőrminisztert, hogy a költő halálához kétség nem férhet, „vagyis az osztrák kormányzati szervek 1854-ben ... tisztában voltak azzal, hogy a költő elesett Segesvárnál.”¹⁰⁶

Heydte később is hasonlóképpen nyilatkozott, ahogy azt az 1860. augusztus 25-én keltezett, s Pákh Albert adatgyűjtési felhívására a Vasárnap Újság szerkesztőségéhez írott levelében a fentebb más sokszor említett Lengyel József megörökítette: Az ütközetet követően „a sebesültek és halottak összeszedésével egy régi ismerőm (így!) nyug. hadnagy Toldi [azaz Mike Lajos – Dienes 1958, 534: 118. jegyzet, 571: 18. jegyzet; K. L.] is meg volt bízva. Tőle tudom, hogy azon helyen, hol Petőfi eleshetett, b. Heydte rendezé a halottak eltakarítását. Egy alkalommal a báróval találkozva a beszédet a csatára veztettem s tudakoltam tőle Petőfiről. Tőle hallottam, miszerint igen jól emlékezett, hogy egy hegyes álszakállú szőke egyént¹⁰⁷ látott az országút mellett egy mellén kapott dzsidaszúrás miatt elesve, s mint mondá, hogy talán neki ez az alak fel sem tűnt volna, ha mindkét nadrág és zubbonya zsebeit kifordítva nem látja, s abból egy csomó összeirogatott papírt kihullva nem lát. A helyet, hol ez lehetett, megmagyarázva bizonyos valék, hogy Petőfi volt, mert az alig volt 100 lépéssel idebb hol utolszor láttam.”¹⁰⁸

1877-ben az akkor a Krassó-Szörény megyei Zaguzsénban (ma: Zăguzeni. jud. Caraș-Severin, Románia) már nyugdíjas tábornokként élő Heydte egy közvetítőn keresztül küldte el a dokumentumait Petőfi haláláról Strasser Albert/Albrecht Strasser (1833–1894) szerkesztőnek (1868–1882), aki lapjában hosszú német nyelvű cikket írt belőlük. Ferenczi Zoltán véleményével egyetértve Dienes András is úgy vélekedett, hogy Heydtét a hirhetté vált ál-Petőfi, a magát Manasses Dánielnek kiadó írástudatlan csaló Pap János és mások Petőfi szibériai hadifogságának „kalandos híreszteléseit bírták arra, hogy legalább a feljegyzéseit közöltesse. Ez a gyónás vágya volt? –, lehet, de tény, megvénült és 71 éves korában meghalt anélkül, hogy a nemzet megidézte volna az Ispánkúthoz.”¹⁰⁹ Strasser közismertnek hitt cikke¹¹⁰ Petőfi halálának a legtágabban vett körülményeit mutatta be: a 2–3. és 5. részben a segesvári ütközet leírását, Bem menekülését és egyik zsákmányolt kocsijának tartalmát, valamint a témánk szempontjából lényeges 4., 6. és 1. részletében a költő holttestének megtalálását, sírját, és a továbbélésével kapcsolatos ötletek cáfolatát.

Petőfi holttestének megtalálására Heydte az 1854-es jelentésénél kissé bővebben, a tetem megjelenésének és ruházatának némi eltéréssel emlékezett:

„Petőfi holttestének megtalálása.

Fehéregyházától Héjjasfalváig csupán két magyar katona holtteste hevert, az egyik – közvetlenül a fehéregyházi vendéglő mellett – zubbonyban (*»in einer Jacke«*), mely hasonló volt ahhoz, amelyet az osztrák élelmezőszolgálat pékjei viselnek (*»Wie sie die österreichischen Verpflegsbäcker tragen«*), a másik Héjjasfalva feleújtjánál, csaknem szemben a szökökúttal és 3–4 ölnyi [kb 5,7–7,6 m – K. L.] távolságra az úttól. – Minthogy e második holttest mellett papirosok heverték, – némelyike szakadt, némelyike véres volt – az osztrák seregbiztos [azaz Heydte – K. L.] elrendelte a papirok felszedését. Ezek között az első báró Kemény Farkasnak egy ... jelentése volt ... , s az utolsó papirok alatt zsinórra fűzött babérkoszorúk és magyar kitüntetések heverték. Az osztrák seregbiztos – mivel úgy vélekedett, hogy az illetőnek a Bemhez közelálló személyek egyikének kell lennie – ezért szintén odalovagolt és egy hanyatt fekvő férfire talált, aki már kétségtelenül (*»vollends«* = teljesen) halott volt. Egy lándzsaszúrástól kellett elesnie, a mellén vértócsa állt. Amennyire ezt futólagos vizsgálattal meg lehetett állapítani, a holttest középnyagyságúnál kisebb volt és sovány; az arc eltorzult, az arcbőr

¹⁰⁶ Dienes 1958, 290, 377–378.

¹⁰⁷ A szakáll színe azért fontos, mert Heydte sohasem mondta szökének az általa látott, s Petőfinek vélt halottat (vö. 1854-ből: a 105. jegyzethez tartozó szöveg; 1877-ből: a 111. jegyzethez tartozó szöveg), ezt Lengyel tolmácsolta így egyszer. Mert nagyon lehetséges, hogy Heydte szőke szakállú halottat is megemlíthetett, hiszen tudjuk, az Apáthy-jegyzőkönyv héjjasfalvi halottja, és a Haller József által kikutatott Bartha Elek is szőke volt, s mindketten a héjjasfalvi országút környékén estek el.”: Dienes 1958, 379.

¹⁰⁸ Dienes 1958, 294.

¹⁰⁹ Dienes 1958, 310–314, 456.

¹¹⁰ Strasser 1877. Valójában a némileg kivonatos, helyenként pedig fordítási hibákat tartalmazó magyar változata vált ismertté – Petőfi halála 1877. –, ezért a tisztánlátás céljából készített első szószerinti fordítását Dienes adta közre: Dienes 1958, 316–320.

sárgás, a haj és a hegyes szakáll fekete. (*»...war die Leiche unter der Mittelgrösse und mager; das Gesicht war verzerrt, die Gesichtshaut gelblich, die Haare und der spitze Bart schwarz.«*) A csizma és a kabát (*»Rock«*) hiányzott a holttestről, az ing finom és a mellen redőzött volt, a nadrágja fekete. Ezeken a pusztán katonai tartalmú iratokon kívül nem találtatott egyetlen olyan sem, mely magára Petőfire vonatkozott volna. Meglehet, hogy ilyen iratok a kabátban voltak, melyet magukkal vittek a kozákok, akik Petőfit üldözés közben leszúrták.”¹¹¹ A beszámoló mind a költő szakállára, mind pedig a ruházatára vonatkozó ellentmondásai¹¹² ellenére is a leginkább elfogadható híradása Petőfi halálának, amit még megerősített a költő Szibériába hurcolásának lehetőségére épített elmeszülemények cáfolatára alkalmas, mégis eddig kevésbé (?) idézett részlete, amely megérdemli az ismételt teljes közreadást:

„Elesett Petőfi, vagy fogságba került?

Hogy Petőfi Keresztúrról elkísérte Bem tábornokot a segesvári ütközethez, az több oldalról meg van állapítva; hogy a segesvári ütközet után nem találtatott meg sem a Székelyföldön, sem a Marosvásárhelyen [német: Neumarkt, Maros-Torda megye; ma: Țirgu Mureș, județul Mureș, Románia] még állomásozó magyar csapatalakulatoknál – az tény. Következésképpen vagy ott kellett maradnia, vagy fogságba kerülnie.

Minden fogságba került magyar katona az orosz császári csapatokhoz beosztott osztrák seregbiztosnak, báró von der Heydtnek (így!) adatott át, egy ember sem maradt orosz fogságban, ennél fogva nem is lett senki Szibériába szállítva.

Minden fogoly – sebesült és nem sebesült – a segesvári ütközetet követő napokon az említett seregbiztos által egymásután megtekintetett.¹¹³ Petőfi nem volt közöttük.

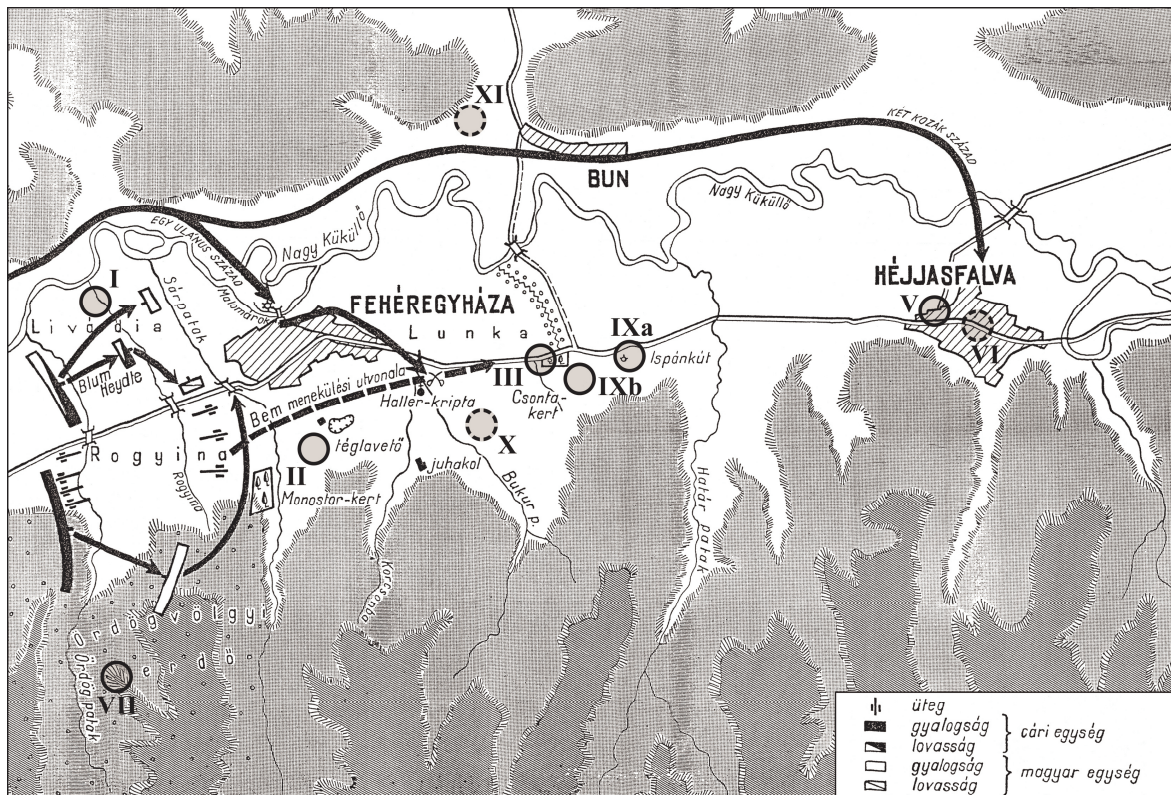
¹¹¹ Strasser cikkének 4. részlete: Dienes 1958, 318–319.

¹¹² Ezeket részletesen tárgyalta, de nem tekintette a beszámoló elvetésére alkalmas tévedéseknek: Dienes 1958, 456–461. Ugyanez volt az 1956. évi bizottság véleménye is a személyeírás, az öltözet, a mellette talált iratok, valamint Bem környezetének polgári ruhás személyei közül a kizárásos módszer alkalmazása: Culcer–Szabédi–Rusu–Barta–Dienes–V. Nyilassy 1956, 587–589. Felfogásukat messzemenően helyeselte a recenzió író Agárdi Ferenc, aki a két visszaemlékezés háttérét igyekezett megvilágítani: „Több bíráló igyekezett bizonygatni az ezredes [Heydte] 1854-ben és 1877-ben tett nyilatkozatai közt fellelhető ellentmondást. Valóban a két közlés nem egyformán írja le Petőfi arcát. Mégis itt ismét [amint Lengyel Józseffel kapcsolatban is, vö. 94. jegyzet – K. L.] Dienes mellé kell állnunk, aki elfogadja azt, hogy Heydte valóban Petőfi holttestét ismerte fel. Dienesnek – véleményünk szerint is – azért van igaza, mert a kritizálók nem vették tekintetbe, hogy mikor és kiknek, milyen körülmények között vallott Heydte. Ezt viszont Dienes sem emeli ki. Nem éreztelen megemlíteni, hogy Heydtenek első ízben, 1854-ben Magyarország teljhatalmú kormányzójának, Albrecht királyi hercegnek kellett hivatalos jelentést tennie. A magyarellenes elnyomók egy belső, bizalmas aktusa volt ez. Számukra csak az volt a fontos, hogy Petőfi, a gyűlölt forradalmár meghalt-e. Heydte biztosította parancsolóit arról, hogy az »országfelforgató« csakugyan halott. Jelentésében nem kellett bizonykodnia, mert egy »gutgesinnt« ezredes szavában nem kételkedtek. És így Heydte »entre nous« helyzetében nem fektetett különösebb súlyt arra, hogy Petőfi külsejét pontosan írja le. Belső szolgálatra megírta tehát jelentését, úgy ahogy a futólagos »találkozásra« négy és fél év után emlékezett, abban a tudatban, hogy az általa látott holttest valóban Petőfié volt. Mivel ő hitte, felettesei is elhitték és a kérdés számukra lezárult. Nem így állt a dolog 1877-ben. Heydte ekkor már nem az abszolutizmus kiszolgálója volt, hanem egy közjogilag független Magyarországon élő nyugdíjas tábornok, amilyenek tucatjával szaladgáltak a gráci »Pensiopolisban«. És közben azt is megtudta – tudomásul kellett vennie –, hogy Petőfi nem csupán egy volt a fő-rebellisek közül, hanem nagy költő és a szabadságáért küzdő magyar nép bálványa, akiről a hivatalos tiszakálmáni Magyarország is a tisztelet hangján beszélt. Heydte tehát most már nem is mert névvel kiállni, mint Petőfi elvesztőinek egyike, hanem névtelenül tette meg tanúvallomását. Most már igyekezett pontos lenni, mert kezdte megérteni, hogy mennyire esik szava latba az ügyben. Ez a vallomása tehát pontosabb, hitelesebb és valóban perdöntő, még ha nem egyezik is teljesen az elsővel. Dienes helyesen teszi, hogy elfogadja, még kíváncsiabb lett volna azonban, ha rámutat a dokumentum keletkezésének fent vázolt körülményeire is.”: Agárdi 1961, 758–759.

¹¹³ „Tehát Heydte 1849. augusztus 1-én fejenként átvizsgálta a hadifoglyokat és most már kereste közöttük Petőfit – nem találta.”: Dienes 1958, 542: 90. jegyzet. Heydte állítását megerősítette, hogy az oroszok által összegyűjtött és a bukovinai Csernovicban az osztrákoknak átadott foglyok között sem volt, amint arról a segesvári ütközetben fogságba esett, de a fogságból megszökött Bauer Lajos őrnagy, Bem főhadsegéde, aki Bem törzskarából jól ismerte a költőt, hamarosan hírt is hozott (21.)

Ha el is akarta volna volna hallgatni a nevét, a foglyokra vonatkozó későbbi intézkedéseknél felfedezték volna. Ha tehát Petőfi nem volt a foglyok között található, az esetek között kellett lennie.

És ez így is volt.”¹¹⁴

2. kép: A fehéregyházi ütközet utolsó óráinak eseményei, valamint a magyar halottak nyughelyei: I. A fehéregyházi román temető, II. A fehéregyházi ún. hármás tömegsír a turulos emlékművel, III. A fehéregyházi Csonta-kert, V. A héjjasfalvi ún. kis tömegsír Zeyk Domokos emlékművével, VI. Feltételezett héjjasfalvi magányos sír, VII. Egyes sírok az Ördög-pataka feletti fehéregyházi erdőben, IXa. Feltételezett magányos sír a Dienes András-féle fehéregyházi Ispánkútnál, IXb. Feltételezett magányos sír a Papp Kálmán-féle fehéregyházi szökőforrás környékén, X. Feltételezett magányos sír a fehéregyházi Bukur-patak mentén a Szőlőhegyen Papp Kálmán nyomán, XI. A Lengyel József-féle tömegsír buni feltételezett helye Papp Kálmán nyomán. A IV. és VIII. tömegsír nem lokalizálható.

(Dienes 1958, kötetvégi térképe alapján)

Dienest a saját kutatásai annyira meggyőzték Heydte visszaemlékezéseinek lényegi valóságában, s a szibériai száműzetésének kérdésében pedig annyira elutasító eredményre jutott, hogy Heydte fenti beszámolóját még újra idézni sem tartotta szükségesnek, amikor Petőfi orosz hadifogságának lehetőségével leszámolt.¹¹⁵ Érdekes – bár talán csupán a szakirodalmi tájékozatlanságom következménye – hogy Heydte világos és félreérthetetlen feljegyzésének felhasználásával csak ritkán találkoztam a „vittek-e az oroszok 1849-ben magyar hadifoglyokat Szibériába” témájú, dilettáns felvetést bizonygató, befejezhetetlenül elhúzódo egyoldalú vitában,¹¹⁶ illetve hogy konkrét utalást korábban csupán

¹¹⁴ Strasser cikkének 1. részlete: Dienes 1958, 316–317.

¹¹⁵ Dienes 1958, 385–391.

¹¹⁶ A tudományos álláspontot e vitában Hermann Róbert, Veszprémy László, valamint a néhai Fekete Sándor, Kerényi Ferenc, Kiss József és Várad Sternberg János képviselte, miszerint a világosi fegyverletételt követően a cári csapatok nem hurcoltak Szibériába magyar foglyokat. Ha pedig bárki feltételezi, hogy Petőfi Sándorral mégis kivételként bántak volna el, akkor mindenekelőtt az ő oroszországi életútjának hiteles bizonyítékait kell

Mikolás Miklós matematikus-professzor fondorlatos gondolatmenetében leltem, amely azt a hibásan megalapozott¹¹⁷ kérdésfelvetést kívánta megválaszolni, „hogya a barguzini csontvázat Petőfiének elfogadva, van-e egyáltalán világos és logikus magyarázat a költő testének a segesvári csatatértől kb. 6000 kilométernyire fekvő szibériai térségbe való kerülésére?”¹¹⁸ Csatlakozva Illyés Gyula kételyéhez,¹¹⁹ hogy a Heydte által látott holttest akár súlyos sebesült is lehetett, a mellette talált dokumentumok alapján pedig akár fontos hadititkok ismerője, ezért Heydte kozák kísérlőinek beszámolója alapján Lüdersz az osztrák tiszt tudta nélkül megmenthette, majd kigyógyíttathatta. A gondolatmenet folytatása szerint, az osztrák–oros hadifogoly-egyezménytől elkülönítetten kezelt Petőfi a cártól menedéket kért, amit az uralkodó megadott, s Barguzinban szigetelte el őt a külvilágtól különlegesen titkosított körülmények között,¹²⁰ majd a halála után a szibériai száműzetés minden dokumentumát megsemmisíttette (23: 19. jegyzet). „A »hadifogoly-kérdésről« nagyon konkrét és határozott kijelentések olvashatók Heydte 1877-es emlékiratában is. – fejtegette Mikolás – Eszerint – mint seregbiztos – minden hadifoglyot személyesen és igen alaposan kihallgatott, de Petőfi nem volt a foglyok között. Így egyedül a fenti koncepció alapján képzelhető el, hogy Petőfi életben maradhatott és Szibériába kerülhetett – az osztrák hatóságok tudta nélkül.”¹²¹

Eltekintve Mikolás révedezéseitől, befejezésül álljanak itt Kerényi Ferenc idevágó megállapításai: Az ütközet túlélő résztvevőinek sorsát követni lehet. „A sebesülteket Nagyszebenbe vitték, a várost azonban Bem augusztus 5-én még egyszer elfoglalta, amúgy is keresett segédtisztját meglelte volna közöttük. Hadifogságba esett viszont Bauer Lajos őrnagy, Bem egyik hadsegédje, aki Petőfit még a téli hadjárat idejéből ismerte. Augusztus 10. előtt azonban már újra a seregnél volt. »Már tíz napja, hogy Sándor oda van. Ez borzasztó. Elfogva nincs, mert Bauer, kit a muszkák Segesváron elfogtak, ide visszaszökött, s ez ott Sándort a foglyok között nem látta, róla nem hallott. Már bizonyosan vége van ... Vagy kozák dőfte le, vagy az oláhok verték agyon ... «”¹²²

---

felmutatnia, beleértve a nevének szlávósítására vonatkozókat is, lakhelyének és sírhelyének hivatalos dokumentumaival együtt. Ilyen bizonyíték máig sem előkerülvén, már az ötlet 1984. évi újra felbukkanását követően, néhány heti kutatással ki lehetett volna mondani, hogy a költő sohasem járt Szibériában, az ellenkezőjét csupán hitelképtelen, jóindulatúan legendáknak nevezett, de valójában hamisított visszaemlékezések állították. Tartozom az igazságnak azzal, hogy Fekete Sándor, Kiss József és Sebők János ezt még akkor, azonnal ki is mondta (141–144.). Mindezt előrebecsátva teljesen értelmetlen és időszerűtlen Kéri Edit makacsul védett állításainak cáfolatára törekedni, vö. 87. jegyzet, valamint Kerényi 2008, 465.

¹¹⁷ „Sajnálatos tény, hogy az 1990. elején a Szovjetunióba küldött MTA-szaksbizottság nemrég közzétett zárójelentése [Jelentés 1990.] sem tudott pontot tenni a [barguzini – K.L.] vita végére; sőt két Petőfi-bizottsági tag: Szabó Géza régész és Borzák Tibor számos idevágó kérdése és érve alapján [Borzák 1990; Szabó 1990a; vö. 250: 1265. jegyzet] ismét minden nyitottnak látszik. Ráadásul a legújabb hírek szerint amerikai szakértők a csontlelet nemét egyértelműen férfinak határozták meg.”: Mikolás 1991.

¹¹⁸ Mikolás 1991.

¹¹⁹ Illyés 1952, 322–323, 340.

¹²⁰ „...a Ferenc Józseffel Varsóban 1849. május 22-én kötött fogolykiadási egyezménynek egy ilyen prominens forradalmárt érintő megsértése az ügy kipattanása esetén komoly diplomáciai bonyodalmakat okozott volna. Tehát szó sem lehetett arról, hogy Petőfi Barguzin közvetlen körzetén kívül bármilyen formában életjelt adhasson magáról: teljesen eltöltötták az írásbeli kommunikációtól, sőt feltehetőleg kötelezték régi szlovák nevének állandó használatára is.”: Mikolás 1991.

¹²¹ Mikolás 1991.

¹²² A költőre vonatkozó idézet Petőfi elválaszthatatlan jó barátja, Egressy Gábor törökországi naplójából való: Kerényi 2008, 455–456; Radnóti 2000, 195.

3. kép: Orlai Petrics Soma (1822–1880): Petőfi Mezőberényben (1849. július 5–18.)

3c.2. *Petőfi sírjáról Dienes András nyomán* (vö. a 2. kép számozását) ¹²³

Heydte 1877-ben nagyon visszafogottan és nagyon megkésve Petőfi lehetséges sírjával kapcsolatban is emlékezett.¹²⁴ Azért érdemes a beszámolóját e tárgyban is idézni, mert a bizonytalansága ellenére két lehetőséget is felvetett:

„Mivel közben [1849. július 31-én – K. L.] beköszöntött az éj, Bem visszavonuló hadtestének további üldözését beszüntették. Virradatkor az osztrák seregbiztos [azaz Heydte – K. L.] Segesvárra lovagolt, s miután akkor még számos életben maradtat talált a csatatéren, gyorsan visszalovagolt Fehéregyházára, és embereket rendelt ki a faluból vízeskannákkal a sebesültekhez, hogy némi enyhüléshez jussanak, – onnan gyorsan Segesvárra lovagolt, és mind a főhadiszálláson, mind a város vezetőségénél szorgalmazta, hogy orvosokat és kocsikat küldjenek a harcmezőre a még élőknek Segesvárra való szállítása és a halottaknak azonnali eltemetése végett, – ami meg is történt.

A halottak eltemetése Segesvár városának vezetőségére tartozott. Hogy mostmár az a holttest, amely mellett iratokat találtak, a nagy közös sírhoz [2. kép II.] lett-e szállítva, vagy ott temették el, ahol feküdt, erre nézve csak annyit tudunk közölni, hogy az osztrák seregbiztos az ütközetet követő második napon [augusztus 2-án – K. L.], a Keresztúr felé történő előnyomulásnál – lovaglás közben – annál a helynél, ahol a holttest feküdt, egy frissen felhantolt sírdombot figyelt meg (... *an der Stelle, wo die Leiche lag, ein frisch aufgeworfener Grabhügel bemerkt wurde*) [2. kép IXa, IXb].

Bun (Fehéregyháza és Héjjasfalva közötti helység)¹²⁵ idősebb lakosai esetleg felvilágosítást tudnának adni arról, hogy az egyetlen holttest, mely akkoriban az ő határukban feküdt, hol lett

¹²³ A térképen magam adta római számokkal igyekeztem megkülönböztetni a Dienes András és Török Aurél által említett (vö. 5. szakasz) egyes sírok és tömegsírok színhelyét. Az alaptérkép: Dienes 1958, 2. térképmelléklet a kötet végén. A II., III., V. és IXa. bejelölése: Dienes 1958, 468: térkép alapján. A IXb., és XI. bejelölése: Papp 1988a, 27: térkép alapján, s ugyanerről a térképről és Papp 1988a, 40–41. leírását figyelembe véve: X. A VII. bejelölése: Török 1885. leírását követte, míg az I. és VI. bejelöléséhez Szabó József segítségére volt szükségem. A IV. és VIII. adatot nem tudtam ábrázolni, illetve felvettem a IV. és esetleg a IXb. azonosságát.

¹²⁴ Visszaemlékezésének háttéréről vö. 112. jegyzet!

elföldelve. – Talán emlékeznének rá, vajon a holttest ott lett eltemetve, ahol megtalálták, avagy a fehéregyházi sírokhoz való elszállítására kirendeltek egy kocsit.”¹²⁶

Sokkal gyorsabban és határozottabban nyilatkozott Petőfi nyughelyéről Heydtének – Dienes András szerint – a költő végőrái eseményeinek rekonstrukciójában figyelembe vehető társa, Lengyel József, mert a Vasárnapi Újsághoz küldött 1860. augusztus 25-i levelében a fentebb idézett hely közvetlen folytatásában így írt: Petőfi „sírja felől is megbizonyosodtam. Ez a fehéregyházi határ felső felén északról lefutó patak martjára ásott közös sírban van, hová 134 más pajtásával közös sírba temettetett. A sírhalomra arra járó székely utasok sohasem feledik, egy-egy kődarabot vetni, s ha azt évente rendszeren ki nem egyengetnék, eddig óriási halommá lett volna”¹²⁷ (vö. 2. kép III, IXb, XI).

Mindebből kiviláglik, hogy már korán több sírhelyet is számításba vettek Petőfi nyughelyeként, azaz míg a halálának részleteit többféleképpen is valószínűsítették (illetve a bármilyen formájú továbbélését magától értetődően elutasították), a sírjával kapcsolatban semmiféle tényleges megfigyelést nem tettek, legfeljebb a véleményüket ismertették. Ezért kiindulásképpen érdemes egy pillantást vetni az ütközet emberveszteségére és az őket magába fogadó sírok mennyiségére. Dienes András 504 magyar halottal számolt, a legújabban Hermann Róbert pedig legalább 441-gyel;¹²⁸ a különbség a témánk szempontjából nem számottevő. A visszaemlékezők szerint több tömegsír is ástak,¹²⁹ a legnagyobbat az ún. nagy hármassírt a fehéregyházi határ délnyugati részén, a Korcsomba-pataktól nyugatra, az egykori téglavető közelében, s ezt az 1897. július 31-én felállított ún. Turulos emlékmű jelzi: ebben mintegy 400 hősi halott nyugszik (4. kép). A második biztos tömegsír már Héjjasfalván van, itt legfeljebb 15 halottat hantoltak el, felette pedig a hősi halált halt Zeyk Domokos százados (1816–1849) képével díszített emlékmű áll, jóllehet őt biztosan nem ide temették (5. kép).¹³⁰ A harmadik, amelynek csak a hozzávetőleges helye ismert valahol az országút mellett, az

---

¹²⁵ Bún (Maros m.; ma: Boiu, német: Freudendorf, jud. Mureș, Románia) Alsó- (vagy Kisbún) és Felsőbún (vagy Nagybún) egyesítésével keletkezett és közigazgatásilag Fehéregyházához tartozik.

¹²⁶ Dienes 1958, 319–320.

¹²⁷ Dienes 1958, 294. Dáné Károly egyezően nyilatkozott, mert szerinte is a költő sírhelyét „könnyű megtalálni: egy nagy sír domborul az út mellett, mely mindig nő az utazók kegyeletos figyelme miatt, mintha éreznék, hogy az nem elég nagy, a nagyszerű vesztés méltó jelölésére...”: uo. 297. Dáné tehát „Lengyel József vallomásával megfektetnek véli a költő halálának kérdését, a nagy halott sírját is a héjjasfalvi országút mentére helyezi, ugyanoda, ahová Lengyel.”: uo. 298. Számomra a 134 halottas nagy (tömeg)sír említése nem felelhet meg a tényeknek. Szabó Józsefnek a fehéregyházi Petőfi Művelődési Egyesület elnökének általam e-mailben megkért véleménye szerint, Lengyelnek ez az állítása talán a Csonta kerti sírokra vonatkozhatott, de ez esetben a 134 személy említése megmagyarázhatatlan. Szerinte a Haller Ferenc által állított, és Haller József kérésére eltávolított emlékjel (öles fakereszt és két faágú, lásd alább) helyére dobtak a „szeredán” a segesvári vásárba tartó székelyek egy-egy követ a költő tiszteletére: Szabó József szíves e-malját ezúton is megköszönöm, vö. Szabó 2011.

¹²⁸ Dienes 1958, 269–271; Hermann 1999, 1000; Hermann 2004, 347. Utóbbi minden bizonnyal egyetértésben Gyalokay Jenő adataival: Gyalokay 1932, 230.

¹²⁹ Papp Kálmán az alább (a 4. fejezetben) tárgyalt munkájához végzett adatgyűjtésében a tömegsírok hivatalos térképi jelölését is vizsgálta. „Segesvár és környékének térképét, a helyszíni adatfelvételekkel együtt kb. 1860–65 között készítették el a 2. kat. fölmérés során. E térképen sem a héjjasfalvi, sem a Csonta-kerti, sem a nagy fehéregyházi tömegsír nincs feltüntetve. Sőt még a Skariatin-emlékmű sem. Ugyanezen területről hamarosan elkészült a 3. kat. felmérés térképe is, kb. 1885. körül. E térképen a héjjasfalvi sír egy magányos sírjellel van ábrázolva a Határ pataktól keletre kb. 1325 m-re, az országút déli oldalán (vö. 2. kép V). A Csonta kerti és a fehéregyházi tömegsírnak még a nyoma sincs jelölve, de a Skariatin-emlékmű igen. A fehéregyházi helyen a ma is látható turulmadaras emlékmű 1897-ben lett felállítva..., az emlékmű Köllő Miklós szobrászművész alkotása [1887–88-ban készítette Alpár Ignác, s 1897-ben a Köllő Miklós készítette turult helyezték el rajta – K.L]. A helyszínt gr. Haller Lujza (Ferenc gróf leánya) gondozta (2. kép II). A héjjasfalvi emlékmű 1901-ben lett felállítva (szintén Köllő Miklós alkotása) Bajza József emléksoraival rajta. Ezt a sírt – az emlékek szerint – becsülettel gondozta egy héjjasfalvi birtokos özvegye: Cseh Józsefné és maga gr. Haller József is, amíg élt.”: Papp 1989, 65–66.

¹³⁰ Héjjasfalván a Zeyk Domokos emlékművet eredetileg a falu közepén emelték, de jelenleg már a falu szélén áll az út mellett, Fehéregyháza felől menet jobb felől, néhány lakóház után: Szabó 2011.

ún. Csonta-kertben (2. kép III) ¹³¹ van, ahová nagyjából 20 (18–23?) honvédet hantoltak el. Bár a segesvári kórházban meghalt 19 sebesültet a városi temetőben fektették örök nyugalomra, közöttük Petőfivel nem kell számolnunk, ugyanezt azonban nem lehet kimondani a magányos sírokat illetően. Ugyanis „több magányos sír is volt a csatatéren, ilyet Heydte is látott, ilyenekről Haller is tud[ott], egyenkint kutatott utánuk.” ¹³² Az erdőben is maradtak halottak [vö. pl. 2. kép VII], amelyeket később földeltek el, a vasútépítés során is kerültek elő csontok, ¹³³ amelyek valószínűvé teszik, hogy több magányos sír, vagy 2–3 halottat magába fogadó sír volt a csatatéren. Ezeknek a száma semmi esetre sem lehetett nagy, mert tilos volt a temetésre kirendelt parasztnak tömegsíron kívül eltemetni a halottakat és tudjuk, hogy a temetési munkálatokat fegyveres őrség ellenőrizte. Hogy ezt a tilalmat a kényszermunkára kirendelt emberek igyekeztek kijátszani és a több napos bűzlő holttesteket ott földelni el, ahol azokat fellelték, az természetes – de 50-nél több halott aligha került így is magányos sírokba, amelyeknek egyébként ma már nyomuk sincs, egy [immár másfél – K. L.] százada elmúlt, hogy szántanak-vetnek felettük.” ¹³⁴ Dienes tehát a nagy hármast, a Csonta-kerti és a Héjjasfalvi tömegsírral (2. kép II, III, V) számolt, ehhez egy később ő, majd Romhányi András is egy ismeretlen helyen létesített negyediket is mellékelte, ez azonban talán soha többé fel nem kutatható. ¹³⁵

A csatátér összes tömegsírjának feltárását és a csontok méltó kivitelű épületben (osszárumban, carnariumban) való elhelyezését először Török Aurél antropológus professzor (1842–1912) kezdeményezte. 1885-ben az ügy érdekében emlékbizottságot alapított, majd szeptember második felében egy hétig Segesvárról a sírokra vonatkozó adatokat gyűjtötte, de ásatásra már nem keríthetett sort a

¹³¹ „A harmadik tömegsír megjelöletlen és pontos helye ma még ismeretlen: ezt Csonta (román névírás szerint: Cionta) Juan román parasztnak a Héjjasfalvi országút mentén lévő kertjében ásták, szemközt a Nagyréttel, a szép Lunkával [vö. 2. kép III]. A jelentős kiterjedésű terület – egy része szántóföld – ma is a Csonta-család tulajdonában van ... Itt Haller [József – K. L.] megállapításai szerint, körülbelül 20 honvéd fekszik, azok, akik az országút középső szakaszán, és a Lunka felső szélén haltak meg.”: Dienes 1958, 270. Haller József Imreh Sándorhoz írott leveléhez mellékelte vázlaton a kert nyugati sarkába rajzolta a tömegsír helyét: vö. Dienes 1958, 471, 572: 21. jegyzet, LXXXIV. tábla. Romhányi András már bizonytalan volt a kert, vagy inkább a kertben egykor ásott tömegsír lokalizálásában: „A másik tömegsír nem messze az Ispán-kúttól, az úgynevezett Csonta-kertben van. Ennek pontos helyét jelenleg nem ismerjük. Pedig, ha Petőfi tömegsírban nyugszik, akkor a legvalószínűbb, hogy itt van: hiszen ez van a legközelebb halálának színhelyéhez.”: Romhányi 2007, 40. Mégis, ez évi helybéli tájékoztatás szerint, a román magántulajdonban lévő Csonta-kert jelenleg is behatárolható, némi építkezés történt ugyan rajta, de több a füves, gyümölcsös területe: Szabó 2011.

¹³² Török Aurél 1885-ben annyit állapított meg, hogy „magányos sírok is vannak a csatatéren, elsősorban az »Ördög-pataka felett levő erdő«-t említi, ahol az ott dolgozó munkások az ötvenes években tetemekre – bizonyára a föld alól előkerült csontvázakra – akadtak [2. kép VII] és arról is megemlékezett, hogy a csatatéren átvonuló vasúti pályatest építéskor »számtalan tetemet« találtak.”: Dienes 1958, 570: 11. jegyzet.

¹³³ Az mégis megjegyzendő, hogy ezek korát illetően nem találtam semmiféle konkrét megfigyelést.

¹³⁴ Dienes 1958, 269–270. Haller József csak 2, Török Aurél antropológus professzor viszont 4 tömegsírt említett, utóbbi egyike azonban ló-tömegsír volt, vagyis Dienes határozottan állást foglalt a 3 tömegsír létezése mellett: Dienes 1958, 534–535: 119. jegyzet.

¹³⁵ „... nagy vasútépítkezés is folyt erre a hetvenes [1870-es] években (ma is a csatatéren visz keresztül az Orient–Arlberg expressz útvonala) – tudomásunk van arról, hogy a vasútépítés során valóban nagy számban kerültek ki csontok a földből, s ezeket, sajnos minden vizsgálat nélkül földelték el valami árokpartra, ismeretlen helyre. Ez az árokpart volna tehát voltaképpen a negyedik tömegsír, ez a nagyon jellemző magyar kegyhely, a kiegyezés korának hősi temetője, a nemzeti hálátlanság sírverme – de hogy ez hol van, azt a világon senki nem tudja.”: Dienes 1962, 267–268. „A negyedik tömegsír pedig ott van valahol Fehéregyháza és Héjjasfalva között. Ám ez nem akkor, a csatát követően, hanem később keletkezett. Mint tudjuk, a kozákok ott végeztek menekülő áldozataikkal, ahol utolérték őket. A két falu között szanaszét hevertek a tetemek. A csata idején rettenetes volt a hőség, a halottakat sürgősen el kellett temetni. Az osztrák hadvezetés románokat és századokat rendelt ki erre a munkára. A tömegsírokat mélyebbre ásták, ám a magányos halottaknak csak egy kis gödröt kapartak, és ráhányták a földet. Lehet, hogy Petőfit is így, halálhelyének közelében hantolták el. A csata után az oroszok lezárták a területet, így ott elesett rokon, bajtárs után kutatni nem lehetett. A sírok rövid idő után beolvadtak a környezetükbe. A XIX. század végén lezajlott vasútépítés során számos csontmaradvány került elő. Ezeket nem azonosították, hanem egybehordták és elföldelték. Ma már senki sem tudja hova.”: Romhányi 2007, 40. E többször említett ún. 4. tömegsír helye teljességgel ismeretlen, ezért a 2. képen nem lehetett ábrázolni.

munkálatokat kegyeleti hivatkozással elutasító ellentábor hatására.¹³⁶ Időközben két helybéli birtokos testvér, gróf Haller Ferenc nyugalmazott főispán és József vitatkozott Petőfi sírjának helyén. Ferenc szerint a saját birtokán lévő nagy hármass tömegsírba (2. kép II) temették a költőt,¹³⁷ öccse József pedig egy rémtörténettel igyekezett alátámasztani, hogy a Csonta-kerti tömegsírba (2. kép III) került, s ezért a kertet megvásárolta, sőt sebtében emlékkeresztet is állított.¹³⁸ Mégis Dienes András kutatási eredményei szerint a báty a sírhelyet illetően, az öccs pedig a halál módjában alapvetően tévedett.

¹³⁶ Dienes 1958, 334–342. Itt jegyzem meg, hogy bizonyos „terepmunka” Török előtt mégis történt: „Buzgó hazafiak a Petőfi hulláját a csata után is kereshették, s több év elteltével ásattak is, de hogy eredményt nem mutathattak föl, azon nem csodálkozom, ha eszembe jut, hogy csik-szent-simoni Endes Árpád százados bajtársam [1829 k. – 1849], ki velem egy zászlóaljban szolgált, és Segesvárnál a jobb szárnyon elesett, édes anyja által – Lüderstől kapott engedéllyel – a csata utáni napokban mindenütt és pedig gondosan kerestetett; de az édes anya nagy fájdalomra, minden eredmény nélkül, mert nyomára sem akadtak.”: Otrobán 1888, 152–153; Endes életéről: Bona 2008, I: 315. A több év elteltével történt ásatásokra való utalás – ilyenek hiányában – bizonyára csak arra a tévhitre támaszkodhatott, hogy Török Aurél 1885 szeptemberének második felében feltárásokat is végzett, vö. Dienes 1958, 336. Egyébként a gyászoló természetesen nem feliratos sírhantot, hanem csak olyan embereket kereshetett, akik résztvettek a temetésben és emlékezhetek a fiúnak az anyja által ismertetett testi és viseleti jellegzetességeire, valamint a századosi rangja miatt feltehetőleg gondosabban kezelt tisztként az egyéni vagy közös sírbeli nyughelyére. Ez a kudarc súlyos ellenérv a sírásók előtt ismeretlen küllemű Petőfi halálára és sírjára vonatkozó emlékeztetéseket és a belőlük következtetett feltérési reményeket illetően. Egyetlen hiteles sírfeltárás azonban mégis történt, de ennek egészen más előzményei voltak: Grigorij Jakovlevics Szkarjatin (1808–1849) tábornok, orosz vezérkari főnök július 31-én az ütközet kezdetén egy visszapattant ágyúgolyótól megsebesült és délután meghalt. Augusztus 2-án temették el, a sírjára gyönyörű vaskeresztet állítottak és vaskerítéssel vették körül. Télen, amikor beállt a hideg, fivérei a földi maradványait kiemelték és hazaszállították szüleik orlovi kormányzóságbeli birtokára, vö. Nyepokojsickij 1999, 116–117: 136. jegyzet. A cs. kir. erdélyi hadtest megbízásából Johann Meixner bécsi szobrász (1809–1872) által készített és 1853. szeptember 28-án felavatott német és orosz feliratos márvány emlékműve fekvő oroszlánnal a fedelén, Segesvár keleti kijárata mellett, panelházak között ma is áll. 1852. július 30-án a síremlék alapkövének letételére rendezett ünnepségen a hajdani szövetséges megbecsüléseként résztvett az erdélyi körutazáson lévő I. Ferenc József császár is, vö. Svella 2009.

¹³⁷ A tömegsírt Haller Ferenc 1867-ben bekeríttette, köré hársfákat ültetett, s a költő valószínű sírhelyeként emlékoszloppal kívánta megjelölni; erre a célra maga kezdeményezett társadalmi gyűjtést. Az emlékművet 1887–1888-ban Alpár Ignác, a tetején lévő turult 1897-ben Köllő Miklós készítette. A csata színhelyét 1900-ban a magyar állam vásárolta meg nyilvános árverésen Haller Louise-től, Ferenc leányától. A turulmadaras emlékoszlopot 1897. július 31-én leplezték le, de a felirata csupán egy „kutatói álláspontot szándékozik igazolni. Az emlékoszlop felirata a következő:

PETŐFI SÁNDORNAK
és a segesvári csatában
1849. július 31-én elesett
NÉVTELEN HŐSÖKNEK
a nemzet kegyelete”

Dienes 1968, 361, 366–367, 405–413, 549: 194. jegyzet, kiegészítve az internetről: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Fehéregyháza> – letöltve: 2011. május 13. Dienes zárógondolata: „Ez a sírhant a nagy hármass tömegsír a Monostorkerttől keletre, ahol most a nagy emlékkő áll, s mi nem állhatunk előtte fedett fejjel soha, mert 400 hősünk pihen alatta, – de Petőfi nem!”: Dienes 1958, 413.

¹³⁸ A történet szerint Petőfi a búni híd felé menekült, de egy kozák a lándzsájával mellbe döfve, mintegy arra feltűzve felemelte és a Küküllő folyóba dobta. A költő nem halt meg, kivergődött a part menti fűzesbe, s augusztus 1-én Csonta János szállította a testét a kertjében ásott sírhoz, „ahol az megszólalt: »Élek! Meggyógyulhatok! Petőfi vagyok! Segítsenek!« Azonban a felügyelő cári dragonos nem ismert irtalmat. Betaszítás a sírgödörbe, aztán hullákat hányatott rá...” Haller 1888-ban az esetnek több tanúját is említette, akik azonban akkor már mind halottak voltak: Dienes 1958, 352–357, 413–423. Haller József a sírhelyre „fából készült hatalmas, közel négy méter magas, feketére festett feszületet állít, a tetejére lángoló ágyúgolyót faragtat, s az emléket felirattal látja el: »Honvédek és Petőfi Sándor – 1849. július 31.« A feszület két oldalán egy-egy fából barkácsolt kis honvédgolyó őrzi a honvédek nyugalma.” Bátyjának azonban sikerült kijáratot találni, hogy néhány nappal később a járási szolgabíró utasítására az emlékjelet eltávolították: Dienes 1958, 361. Dienes zárógondolata: „Tagadhatatlanul van ebben a borzalmakból felépített álláspontban valami rendszer, nem akarom Haller József emlékét megbántani azzal, hogy ezt az örület rendszerének nevezzem, – de ennek valamilyen

Érdekességgé válhat, hogy Székelykeresztúron egy olyan Petőfi-síremlék áll, amelybe 1902-ben egy „legendai” Petőfi exhumált maradványait temették, de 1943-ban kiderült, hogy egy agastyán csontváza volt.¹³⁹ Mindenesetre ez a „legendai Petőfi-sír” kiválóan megfelel egy látogatható emlékhelynek (6. kép).

1955 februárjában Dienes András kiszabadult a börtönből,¹⁴⁰ és folytatta a félbeszakított Petőfi-kutatásait, amelynek csúcspontjaként 1956. augusztus 2-án a Román és Magyar Tudományos Akadémia közös kutatócsoportja¹⁴¹ indult Erdélybe. A helyszíni vizsgálódásuk eredményeit Dienes beledolgozta a fentebb bőven tárgyalt könyvébe, amelynek utószavában kifejtette a maga álláspontját a költő sírhelyéről úgy, hogy a bevezető mondatában leszögezte: „Ismerjük Petőfi halálának körülményeit és halálhelyét: a sírját nem ismerjük.”¹⁴² Természetesen mégis volt véleménye a lehetséges sírhelyről, ami a korábbi felfogásával¹⁴³ egyező maradt, s ezt világosan megfogalmazta: „A lényeg ez: a Csont-kerti tömegsír nem Petőfi sírja, így nem tarthatjuk számon, – de ha a költőt valóban tömegsírba temették, akkor ez a tömegsír jöhet tekintetbe, mert ez van legközelebb a halálhelyhez. Ha a költőt nem tömegsírba, hanem magányos sírba temették, akkor a mai tudományos eszközeinkkel nem juthatunk el a valószínű sírhelyéhez sem, mert ezeknek a helye ma már teljesen ismeretlen, senki sem tud felőlük semmit...”¹⁴⁴ A rendkívül józan gondolkodású Dienes azonban arra is rámutatott, hogy amennyiben Petőfit magányos sírba fektették, azt az Ispánkút közvetlen környékére nem áshatták a forrás megfertőzésének elkerülése miatt. Mivel azonban az ispankúti halálhely és a Csont-kert között mintegy 700 méter a távolság, talán mégis inkább az Ispánkút távolabbi környékén temethették el,

---

enyhébb fokozata. ... egy kissé egzaltált gyűjtő, egy gyermekes lelkű különc regéje, mely olyan borzadályos, hogy már csaknem komikus. – Tovább foglalkozni ezzel sem szabad, annak megállapítása, hogy Petőfi így nem halt meg, elegendő.”: Dienes 1958, 423. Papp Kálmán erre a rémtörténetre is megkísérelt magyarázatot adni, Petőfy Ignác szerepeltetésével, lásd alább!

¹³⁹ A város főterén állt a 19. század közepén a Lázár Márton-féle vendéglő, amelynek istállójába menekült volna két huszár kíséretében a sebesült Petőfi, aki másnap (augusztus 1.) reggelre meg is halt. Először az istálló mögött, majd a vendéglő kertjében temette el Lázár, majd a sírt 1902-ben Bálint Dániel helyi temetkezési vállalkozó feltárta, s végezetül a maradványokat a saját kertjében díszes szertartással újra elhantolta. 1943-ban hitelesítési céllal a koponyát kiemelték a sírból és Salamon Henrik budapesti professzorhoz küldték, aki egy agastyán maradványának határozva meg, kizárta az azonosság lehetőségét: Dienes 1958, 388–400. A koponyát a legendagyártó Sándor József szerezte meg, és 1958-ban is a Budapest VIII. ker., József körút 65. alatti lakásán őrizte Salamon Henrik írásbeli szakvéleményével együtt: uo. 554: 247. jegyzet. 1988-ban a koponyát Sándor özvegye az előszobaszekrényében tartotta: Kéri 1990, 104–105, jelenleg pedig még Sándor János őrzi, amint azt 2001. október 1-i telefonbeszélgetésünkben elmondotta (19, 101–102.). Manapság Székelykeresztúr Székelyudvarhely (Udvarhely megye; Odorheiu Secuiesc, județul Harghita, Románia) felőli kijáratánál található ún. timafalvai temetőben áll a „legendai” Petőfi sír, feliratában a költő halálának és az „újratemetésének” dátumával:

PETŐFI
1849. júl. 31.
1902. okt. 25.

¹⁴⁰ Vö. 10. jegyzet.

¹⁴¹ Az augusztus 3-án Kolozsvárott megalakult munkaközösség tagjai: Alexandru Culcer főiskolai tanár, Szabédi László költő, a kolozsvári Bolyai-egyetem tanára, valamint a tagjelölt Constantin Daicoviciu egyetemi tanárt elfoglaltsága miatt helyettesítő Mircea Rusu, a kolozsvári Történeti Intézet régésze, illetve Barta János egyetemi tanár, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság elnöke, V. Nyilassy Vilma a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgató-helyettese és Dienes András volt. Petőfi utolsó útvonaltól gépkocsin követve utaztak Segesvárra, ahol augusztus 22-én fejezték be a helyszíni munkát, és részletes jelentést adtak le mindkét nyelven a két akadémiának. A magyar jelentés szövege: Culcer–Szabédi–Rusu–Barta–Dienes–V. Nyilassy 1956. Augusztus 17–21. között a Csont-kertben Mircea Rusu és Nemeskéri János helyszínelő ásatást végzett, jelentésük szövege: Nemeskéri 1956.

¹⁴² Dienes 1958, 463.

¹⁴³ Vö. Dienes 1949, 178–180.

¹⁴⁴ Dienes 1958, 466–467, 471–472.

amint ilyen sírhantot két nappal a költő halálát követően Heydte arrafelé látott is.¹⁴⁵ Tehát más szavakkal összefoglalva, „nem állítom – a báró [Heydte – K. L.] sem állítja – hogy ez a magányos sírhant Petőfié volt, de ha a költőt magányos sírba temették, *valószínű*, hogy az volt. Nem állítom, hogy Petőfi sírja a Csonta-kerti kis tömegsír, de ha Petőfit tömegsírba temették, *valószínű*, hogy az...”¹⁴⁶ Ezért érthető, hogy 1956-ban a magyar–román kutatások alatt Mircea Rusu és Nemeskéri János megkísérelte a Csonta-kertben az utóbbi megtalálását, de a „próbaásatások nem vezettek semmiféle eredményre: a rendelkezésre álló rövid idő alatt a hatalmas kiterjedésű [150 × 35 m területű – K. L.] terraszosan fekvő kertben, amelynek egy része szántóföld is, a tömegsírt megtalálni nem lehetett.”¹⁴⁷

4. kép: A fehéregyházi ún. hármas tömegsír a turulos emlékművel

¹⁴⁵ Ehhez kapcsolódott Dienes gondolatmenete: „Ha Csonta János a szekérével az Ispánkút környékén is járt, akkor nyilván ezt a halottat is felszedte, – de ha nem? Nehéz elhinni, hogy azok a bűni és fehéregyházi parasztok, akik fogat nélkül voltak a temetéshez kirendelve – mert ilyenekről is tudunk, sőt még a neveiket is ismerjük – 700 métert cipelték volna a másnapos véres hullát, hogy a tömegsírhoz jussanak vele. Nem, ez esetben a helyszínhez közel, nem a forrás mellett, attól valahol távolabb, például az országúttal szemközt, ahol a kukoricatábla állt, elföldelték, vagy elhantolták, amit úgy kell értenünk, hogy földdel takarták le. Heydte azt állítja [lásd e fejezet elején – K. L.], hogy látott ilyen sírhantot augusztus 2-án a halálhely közelében: szerinte a bűni sírásók meg tudnák mondani, hogy hová tették ezt a holttestet. Lehet bármi véleményünk Heydtéről, ez a javaslata jó volt és meg kellett volna akkor – 1877-ben – fogadni.”: Dienes 1958, 467, 469.

¹⁴⁶ Dienes 1958, 469.

¹⁴⁷ Dienes 1958, 471. A 150 m hosszú és 35 m széles kertben Mircea Rusu próbaárkokat húzott, amelyet a nagy sírkereszt vélhető helyén Nemeskéri János bekapcsolódását követően egy 5 × 5 méteres szelvénné nagyítottak. „E szelvényben egy kút-kávához hasonló négyszögletes keret mutatkozott, fölötte kőrákással. ... E négyszöget felbontva nagymennyiségű mészke került elő, mely alatt két ásonyomra bolygatatlan talaj következett.”: Nemeskéri 1956. Az objektumot a jelentésben nem értelmezték.

5. kép: A héjjasfalvi Zeyk Domokos emlékmű

6. kép: A székelykeresztúri „legendai” Petőfi-sír

3c.3. Kísérlet a fehéregyházi helyszíni kutatásra 2001–2004-ben

Dienes András kiváló könyvével¹⁴⁸ a fehéregyházi kutatás befejezettnek látszott, s a barguzini akció ellenére is csaknem félévszázadig fel sem merült a felújításának ötlete. 1999-ben a fehéregyházi Petőfi Emlékmúzeum új kiállításának rendezésekor azonban Kerényi Ferenc irodalomtörténész (1944–2008) és Hermann Róbert hadtörténész bejárta a csatateret és megállapította, hogy jelentős része már nincs az eredeti állapotában, részint a Küküllő folyó gátépítése, részint gázvezeték lefektetése következtében, sőt mivel arra jelölték ki az autópálya nyomvonalát, nemsokára eltűnhet az utolsó érintetlen terület. is.¹⁴⁹ Ezért Kerényi és munkahelyi főnöke, Szörényi László irodalomtörténész 2001 tavaszán ismét felvetette a helyszíni kutatások szükségességét, és az elképzelést felkarolta Krámer Iván

¹⁴⁸ A tárgyalt kötetet még a Dienes 1962. követte.

¹⁴⁹ Borzák 2004a.

alezredes is.¹⁵⁰ A felvetést május 22-én Kerényi és Krámer Fodor Lajos vezérezredes, vezérkari főnök elé terjesztette, aki írásbeli felterjesztést kért. Az ötletgazdák május 24-én kelt levelükben kifejtették, „hogya a román és magyar hadsereg között meglévő szívélyes kapcsolatra építve, közös térképészeti terepgyakorlat keretében földradaros (magnetométer) helyszíni felmérés készülhetne Dienes András vázlatára alapján a vélhető halálhely, az Ispánkút, továbbá a Csontakerti kis tömegsír környékéről, vala-mint az országút régi nyomvonala mentén. Úgy gondolták, hogy a lokalizáló munkálatok sikere esetén sor kerülhet a későbbi, már kimondottan a testereklét feltáró ásásra is.” A levélre nem kaptak választ. Mivel azonban a dél-erdélyi autópályához kapcsolódó brassó-nagyszebeni gyorsforgalmi út tervezett építése Segesvár környékét is érintette volna, újból felvetődött a leletmentésszerű Petőfi-kutatás szükségessége, amit Krámer a román–magyar kulturális vegyesbizottság tagjaként Kerényi anyagára támaszkodva 2002. december 9–12. között Bukarestben elő is terjesztett.¹⁵¹ „A magyar delegáció a román féllel megegyezett abban, hogy a találkozási feljegyzést készít a [Juhász Ferenc – K. L.] Miniszter Úrnak, melyben kérjük, hogy vegye fel a kapcsolatot a román védelmi miniszterrel a 4-5 fős közös román-magyar Petőfi kutatócsoport létrehozásához. A román fél pozitív válasza esetén a csoport feladata lesz a programterv előkészítése és a várható költségkihatások felmérése is. Eredmény esetén a további kutatást átengedjük a két ország tudományos intézményeinek (MTA és román part-nerének), melyeknek később is lennének katonai tagjai, elsősorban a katonai múzeumok részéről. Nagyon fontos, hogy a román fél nem zárkózott el a kéréstől különösen hogy az 1848/49-es forradalom és szabadságharc csatáhelei nem érintették a két világháború közötti időszakra vonatkozó hadisírgondozásra vonatkozó szerződést.” Ezzel egyidejűleg az érintettek bevonásával Kedves Gyula ezredes a Hadtörténeti Múzeum igazgatója és Krámer elkészítette a kutatási és költségvetési tervet, felvette a kapcsolatot a Magyar Állami Eötvös Loránd Geofizikai Intézetrel a még a vegyesbizottsági ülésen elfogadottan kijelölt területnek 2004 tavaszán történő geofizikai (földradar) kutatására. A kutatás összköltségét katonai háttérrel mintegy 20–25 MFt-ra tervezte.¹⁵²

Közben a megegyezés értelmében 2002 októberében akadémiai háttérű kutatási kérés is készült, amelyet Szörényi László és Kovács László küldött Juhász Ferenc honvédelmi miniszternek (2002. május 27.–2006. június 9.).¹⁵³ A kérést a miniszter felkarolta, és 2003. január 17-én ilyen értelmű

¹⁵⁰ Az alábbi beszámoló részben Krámer Iván ny. alezredes számomra készített összegzése alapján készült, vö. Krámer 2011. Szíves segítségét ezúton is megköszönöm.

¹⁵¹ Időközben a HM Oktatási és Tudományszervező Főosztályán megbízott kulturális osztályvezetővé nyert kinevezést, s e minőségében vett részt az ülésen.

¹⁵² Krámer 2011. nyomán. Krámer elmondta, hogy Pusztai Sándorral vette fel a kapcsolatot, s ezt utóbbi most, e szöveg írásakor szóban meg is erősítette.

¹⁵³ „Tisztelt Miniszter Úr!

Ön előtt is ismeretes, milyen károkat okozott irodalmi és katonai hagyományainknak Petőfi Sándor sírjának évtizedes szibériai keresése. Ugyanakkor kétségtelen, hogy Petőfi vélhető halálhelyén – a fehéregyházi csatamezőn – legutóbb 1956-ban végzett terepbejárást Dienes András, régészeti ásásra azonban nem került sor.

A költő halálának 150. évfordulóján, 1999-ben a helyszínen járt munkatársaink megállapították, hogy Petőfi menekülési útvonala mentén egy kb. egy négyzetkilométeres terület ma még nagyrészt eredeti állapotában található és földradarral megállapítható, rejt-e magányos sírokat. A táj gyors átalakulása miatt azonban ez a lehetőség nem sokára megszűnhet, egyszer s mindenkorra lezárva a tudományos kutatás lehetőségeit. Tervünket a Honvéd vezérkar (Fodor vezérezredes úr) szintén ismeri és egyetért vele.

A terepfelmérés HM-bonyolítása mellett szól – a román és a magyar hadsereg 1989 óta hagyományosan jó kapcsolatán kívül – hogy a kutatás így függetlenedhet az aktuálpolitika alakulásától, nem válik időnek előtte médiaszennációvá és Románia NATO tagságának előestéjén alkalmas lehet arra, hogy a két hadsereg kegyeleti és kulturális együttműködését méltóképpen reprezentálja.

Ezért kérjük, szíveskedjék megfontolni javaslatunk napirendre tűzését a közös kegyeleti bizottság soron következő ülésén. A terepfelméréshez és az azt követő esetleges ásáshoz intézeteink a megfelelő szakembereket (történészt, régészt, antropológust stb.) biztosítani tudják.

Budapest, 2002. október 24.

Dr. Szörényi László, a tudományok doktora, az MTA Irodalomtudományi Intézet igazgatója

engedélykérő levelet küldött román partnerének, Ioan Mircea Pașcu nemzetvédelmi miniszternek,¹⁵⁴ amint arról a két kérvényezőt – a címzést leszámítva – még aznap azonos szövegű levélben értesítette.¹⁵⁵ A román miniszter 2003. július 22-én kelt válaszlevelében az engedélyt megadta.¹⁵⁶ Ezzel

---

Dr. Kovács László, a tudományok doktora, az MTA Régészeti Intézetének igazgatóhelyettese”: Szörényi–Kovács 2002.

¹⁵⁴ „Tisztelt Miniszter Úr!

A két ország hadseregének hagyományosan jó kapcsolata egyidős a román forradalom győzelmével, melynek hatása különösen a kultúra területén és katonai múzeumok között rendszeresen megnyilvánuló folyamatos, intenzív kapcsolat során valósul meg.

Az együttműködés alapjait a két miniszter (Dr. Für Lajos és Victor A. Stănculescu) 1990-ben megkötött keret-megállapodása rögzíti, melynek értelmében létrejött román-magyar kulturális vegyes bizottság soron következő ülésére 2002. december 09-12-én Bukarestben került sor.

Kérésünknek megfelelően az egyéb kérdések körében felvetettük a tragikus sorsú Petőfi Sándor költő és honvéd őrnagy 1849. július 31-én a Segesvár és a fehéregyházi csatamezőn eltűnt, Kripta és Ispánkút (Bem menekülési útvonala) közötti – még érintetlen – közel egy négyzetkilométeres szakaszának magnetométerrel (földradar) történő feltárását. Magyarországon ezt az eszközt az autópályák építéskor régészeti leletmentésre (a föld megbolygatása nélkül) sikeresen alkalmazzák.

A kutatási terület érintetlensége (talán utolsó) esélyt adhat az 1956-ban a magyar forradalom kitörése miatt abbamaradt közös román–magyar Petőfi-kutatás folytatásának egy 4–5 fős román–magyar kutatócsoport felállításával. A kutatással járó költségeket a magyar fél vállalja.

Kérem Miniszter Úr szíves hozzájárulását egy közös 4–5 fős román–magyar katonai kutatócsoport felállításához és közreműködését a megjelölt terület kutathatóságának engedélyezéséhez.

A szükséges feltételek pontosítása és engedélyek megléte esetén a két katonai múzeum bevonásával a feltárára 2004. tavaszán kerülhetne sor. Sikeres feltárás esetén a további kutatás lehetőségét átengedjük a két nemzet tudományos civil intézményeinek.

A közös katonai kutatócsoport felállítása és annak várható eredményei lezárhatja a magyar média által is nagy teret kapott szibériai legendát...”: Juhász 2004.

¹⁵⁵ A Dr. Szörényi Lászlónak címzett levél szövege:

„Tisztelt Igazgató Úr!

Szomorú tény, hogy Petőfi életműve nem kapott akkora teret, mint eltűnésének körülményei, mely könyvtárnyi irodalmat töltött meg és a több mint egy évtizede burjánzó Morvai-féle fantazmagória is jól példázza, hogy az emberek többségét továbbra is foglalkoztatja a 153 éve elhunyt legendás költő: Petőfi Sándor misztikus halála.

A költőóriás nem csak, mint költő (A vén zászlótartó, Tiszteljétek a közkatonákat stb.), de mint az újonnan megalakult honvédsereg századosa, majd őrnagy (Bem szárnyai alatt), katonaként is kivette részét a szabadságharcból. A honvédelmi tárca ezért is tartja szükségesnek, hogy hozzájáruljon (a lehetőségek határain belül) a Petőfi-kérdés megnyugtató rendezéséhez.

A román forradalom győzelme (1989.) gyökeres változást hozott a két hadsereg kapcsolatában, s 1999-től a két honvédelmi miniszter (Dr. Für Lajos és Victor A. Stănculescu) keret-megállapodásának köszönhetően, közös román-magyar kulturális vegyes-bizottság koordinálja a hadseregeinket érintő legfontosabb kulturális- és muzeológiai kérdéseket.

A vegyes bizottság legutóbbi ülésére 2002. december 09-12. között Bukarestben került sor. Kérésének megfelelően a Petőfi romániai (fehéregyházi csatamező, Kripta és Ispánkút szakaszának kb. egy négyzetkilométeres területének) tudományos kutatási lehetőségét felvetettük. A román fél konstruktívan állt a kérdéshez és előzetes elvi beleegyezését adta a tervezett kutatáshoz. Ezzel egyidejűleg kifejezésre juttatta, hogy a Petőfi-kutatással járó költségek a magyar felet terhelik.

Az Ön és Dr. Kovács László kérését felkarolva tájékoztattam Ioan Mircea Pașcu nemzetvédelmi miniszter urat a román-magyar kulturális vegyes bizottság bukaresti ülésén végzett munkájáról, s kértem, hogy járuljon hozzá egy közös 4-5 fős katonai kutató expedíció felállításához, s tegye lehetővé, hogy a kutatócsoport 2004. tavaszán (az említett terepszakaszon) megkezdhesse munkáját.

Kérem szíves közreműködését (mivel egyik hadsereg sem rendelkezik magnetométerrel /földradar/), hogy a kutatási időszak tartamára az expedíció megkapja az ELTE Természettudományi Kar, Földrajzi Intézettől a szükséges eszközt. A kutatási időszámvetés elvégzéséhez szükségesnek tartjuk a magnetométer technikai paramétereinek pontos ismeretét és alkalmazásának egyéb feltételeit, körülményeit is.

A román fél hozzájárulásának feltételeiről tájékoztatni fogom, s pozitív válasz esetén az együttműködés további lehetséges formája a HM Hadtörténeti Intézet- és Múzeum bevonásával, Önökkel együttműködve kerül kialakításra.

egyidőben, még január 17-én Juhász felkérő leveleket küldött a román–magyar bizottság leendő tagjainak, a helyzet alakulásáról való további tájékoztatás ígérétevel, s a felkérést a magam részéről természetesen elfogadtam.¹⁵⁷

Ilyen kedvező előzmények után a folytatás megszakadt, s a Petőfi-kutatás lekerült a napirendről. Krámer személyes miniszteri meghallgatási kérését ugyanis elutasították, a teljes dokumentációt tartalmazó levelére pedig csak egy félév múlva kapott választ. Ebben Komor Levente humánpolitikai helyettes államtitkár a kérést az MTA és az NKÖM illetékességébe utalta át.¹⁵⁸ Ily módon a kutatás lehetősége megszűnt, de a kapcsolatfelvételi kísérlet megtörténtének híre kiszivárgott, és Kerényi Ferenc nagyvonalúan nem hárította el a Borzák Tibor által a „titokban előkészített segesvári expedíciónak” nevezett terv célkitűzéseire vonatkozó nyilatkozatkérését. Mint az MTA 3. Petőfi Bizottságának tagja (297: 1478. jegyzet) visszautasította Borzák minden konfrontáló igyekezetét, s egyben sajnálatát fejezte ki, hogy bár a segesvári munkacsoport Kedves Gyula hadtörténész vezetésével összeállította a munkatervet, közbeszerzési eljárás útján pedig beszerezte azt a földradart, „amellyel a talaj megbolygatása nélkül behatárolhatók a magányos sírok”, már a 2004. áprilisi terepszemlét sem lehetett lebonyolítani. „Így már biztos – mondotta Kerényi – hogy az őszi mezőgazdasági betakarítási munkákat követő expedícióra nem kerül sor, hiába készítettünk elő mindent.”¹⁵⁹

3c.4. Szükséges kitérő a báró August von der Heydte visszaemlékezéseinek megítélésében legújabbban történt változásokra

Amint az a fentiekből kiderült, Dienes Andrásnak Petőfi Sándor halálhelyére és valószínű sírhelyére vonatkozó megállapításai gyakorlatilag Heydte visszaemlékezéseire épültek, s aligha kétséges, hogy az elmélettől a helyszínelésig eljutott Dienes nemigen tehetett volna mást. Az irodalomtörténészeknek azonban maradtak kétségeik még akkor is, ha ezeket csupán általánosságban fogalmazták meg: már könyvének egyik első ismertetője Barta János,¹⁶⁰ vagy a vezető Petőfi-kutató

Budapest, 2003. január 17. Tisztelettel Juhász Ferenc”: Juhász 2003a; Juhász 2003b. A magam részéről a felkérést természetesen elfogadtam: Kovács 2003.

¹⁵⁶ „Tisztelt Uram!

Válaszképpen kérésére, mely a kiemelkedő költő, Petőfi Sándor eltűnésének feltehető helyének felkutatására irányul, tájékoztatjuk, hogy kérelmét előterjesztettük az illetékes hatóságoknak.

Tájékoztatom, hogy a 2004-ben végrehajtandó kutatásra az engedélyt megadták.

A Román Nemzetvédelmi Minisztérium kiegészíti a magyar csapatot egy vagy két katonai szakértővel.

Kérem, hivatalos úton küldjék el, a tevékenység részleteit a nemzetvédelmi Minisztérium Parlamenti Kapcsolatok, Jogharmozások és Társadalmi kapcsolatok Főosztályához.

București, 22. 07. 2003. Ioan Mircea Pașcu”[Udvariassági fordítás]: Pașcu 2003.

¹⁵⁷ Juhász 2003a; Kovács 2003.

¹⁵⁸ „Tisztelt Krámer Úr!

A honvédelmi miniszter úrhoz címzett, a Petőfi-kutatás elősegítése tárgyában írt levelére válaszolva a következőkről tájékoztatom: A honvédelmi tárca feladatai az Alkotmányban, a Honvédelmi Törvényben kerültek rögzítésre. A stratégiai felülvizsgálat során meghatározásra kerültek a haderő átalakítás prioritásai, melyek az ország védelmét, a NATO-ban vállalt feladatok teljesítését és az ezeket biztosító funkciókat támogatja. A költségvetésből a HM és az MH [Magyar Honvédség Honvéd Vezérkar – Krámer Iván] a fentiekben meghatározott feladatokra kapja a pénzeszközöket, amelyek felhasználását szigorú szabályok írják elő. A Petőfi-kutatás előkészítése során a honvédelmi tárca a lehetőségeit maximálisan kihasználta, megszerezte a kutatás végrehajtásához a román fél elvi egyetértését. Ezen túl a tárca pénzeszközöket nem tud és nem is kíván biztosítani a jelzett kutatásra. A Petőfi-kutatás végzése alapvetően a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma illetékességébe tartozik. Kérem a fentiek szíves tudomásulvételét.”: Komor 2004.

¹⁵⁹ Borzák 2004a. Később Borzák csodálkozást tettetve tért vissza a témára: Miközben az MTA szakértői „ragaszkodnak ahhoz, hogy a lelet »nő«, érthetetlen módon régészeti kutatást szerveznek Segesvárra és tájékoztatót tartanak Barguzinban. Miért érdekli őket ennyire egy »női« csontváz, amilyenekkel amúgy tele vannak a múzeumi raktárak.”: Borzák 2007. Borzák értetlenkedése azért volt tudatosan félrevezető, mert éppen neki nyilatkozott Kerényi részletesen a tervezett kutatásokról, illetve azok kényszerű befejeződéséről: Borzák 2004a.

¹⁶⁰ „Dienes koronatanúi: Gyalokay Lajos, Bem egyik segédtsitzje, Lengyel József székelykeresztúri sebész és Heydte osztrák őrnagy; az 1956-ban kiadott hivatalos jelentés Dienes előző kutatásai alapján úgy látta, hogy

Kiss József.¹⁶¹ Heydte Petőfi holttestére való emlékezéseinek pontosságát pedig a leszúrt felkelőtiszt mellett talált iratok alapján vonták kétségbe a hadtörténészek. A legutóbb Hermann Róbert utalt arra, hogy azok az iratok, amelyekről Heydte azt állította, hogy a Petőfinek vélt holttest mellett találta őket, biztosan nem kerültek az ütközet napján, de még másnap sem az orosz fővezérség kezére, ugyanis Kemény Farkas ezredes jelentésének birtokában¹⁶² Lüdersznek nem Székelykeresztúr, hanem Marosvásárhely irányába, Stein Miksa létszámkimutatásának ismeretében¹⁶³ viszont Nagyszeben védelmére kellett volna vonulnia. Nem valószínű, hogy Heydte eltitkolta volna e fontos iratokat az oroszok előtt, „ha viszont – ami valószínűbb – egy ilyen fontos mozzanatra rosszul emlékezett (számára ugyanis az iratok tartalma volt a fontos, nem a halott kiléte), akkor mi a biztosíték arra, hogy a holttestről adott leírása pontos? Tény, hogy Petőfit utoljára a faluban [Fehéregyházán] látták, utána csak látni vélték. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a Heydte jelentésében említett szökőkút nem azonos az Ispánkúttal, ameddig Petőfi futva eljuthatott. A szökőkút olyan távolságra van Héjjasfalva irányában, ameddig a költő – figyelembe véve fizikai állapotát és a terepviszonyokat – az üldözők elől menekülve nem juthatott el. Egyelőre tehát csak annyit mondhatunk bizonyosan, hogy Petőfi a segesvári ütközetben nyomtalanul eltűnt.”¹⁶⁴ Hermann kétségei jogosak, mégis velük szemben felvethető, hogy Heydte már 1849. novemberében, tehát szinte közvetlenül az ütközet után, nyilatkozott úgy a férje nyomait kereső Szendrei Júliának, hogy biztosan Petőfi holttestét látta a harctéren,¹⁶⁵ ugyanakkor a bizonytalanságot fokozza az, hogy az 1854. és 1877. évi megszólalásától eltérően, az 1863-ban és 1864-ben megjelent „névtelen emlékiratában viszont arról írt, hogy a költő valószínűleg a környékbeli mocsarak valamelyikében lelte halálát,”¹⁶⁶ sőt ezt nem csupán egy tanú, Petőfi jóbarátja Matskási Antal (1820–1883) egykori százados, főkirálybíró¹⁶⁷ szavaival erősítette meg, hanem erre való hivatkozással a költő

---

mindhármuk szavahihetősége elfogadható, adataik pedig a helyszín és a csata története alapján egymást kiegészítve logikus láncba fűzhetők össze. Az eredmény még így sem bizonyosság (Petőfi utolsó perceinek órájának nem volt szemtanúja; az országutat felülvizsgáló Heydte pedig nem ismerte Petőfit) – de olyan föltevés, amely az összes eddigiek közül a legtöbb joggal bír a valószínűsége. A kutatás bajosan fog továbbjutni annál ..., hogy hogy az üldöző ulánusok Fehéregyháza és Héjjasfalva között az Ispánkút táján szúrták le, és az ő holttestét látta Heydte alkonyatkor.”: Barta 1960, 109. Agárdy Ferenc elfogadó: „Az egybevetett adatok alapján elfogadhatjuk, hogy a magyar nép nagy költője 1849. július 31-én délután 6 óra tájban, menekülés közben, a Fehéregyháza–Héjjasfalva út mentén lévő Ispánkútnál ulánus-dzsida által vesztette életét.”: Agárdi 1961, 758. Elfogadó Martinkó András is, aki a Heydte-féle 1854. évi jelentést elfogulatlan emlékezésnek tekintette, „mely valószínűleg az igazságot mondja ki a fehéregyházi csatát követő órákról és egy holttestről – aki Petőfi volt.”: Martinkó 1972, 258.

¹⁶¹ „Tudunk egy holttestről, mely feltehetőleg az övé volt: egy a cári sereghez beosztott osztrák őrnagy, Gustav von der Heydte vette észre ..., körülbelül azon a tájon feküdt, ameddig a gyalogosan menekülő költő eljuthatott, nem messze az országúttól ... Dienes András ... határozottan hajlott arra, hogy Heydte azonosítását elfogadja, amivel – szerinte – a »Petőfi-titok« lényegében megoldódott, – kivéve persze azt a kérdést, hogy a költő földi maradványai végül is hová kerülhettek: valamelyik tömegsírba, vagy egy kisebb közös, ill. magános sírba-e.” A szibériai ál-Petőfi kutatással kapcsolatban még megjegyezte, „ha a költő menekülésének sem Dienestől rekonstruált útvonala, sem az általa feltételezett halálhely nem tekinthető is véglegesen tisztázottnak, a monográfiában fel sem merült valamilyen »túlélési változat« reális lehetőségének gondolata.”: Kiss 1992, 39, 40.

¹⁶² A Kemény-féle iratot az 1854. január 12-i jelentésében említette, vö. Dienes 1958, 376.

¹⁶³ A létszámkimutatást 1877-ben említette, vö. Dienes 1958, 319.

¹⁶⁴ Hermann 1996, 42. Hermann Róbert itt félreérthetetlenül Papp Kálmán alább részletesen tárgyalt tanulmányának eredményére utalt.

¹⁶⁵ Vö. 108. jegyzet.

¹⁶⁶ Hermann 1996, 42. Részletesebben Kerényi Ferenc idézte, eszerint a jó terepvázlatot is közlő könyvében szerepelt az a meglehetősen vadonatúj verzió, hogy „Petőfi a mocsárban lelhetett halálát, amikor parancsnokát, Bemet utánözva kiugrott kocsijából, hogy arra meneküljön.”: Heydte 1863, 88. Idézte: Kerényi 2008, 464–465.

¹⁶⁷ Matskási Antal százados, huszárkapitány, Bem jelentőtisztje (nyargalóc/*galopper*), Petőfi jóbarátja, aki a fehéregyházi serfőző udvarán megtöltötte a költő kulacsát – barátja életében utoljára – borral, s aki Bem törzskarával együtt lovon menekült és életben maradt, majd Udvarhelyszék főkirálybírója volt: Dienes 1958, 80, 208, 221, 257, 258, 262, 263, 267, 367, 426, 448, 528: 46. jegyzet, 531: 75. jegyzet, 532: 86, 88. jegyzet, 533: 102. jegyzet. Részletesen foglalkozott az esettel az alább bemutatott munkájában Papp Kálmán, amit azért idézek itt, mert nem tartozik közvetlenül a jelen tanulmányom tárgyához: Papp 1989, 55–62. Matskási Antal születési és

halálára való egyéb emlékeztetéseket egyenesen költészetnek (*Poesie*) minősítve, ki is zárta.¹⁶⁸ Ez az állásfoglalása azonban védhetetlen tévedés volt, részigazságokkal Bemet, de valótlanossággal Petőfit illetően;¹⁶⁹ érthetetlen, hogy Heydte miért fogadta el. Mindezek alapján annál érthetőbb Kerényi Ferenc további gyanakvása Heydte szavahihetőségét illetően: 1877-ben Heydte „a látott holttest ügyében visszatért az 1854-es verzióhoz, de most már a személyleírást a Petőfi-ábrázolásokhoz igazítva: a középmezőnyénél kisebb volt, sovány, sárgás arccal, fekete, hegyes szakállal és hajjal ... A metamorfózis véget ért.”¹⁷⁰ Hermann tehát a Heydte említette szöveket és a vele Dienes által azonosított Ispánkút azonosságát is kétségbe vonta, Kerényi pedig a visszaemlékezések további

---

halálzási évszámáról lezártatja Matskasi István, a Természettudományi Múzeum főigazgatója volt szíves tájékoztatni.

¹⁶⁸ Az eredeti szöveg mindkét változatát Hermann Róbert szívésségéből kapott fénymásolatból ismerhettem meg. Eszerint Bem úgy menekült meg a haláltól vagy a fogságtól, hogy az üldöztetése közben adjutánsával, Petőfi magyar költővel, aki lírai költeményeiben Bem hőstetteit dicsőítette, kiugrott a kocsijából és a szitáskeresztúri (= székelykeresztúri) út mentén lévő mocsárban elrejtőzött. Ekkor már beesteledett. Petőfi, aki követte Bem példáját, egy kicsit továbbhatolt a mocsárban és soha többet nem jött elő („*Bem entging dem Tode oder der Gefangenschaft dadurch, daß [dass] er während der Verfolgung mit seinem Adjutanten, dem ungarischen Dichter Petöfy [Petöfy], der in lhrischen [lyrischen] Gedichten die Heldenthaten Bem's verherrlichen sollte, aus dem Wagen sprang und in dem an der Straße [Strasse] nach Szitas-Keresztur befindlichen Sumpfe sich verbarg. Es war bereits dunkel geworden. Petöfy [Petöfy], der dem Beispiel [Beispiele] Bem's folgte, drang etwas weiter in den Sumpf und kam nie wieder zum Vorschein.*”: [Heydte] 1863, 88; []-ben az 1864. évi kiadás eltérései: [Heydte] 1864, 110. Az 1864. évi prágai kiadás 111. oldalához Heydte a lipcsei 1863. évi kiadásban nem szereplő alábbi jegyzetet mellékelte: „Röviddel a forradalom vége után a veterán [azaz maga Heydte – K. L.] összetalálkozott Segesvárott az Udvarhelyszék egykori főkirálybírójával Matskásival. aki a székelykeresztúri birtokának megmaradását, amely abba a veszélybe került, hogy a népfelkelők kirabolják és porrá égetik, a veteránnak köszöntette. Ez a feddhetetlen idős nemesember mondta el Bem és Petőfi kozákok üldözése előli menekülésének fentebb idézett epizódját. Ennél fogva a magyar költő, Petőfi halálának minden egyéb változata csupán költészet számba vehető.” „*) *Kurz nach Beendigung der Revolution war der Veteran in Schässburg mit dem ehemaligen Oberkönigsrichter des Udvarhelyer Stuhls von Matskasi zusammengetroffen, der dem Veteranen den Bestand seiner Beszung in Szitas Keresztur zu danken hatte, – die in Gefahr stand von einem Landsturm geplündert und niedergebrannt zu werden. – Dieser ehrenhafte alte Edelmann theilte die obenangeführte Episode über Bem's und Petöfy's Entkommen bei der Verfolgung der Kosaken demselben mit. – Es ist daher jede andere Variation über den Tod des ungarischen Dichters Petöfy eine Poesie.*”: [Heydte] 1864, 111: *) jegyzet.

¹⁶⁹ „Bem apó négyesfogatú hintója, Fejéregyháza alsó vége előtt, egész nap Segesvárra igyekezőleg állott ... a Sárpatok bal partja, a Monostorkert és a híd közé eső terület[en]. ...A[z orosz] roham első percében Bem közelebb volt a cári arcvonalhoz, mint a kocsijához. Érthető, ha kísérete azonnal az altábornagy mentésére gondolt, Bem pedig a hintójában lévő irományokra és terveit eláruló térképvázlatokra, tehát a kocsija felé indult. De kísérete nem engedte – a cári lovasság a másik szárnyon már egyvonalban volt velük – hanem lóra kényszerítették s bár szenvedve ült a nyeregben, vágatában vitték át az öreget a Rogyina tarlójára. ... Héjjasfalván Bem is bajba sodródott: a héjjasfalvi Küküllőparton lováról lebukva egy mocsárba zuhant és csak órák múlva mentették ki szorult helyzetéből a keresésére indult huszárai, élükön a hű Törzsök István közhuszárral. Héjjasfalvánál ott veszték a sereg máhlás szekerei, köztük Bem teljes poggyásza, minden pénze és az a díszkard is, amelyet a kolozsvári bevonuláskor kapott a város polgáraitól. Éjjel az altábornagy és a vert sereg már Székelykeresztúron volt.”: Dienes 1958, 263–263, 268. Tehát Bem sem kocsin, hanem lovon menekült, Petőfi pedig magányosan, gyalog. Egyébként Heydte 1877-ben a Bemre vonatkozó tévedéséhez ragaszkodott, de vele kapcsolatban Petőfit már nem említette: „Bemnek sikerült Fehéregyházán a kocsijába szállni és a kíséretétől követve ugyancsak Héjjasfalvára sietnie. ... Bem a kocsijával még el tudott jutni addig a helyig, ahol az út – Héjjasfalván – hirtelen észak felé hajlik. Mivel tovább nem tudott menni, leugrott a kocsijáról, átsietett a legközelebbi román ház udvarán és kis kertjén s a közvetlenül mögötte lévő Küküllő holt ágába ugrott, befedve magát náddal és vízivirágokkal. Éjjel, midőn minden lecsendesedett, előjött és Székelykeresztúr felé indult, amikor is az őt aggódva keresők megtalálták, kocsin Keresztúrra szállították, ahol báró Gámeránál megfürdött; majd feleségével és ruhával ellátva másnap Gámer báró a Kisküküllőhöz vezette, – innen kezdett hozzá a – több mint vakmerő – Nagyszeben elleni előretöréséhez...”: Strasser cikkének 3. részlete: Dienes 1958, 318. Bem kocsijának tartalmáról: Strasser cikkének 5. részlete: Dienes 1958, 319.

¹⁷⁰ Kerényi 2008, 465.

ellentmondásaira mutatott rá a halál- és a sírhelyet illetően,¹⁷¹ s fejtegetéseit a terepen nem azonosítható tartalmú összefoglalással zárta: „Foglaljuk össze, mi az, amit a bizonyosság erejével mondhatunk el Petőfi haláláról. A költő részt vett, mint szemlélődő, a fehéregyházi ütközetben. A menekülés során még túljutott a falun, valahol Fehéregyháza és Héjjasfalva között, az országút mentén szúrták le az üldöző lovasok. A foglyok és a sebesültek között nem volt, az ütközet után hitelt érdemlően senki élve nem látta.”¹⁷²

3c.5. A Patrubány Miklós Ádám (MVSz) 2010. július 31-i felhívását követően kialakult helyzet vázlat

Amint arra fentebb már utaltam, az előzmények ismerete nélkül jelentkezett Patrubány Miklós Ádám az MVSz nevében Petőfi Sándor maradványainak megtalálását és eltemetését javasolva úgy, hogy főként a barguzini csontváz azonosságának elismerésével foglalkozott. Talán a nyilatkozatával kapcsolatos vita hatására,¹⁷³ később, 2011. január 20-án, amikor az ügy kezelésére Petőfi Bizottságot alapított, már óvatosabban fogalmazott: „A Magyarok Világszövetsége nem tekinti sem bizonyított-nak, sem lezárt-nak Petőfi Sándor eltűnésének kérdését, és ezért átfogó elméleti munkával, irodalmi kutatásokkal szeretné megalapozni, majd körvonalazni a vizsgálandó helyszíneket, a gyakorlati teendőket. További Petőfi-kutatók bevonását tervezik.”¹⁷⁴ Számomra nem kétséges, hogy a bizottság tiszteletreméltó tagjai¹⁷⁵ megkísérelhetik felülírni Dienes András eredményeit, bár a konkrét témában eddig nemigen jeleskedtek, s terepgyakorlatuk sem sok lehet.¹⁷⁶ Az üdvözlendő, hogy erkölcsileg érthető módon elhatárolódtak Kiszely István személyétől,¹⁷⁷ amit, s egyben a bizottságuk megalakítását a

¹⁷¹ „Heydte 1854-ben »a Fehéregyháza és Héjjasfalva közötti szőkőkútnál« (»Springbrunnen«) látta a holttestet. Lengyel – 1860. évi levele szerint – megnyugvással hallotta Heydte lokalizálását: százlépésnyire volt attól a helytől, ahol a költőt utoljára látni vélte [vö. a 108. jegyzethez tartozó szöveg – K. L.]. A kutat Dienes András 1956-ban a vályúval megemelt hajdani csorgóval, az ún. Ispánkúttal azonosította. Nála a valóságban a távolság körülbelül 350 méter, azaz 700 lépés (Dienes 1958, 396–397.). Lengyel (a rövidebb távolság miatt) úgy vélte, hogy az egyik nagy tömegsír rejtje Petőfi holttestét. A temetésre kirendelt helybeli lakosság a magányos halottakat a nyári hőségben aligha vitte közös temetkezési helyre, helyben földelte el. Augusztus 2-án Heydte (az 1877-es cikk tanúsága szerint [Strasser 1877.]) friss hantot látott a holttest helyén. Kövári László történész, aki 1861-ben könyvet publikált Erdély történetéről 1848/49-ben, az újonnan megindult kolozsvári Petőfi-Múzeum című periodikának 1888-ban megírta, hogy bár a csatában nem vett részt, 1849 szeptemberében a helyszínen járt, és a Fehéregyházáról Héjjasfalvára vezető út mellett egy kanyarultnál és kaptatónál helyi vezetői a kukoricásba vitték, megmutatni a helyet, ahol egy ismeretlen halott feküdt, aki mellett irományok heverték...”: Kerényi 2008, 465; vö. 210-211. jegyzet.

¹⁷² Kerényi 2008, 465.

¹⁷³ Vö. a 3b. fejezetben: Patrubány 2010. A tárgyalta vita: Szűcs 2010; Kéri 2010; vö. még Hábel 2010.

¹⁷⁴ MVSZ 2011, 22–23; MVSZ 2011a. Az alakuló ülésen az MVSz-t Patrubány Miklós elnök, Rác Sándor tiszteletbeli elnök és Fuksz Sándor, az Elnökség tagja, a Petőfi Bizottság koordinátora képviselte: uo.

¹⁷⁵ „T. Erdélyi Ilona PhD, az MTA doktora, irodalomtudós, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem professzor emeritusa, a Petőfi-kortárs Erdélyi János unokája, Bálint Béla, a sárospataki Farkas Ferenc Művészeti Iskola igazgatója, Gábos Dezső, a fehéregyházi Petőfi Sándor [Művelődési – K. L.] Egyesület tiszteletbeli elnöke, az 1956-os ásatások egyik szemtanúja, Kiss Endre József a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának igazgatója, Mihályi Molnár László, költő, történész, az MVSZ elnökségének póttagja ...”: MVSZ 2011; MVSZ 2011a.

¹⁷⁶ Külön említtem meg „a barguzini sírfeltárás vezető régésze”-ként utolsónak megnevezett bizottsági tagot Varga Bélát, aki Szabó Géza régésszel szemben nem volt az ottani munkálatok vezetője, s akinek egyetlen említésre méltó barguzini ténykedése az volt, hogy felrúgta a nevezetes csontváz bal lábszárának csontjait (207.). Nyilatkozatai és publikációi (vö. 514.) sem voltak Szabóéhoz mérhető, ráadásul még az MVSz Petőfi Bizottságának alakuló ülésén is arról beszélt, hogy „két évtizeddel ezelőtt minden kétséget kizáróan Petőfi Sándor földi maradványait találták meg”: MVSZ 2011; MVSZ 2011a. Egyébként az MPB Egyesület jelezte, hogy Varga csupán magánemberként vett részt a 2011. január 20-i megbeszélésen, ahol a bizottság megalakulásáról és az ő tagságáról szó sem volt: Morvai 2011.

¹⁷⁷ Az MVSZ Petőfi Bizottságának állásfoglalása szerint, „kész minden jóhiszemű, érdemi információval rendelkező féllel Petőfi Sándor földi maradványainak felkutatásában együttműködni, természetesen Morvai Ferencel, az általa létrehozott bizottsággal és annak tagjaival is. Ugyanakkor, – a lelet azonosításában játszott

MPB nevében Morvai Ferenc – más lehetősége nem lévén – nem tekintett indokoltnak.¹⁷⁸ Kiszely is megszólalt, és pedig a megszokott régi hangján, Patrubány lépésének célját és ismeretlen hátszelét firtatva, illetve a megbántottságát hangsúlyozva.¹⁷⁹

Mindezekről függetlenül, tehát ma is hasonló a terepkutatás kiindulási helyzete az 1999–2004 közötti állapotokhoz,¹⁸⁰ de pontosabban budapesti íróasztal mellől mondani nem lehet. Valószínű, hogy az Ispánkút környéke és a Csontá-kert jó része ma is hozzáférhető, tehát mind a magnetométeres, mind a földradaros módszerrel vizsgálható az alábbi módon.

A 2004-re tervezett magyar–román természettudományos helyszíni vizsgálatba bevont szakértő, Pusztai Sándor leírásainak kivonatolása alapján, a magnetométeres vizsgálat „során a kutatott területen a felszín feletti – célszerűen választott magasságban műszereinkkel, precíz geodéziai munkával kitűzött, általában 1 méteres közű rács pontjait sorra bejárva megmérjük a mágneses indukció értékét. Így egy hektár területhez tízezer mérési adat tartozik. A mért értékeket, a mérés időpontját, a mérési hely azonosítását szolgáló adatot a műszer tárolja. ... A nagy érzékenységek[ének] következménye, hogy a mérés különös körülményeket igényel, valamint az, hogy a mérést végzők öltözetének teljes mértékben vasmentesnek kell lenniük, nem lehet náluk kulcs, bicska, óra öngyújtó sem. A mérés ideje alatt egy bázisként szolgáló műszer a kutatott területhez közel, valamely rögzített helyen néhány másodpercenként szintén mér. A műszerek adatait a nap végén áttöltjük számítógépbe. A térbeli és időbeli változásokat is tartalmazó mozgó műszer adataiból eltávolítjuk a csak időbeliségre vonatkozó bázisműszerből származó adatokat. Az így korrigált adatrendszer már csak a térbeli függést hordozza, belőle térképet alkotunk. ... Az adatainkat megjeleníthetjük szintvonalas térkép formájában – az azonos indukcióértékű helyeket összekötő vonalakkal, domborzatos módon – az egyes pontok indukcióértékét mint magasságot ábrázolva, vagy az indukcióértékekhez rendelt színekkel. Tapasztalataink szerint ez utóbbi az, amely a legáttekinthetőbben fejezi ki a mágneses tér szerkezetét.”¹⁸¹ „A mágneses módszer alkalmazásával egy ábrán [kiadás] nélkül tisztában lehetünk ... a következőkkel: hol vannak sírok, hol nincsenek sírok (!), mi a sírok méretbeli eloszlása, a sírok elhelyezkedése alkot-e valamilyen struktúrát, (csak nagyobb terület kutatásából tudható) mekkora a temető kiterjedése, (szintén csak nagyobb terület alapján) mi a térbeli viszonya a temetőnek és az élőhelynek?”¹⁸²

---

szakmai szerepét nem vitatva – az MVSZ nem kívánja a bizottság tagjai közé meghívni Kiszely Istvánt, akit több évtizedes besúgó-i ténykedése, és mindezt két évtizede tagadó hazudozása miatt erkölcsileg vállalhatatlannak tart.”: MVSZ 2011, 23; MVSZ 2011a.

¹⁷⁸ „1. A Megamorv Petőfi Bizottság Egyesület írásban jelezte a Magyarok Világszövetsége elnökének, hogy nem tartja indokoltnak újabb Petőfi Bizottság létrehozását, mert a Petőfinek vélt földmaradványt [! – K. L.] már felkutatta és megtalálta. A tudományos azonosítás befejezés előtt áll. ... 5. A Megamorv Petőfi Bizottság Egyesület elhatárolódik a Magyarok Világszövetsége által a Petőfi ügygel kapcsolatosan közzétett nyilatkozataitól. 6. A Megamorv Petőfi Bizottság Egyesület maximális bizalmát élvezi Kiszely István antropológus, a tudományos kutatás vezetője.”: Morvai 2011.

¹⁷⁹ Petőfi halálának és azonosításának témáját most „Patrubány Miklós vetette föl. Nem tudható, milyen céllal és milyen hátszéllel. Egy Petőfi Bizottság életre hívásáról döntöttek, amelynek célja a költő földi maradványainak felkutatása, azonosítása és méltó eltemetése lenne. Ehhez kérte Patrubány Szócs Géza kulturális államtitkár segítségét. Az esetleges félreértések elkerülése végett közöljük, hogy 22 éve létezik egy élő Petőfi Bizottság (Egyesület) –, igaz hazánkban minden egyesületből kettő van. Petőfi tetemét [sic – K. L.] a kutatók megtalálták, azonosították, egy rövid vizsgálattal lezárható az ügy. Nem értjük, mit akar Patrubány Miklós, mi indította arra, hogy 22 év kemény, időnként megalázó, megszegyenítő munkáját diszkvalifikálja. Huszonkét év alatt lett volna ideje segíteni az MVSZ-nek erkölcsileg és anyagilag is. Petőfi Sándor földi maradványait az érvényes, eredeti, sokat dolgozó MEGAMORV Petőfi Bizottság Egyesület temeti el. Őket illeti meg ez a tisztesség, megfizették az árát a családok, az akadémikusok jóvoltából. Eddigi álláspontunkat változtatás nélkül fenntartjuk. A MEGAMORV Petőfi Bizottság nevében Kiszely István antropológus.”: Kiszely 2011. A „vetélkedéshez” nincs hozzáfűzni valóm, de ahhoz igen, hogy a „világhírű antropológus” (374–394.) a barguzini csontvázat tévesen nevezte tetemnek, ez a szó a magyar nyelvben ugyanis holttestet, hullát, kádávért jelent!

¹⁸⁰ A hadtörténelmi terepkutatás kiemelt esetének tekinthető esetleges jövőbeni fehéregyházi munkálatok általános jellegű lehetőségeihez és várható eredményeihez – jórészt külföldi példák alapján – érdekes és felhasználható áttekintést adott: Négyesi 2010, 53–77.

¹⁸¹ Pusztai 1998, 57–58.

¹⁸² Pusztai 1998, 60.

A földradaros vizsgálat úgy történik, hogy a rövid impulzusszerű elektromágneses hullámot kibocsátó radarantennát a föld felé fordítjuk, s ekkor a föld rétegeinek határáról kapunk különböző időben és különböző amplitúdóval érkező hullámokat, amelyeket egy vevőantenna vesz. A hullám keltése és visszaérkezése között eltelt időből távolság számítható. A kutatási műszer tehát „adó és vevőantennából, a műszerhez vezető kábelből, valamint a vezérlőelektronikát tartalmazó dobozból áll. ... Az antennák a föld felszínén vannak, mérés során pontról pontra vonszolhatók. A földradar mérési pontok a viszonylag gyors mérés miatt egymástól néhány centiméterre helyezkednek el. Mindegyik felszíni ponton több (száz, ezer) mérés történik különböző időpontokban, néhány nanoszekundumként egyenközüen. Az idő nemlineáris módon mélységnek feleltethető meg. ... Az antennákat új pontra vonszolva újabb adatsort kapunk. A felszíni pontok összességéből nyerjük a földradar szelvényt. Ezt úgy tekinthetjük, mint egy ... függőleges metszetet a felszín közeli rétegekről,”¹⁸³ vagyis megállapíthatjuk az eredeti talajszerkezet megváltoztatását okozó beásásokat, gödröket stb.

Szakértők által végzett műszeres helyszíni szemlével tehát a talajba beásott gödrök valószínűleg megfigyelhetők. Vizsgáldni az Ispánkút környékén (2. kép IXa) mindenképpen kellene, amennyiben Heydte mindkét megállapítását elfogadjuk, azaz hogy itt látta a költőnek vélt holttestet, illetve két nappal később esetleg a frissen felhantolt sírját is.¹⁸⁴ Mivel Romhányi Andrásnak aligha lehet igaza abban, hogy a magányos halottaknak csak egy kis gödröt kapartak, és ráhányták a földet,¹⁸⁵ hiszen így a vadállatok hozzájuk férhettek volna, ezért reális esélye lehet annak, hogy az a bizonyos csontváz még háborítatlanul nyugszik a szántások átlagánál is mélyebb sírgödrében. Más kérdés, hogy a vizsgálat a sírgödör szerű beásásokat ugyan ki tudja mutatni, de a bennük nyugvó csontvázak korát csak a feltárásukat követő régészeti elemzéssel, a temetkezési szokásaik és mellékleteik tanulmányozásával lehet meghatározni, vagyis egy tetszőleges kiterjedésű területen minden „gyanús” gödröt régészeti ásatással kellene feltárni.

Más a helyzet a Csonta-kertbeli tömegsír bizonyára jóval nagyobb méretű és mélységű tömegsírjával (2. kép III), amelyet a kert kutatható teljes területének átvizsgálásával feltétlenül meg lehet találni, majd antropológus jelenlétében teljesen fel kell tární. A holttesteket akár egymás mellé fektették, akár egymásra dobták, a feltárást a kegyeleti szempontokat követve kellene végezni, hiszen az eltemetettek mindegyike az ütközet hősi halottja volt. Ugyanakkor gondosan el kellene különíteni az egyes személyek teljes csontvázát, hogy az esetleges siker esetén biztosan a megfelelő DNS-mintához lehessen jutni.

Mivel az inkább elfogadott, mint megkérdőjelezett Dienes András-féle magyarázat szerint főként az Ispánkút környéki magányos nyughely és a Csonta-kerti kis tömegsír keresése jöhetett szóba egy fehéregyházi kutatás alkalmával, nem véletlen hogy 2001 és 2004 között is elsősorban erre a területre terjedt ki a figyelem. 2011-ben azonban kiderült, hogy Papp Kálmán alábbi feltevéseiből következően további helyszínekkel is számolni kell.

4. Papp Kálmán mindaddig jórészt ismeretlenül maradt kutatásainak áttekintése

Az MTA Petőfi Bizottságaiban két olyan kedves irodalomtörténész kollégám is volt, aki a szibériai ál-Petőfivel kapcsolatos anyaggyűjtését rám hagyományozta: Kiss József (1923–1992) és Fekete Sándor (1927–2001). Előbbitől még közvetlenül kaptam meg a gyűjteményét, utóbbi kívánságára pedig a hagyatékából felesége, Hary Márta újságíró (1934–2001) válogatta ki és közvetlenül a halála előtt adta át nekem férjének a szibériai Petőfi-kutatással kapcsolatos anyagait (14: 5. jegyzet). Való-

¹⁸³ Pusztai 1998, 67–68.

¹⁸⁴ Amint arról fentebb már volt szó, az Ispánkút a Heydte-émlítette szökőkútnak Dienes András által történt azonosítása. Papp Kálmán eddig figyelembe nem vett eltérő véleményét lásd a 4b. fejezetben.

¹⁸⁵ Romhányi 2007, 40. Nem tudom, Papp Kálmán (róla alább) honnan vette a magányos sírok mélységét, de ahogy ő írt, az már nem számítható „elkaparásnak”: „Az egyenként megtalált halottakat, főleg ha megkésve kerültek elő, azonnal elföldelték, »elkaparták« kb. 70-80 cm mélyre; az oltott mésszel való kezelésre ilyenkor rendszerint már nem volt idő és alkalom. Erre is jó példa gr. Haller térkép vázlata a BUDAPEST-ben, honvédsírok, de egyesével. Ezeket gyakorlatilag egyszerre találták meg, de már egyesével temették el.”: Papp 1988a, 45.

színűleg Kisstól kaptam meg többek között Papp Kálmán hosszabb írásának bibliográfiai adatok nélküli számítógépes nyomtatását is,¹⁸⁶ amelyet akkor csak félretettem, hiszen mindeddig nem foglalkoztam a tanulmány témájával: Petőfi Sándor halálának körülményeivel a fehéregyházi ütközetben. Jelen munkám írásakor azonban eszembe jutott a kézirat, s meglepődve tapasztaltam, hogy az interneten gyakorlatilag nem szerepel, ezért nagyon is szerencsés véletlennek tekinthető, hogy egy más témájú cikkben felfedeztem a szabatos idézését,¹⁸⁷ majd pedig a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárában magát a publikációt is megtaláltam. A szerző személye egyelőre ismeretlen maradt,¹⁸⁸ később kiderült hogy Hermann Róbert egyszer beszélt vele, s megkapta tőle – most nekem át is adta – egy különnyomatát,¹⁸⁹ majd én is rábukkantam egyező nevű szerzőként egy további erdélyi témával foglalkozó cikkére.¹⁹⁰ Sajnos az érintett szerkesztőségek nem tudtak felvilágosítást adni a cikkíróról,¹⁹¹ viszont legalább annyit megállapíthattam, hogy budapesti lakosról volt szó. Ekkor hozzáfogtam a már sokszor eredményes telefonos módszerrel a budapesti Papp Kálmánok felhívásához, s így sikerült eljutnom a keresett személy – ismételt szerencsémre – egyező nevű fiához, akitől a következőket tudtam meg:

[Id.] Papp Kálmán erdélyi szász eredetű postatisztviselő apa és székely anya gyermekeként 1923. szeptember 8-án született Budapesten. A műszerészi szakmát tanulta ki, a 40-es években a postánál, majd az ORION-gyárban, később a Műszeripari Kutatóintézetnél (MIKI), a Híradásipari Kutatóintézetnél (HIKI), a Kontakta Alkatrészgyárban, végül újból a postánál volt alkalmazott. Itt kapott szívinfarktusát követően leszállékolták, s ezután kezdett Petőfi sorsával foglalkozni.¹⁹² 1990. október 23-án Gödöllőre szándékozott utazni és a vasútállomáson kapott újabb infarktusba belehalt (7a és 7b kép). Kutatási eredményeit a családja a Petőfi Irodalmi Múzeumban helyezte el.¹⁹³ A családi hagyomány szerint Petőfi nyughelyének koordinátáit is meghatározta, de ennek titkát magával vitte a sírba.¹⁹⁴

---

¹⁸⁶ Papp 1986.

¹⁸⁷ „A very detailed reconstruction of an event – robberies on 3 November 1680 in Old Hutton and on 15 April 1684 at Farleton (Westmorland) (Macfarlane 1981), or the last hours in the life of the great Hungarian poet, Sándor Petőfi on 31 July 1849 on the battlefield near Segesvár (Papp 1988–1989) – is the apotheosis of reality.”: Szijártó 2002, 212, 215.

¹⁸⁸ Tévétra vitt az az ötlet, hogy mint „műszaki ember” – Papp 1988a, 25. – azonos lehet egy 1938-as születésű Papp Kálmán nevű mérnökkel, bár csak akkor lehettem volna ebben biztos, ha a címszó esetleg a hobbijaként kiter a Petőfi-kutatásra is: Ki kicsoda? 1986, 327. Papp az 1988-as, és a megváltozott című 1995-ös kiadásban (Műszaki és természettudományos ki kicsoda? Szerk.: Hetényi Pálné) már nem szerepelt: Orlai Györgyné szíves segítségét ezúton is megköszönöm.

¹⁸⁹ Papp 1988.

¹⁹⁰ Papp 1984.

¹⁹¹ Mózsi Ferenc költő (1947–2007) a chicagói Szivárvány 1980–1994 közötti szerkesztője, már nincs az élők sorában, az elérhető és a szerkesztéssel kapcsolatosan megkérdezett és készségesen válaszoló Szügyi Zoltán, Tomkiss Tamás és Zalán Tibor, az Ethnographiával pedig Angyal Katalin adott felvilágosítást, szívességüket ezúton is megköszönöm.

¹⁹² A fehéregyházi ütközet színhelyére 1981-ben jutott el: Papp 1988a, 25.

¹⁹³ A PIM-ben a következő anyagok kerültek beleltárolásra:

G 1228–1229: Az otffejejtett ember. A Petőfi-rejtély megoldása. Budapest 1986. Számítógépi nyomtat két példányban, fejezetenként oldalszámozva,

G 1230: Segesvár titkai. Tanulmány. Budapest 1982. Számítógépi nyomtat, 1-150 oldal,

G 1231: Az otffejejtett ember megírásához végzett anyaggyűjtés dokumentumai.

¹⁹⁴ „Van azonban valami, mely az elkészült anyagban nem szerepel. Apám – alaposságát tanúsítandó –, még azt is megállapította, melyik az a szűk környezet, ahol Petőfi nyugszik. Ezeket a koordinátákat a fejében tartotta, senkinek nem árulta el; gondolván majd közli, ha eljött az ideje.”: [Ifj.] Papp Kálmán okl. villamosmérnök 2011. május 24-én hozzám írott e-mailjében: Papp 2011. Szíves segítségét ezúton is megköszönöm. A titkolózás okát a kutató maga árulta el: „A Szkurka és Kővári-féle leírások helyszíneinek térképkoordinátáit csak akkor vagyok hajlandó közzétenni, ha az erdélyi magyarság módszeres üldözése és a magyar emlékek pusztítása román részről tartósan és megbízhatóan megszűnik. Lelkiismeretem szerint nem tehetem ki Petőfi Sándor esetleg még meglévő földi maradványait tudatos pusztításnak.”: Papp 1988a, 42. Megjelent tanulmányából Papp valóban kihagyta az általa megállapított koordinátákat, a kéziratában azonban szerepelnek, s egyrészt talán nem sértve meg az 1986–

Papp Kálmán igen sok szakértő kikért véleményére¹⁹⁵ támaszkodó, de az irodalomtörténeti szakirodalomban talán még idézetlenül maradt¹⁹⁶ munkájának ismertetése nem lehet e tanulmány feladata, a magam ítélőképessége pedig amúgy is kevés volna a benne felvetett kérdések mérlegeléséhez. Ezért csupán azokra a részleteire tértem ki, amelyekben Papp a Dienes Andrásétól eltérő következtetéseket megfogalmazva más eredményre jutott Petőfi halálát és valószínű sírhelyét illetően.

7a–7b. kép: Papp Kálmán (1923–1990)

4a. Petőfi Sándor halála és sírja Papp Kálmán nyomán

Papp átértékelte Dienes „harmadik álláspontjának”¹⁹⁷ vagyis a maga elnevezése szerint „vallomás-láncának” láncszemeit, s csupán az elsővel¹⁹⁸ értett egyet, a többivel nem. Véleménye szerint, ha Lengyel és a költő még együtt látta a Sárpatok hídjától, tehát Fehéregyháza nyugati szélétől is nyugatabbra

---

1988-as évek viszonyait illetően méltánylandó álláspontját, másrészt Szűcs közlését – Szűcs 2011, 47. –

követően csupán másodikként, az esetleges jövőbeni kutatásokat megkönnyítendő ezeket alább én is közreadom.

¹⁹⁵ Papp 1989a, 37.

¹⁹⁶ Ez a megállapításom a korlátozott és szakszerűtlen adatgyűjtésem eredménye is lehet, de talán nem véletlen, hogy a mű nem szerepel Kerényi Ferenc kritikai Petőfi életrajzának irodalomjegyzékében sem, vö. Kerényi 2008, 503. Viszont Papp Kálmán maga számolt be arról, hogy 1982-től kapcsolatban állt Kiss József irodalomtörténésszel, örömmel vette Kiss irányt adó szavait, s őszinte köszönetet mondott neki azért, hogy nem akarta lebeszélni a munkájáról: Papp 1988c, 36. Ennek ellenére nem találtam utalást sem Kiss, sem Fekete Sándor olyan összefoglalásában, amelyben kitérhettek volna Papp munkájára, vö. Fekete 1992, 36; Kiss 1992, 60. Egyedül Hermann Róbert rövid, műfajából következően jegyzetek és irodalomjegyzék nélküli írásából tűnt ki Papp munkájának ismerete, vö. 164. jegyzet.

¹⁹⁷ Vö. 93. jegyzet.

¹⁹⁸ Azaz hogy Lengyel József és Gyalokay Lajos egyaránt láthatta Petőfi Sándort a Sárpatok hídjának környékén.

Bemnek és vezérkarának a könnyű terepnek számító tarlón vágázó menekülését,¹⁹⁹ akkor e főtisztek egyike, Papp Lajos alezredes a visszaemlékezése ellenére nem láthatta őt Fehéregyháza keleti végénél, mert Petőfi akkor még semmiképpen sem érhetett oda.²⁰⁰ Maga Dienes is beszámolt ugyanis arról, hogy Fehéregyháza főutcáján a menekülő magyar sereg katonái, járművei, lövegei zsúfolódtak össze,²⁰¹ s a gyalog futó²⁰² költőt a falutól délre fekvő lankán vágató vezérkar jóval megelőzhette.²⁰³ Ugyanez vonatkozhat akár Lengyel Józsefre is, aki a főútnál rövidebb és bizonyára kevésbé zsúfolt úton menekült, s ha rossz lovon is, mégsem gyalogszerrel,²⁰⁴ tehát megkérdőjelezhető, hogy a Héjjasfalva felé vezető országút „kaptatóján” a bűni mellékúti elágazásnál visszatekintve még utoljára látni vélte az országúton futó, nagyjából a Csonta-kertig ért Petőfit.²⁰⁵ Miért érdekes ez? Ha valóban késve jutott ki a költő a faluból – s ez Papp ellenvetéseinek lényege –, akkor már nem volt ideje továbbfutva az országúton elérni az Ispánkutat, hanem kibukkanva a házak közül, a bűni híd felől érkező, és Fehéregyháza felé forduló cári lovasok elől csak déli irányban menekülhetett, mégpedig Papp feltevése szerint a Bukur patak keleti partja mentén futó mezei úton a „Szöllőhegy” felé.²⁰⁶ Az eseményeknek ehhez a rekonstrukciójához Szkurka János visszaemlékezését vélte Papp kapcsolhatónak, amely szerint Szurka és Petőfi mintegy 450 m útszakaszon együtt menekült. A költő balkezevel a huszár kengyelszíjába kapaszkodva futott, de a Bukur–Korcsomba összefolyásától délre, mintegy 200 méterre, amikor négy lovas üldöző már egészen megközelítette őket, elvált Szkurkától és a Szöllőhegy nyugati lankáján lévő kukoricásba tért. Itt érte utol két orosz lovas és karddal megölte őt. Valószínűleg a halálhelyén temették el néhány nap múlva, amikor a holttestét megtalálták a magas növényzetben [vö. 2. kép X].²⁰⁷ Köztudomású, hogy Dienes teljesen szava hihetetlen személynek ítélte a valóságban

¹⁹⁹ Vö. Dienes 1958, 435: vázlat.

²⁰⁰ „Ha Petőfi a Sárpatok hídjánál volt, mikor Papp Lajosék már vágattak az áttörés színhelye [vö. 2. képen a Haller-kripta melletti összecsapás jelenél] felé a falu alatt, akkor fizikai lehetetlenség azt gondolni, állítani, hogy bármi módon utolérhette, sőt megelőzhette volna a költő a menekülő vezérkart. Éppen Lengyel jelezte, hogy a faluban már nem volt se ló, se szekér, Petőfi tehát csal gyalogosan menekülhetett. ... Mindezek alapján megállapítható, hogy a Bem-áttörés színhelyén a költő jelen semmiképpen sem lehetett, mert ez számára fizikai képtelenség lett volna.”: Papp 1988a, 30.

²⁰¹ Dienes 1958, 437.

²⁰² Petőfi menekülésének módjára ez a Dienest követően elfogadott nézet, de más vélemény is létezik: „Petőfi menekülési útvonala – és innen minden mondat feltételes módba kívánczik – csakis a falun át vezethetett. ... A költő emlékezhetett rá, hogy a kocsmaudvaron lovak és szekerek álltak, hiszen a délután egy részét itt töltötte. Nyilván efelé vehette az irányt, és feltehetően talált is valami alkalmatosságot, amivel kijutott a faluból.”: Kerényi 2008, 461. Ellenvetésként arra lehet emlékeztetni, hogy a falu főutcája annyira zsúfolt volt, hogy Lengyel sem itt, hanem a faluszéli kertek/tanarok mellett lovagolva menekült (Dienes 1958, 437–438), tehát bármilyen szekér/kocsi haladása is erősen akadályoztatva lehetett.

²⁰³ Dienes mégis úgy rekonstruálta az eseményeket, hogy miután Bem törzskara a Haller-kripta tájékán keresztülverekedte magát az útját állni szándékozó ulánusosztagon, „nem tért rá azonnal a héjjasfalvi útra, [hanem] tovább nyargalt az út menti lankán és csak később kaptak fel az országútra: így megelőzték Lengyelt, aki nem láthatta őket. Az orvos maga írja, hogy Bem előbb volt Héjjasfalván, mint ő. A költő viszont másodszor látja Bemet és kíséretét elvillanni a szeme előtt, először a sárpatoki híd előtt, most a kriptánál.”: Dienes 1958, 445–446. Bem és törzskara, valamint Petőfi sebességkülönbözete annyira nyilvánvaló lehetett, hogy ezzel Papp megcáfolni vélte Dienes „vallomásláncának” második láncszemét: Papp 1988a, 29–30.

²⁰⁴ Lengyel gyorsan felismerte, hogy a falu főutcáján aligha menekülhet, ezért a falu szélén, a kertek („tanarok”) mellett lovagolt tovább: Dienes 1958, 437–438.

²⁰⁵ Vö. Dienes 1958, 449: vázlat. Így Papp Dienes „vallomásláncának” harmadik láncszemét is cáfolni vélte: „Lengyel nem láthatta Petőfit a Csonta-kert melletti országúton, mert akkor a költő – számításaim szerint – még a falun belül futott.” Ellenben azt nem zárta ki, hogy mind Papp Lajos alezredes, mind Lengyel ugyanazt a futva menekülő polgári ruhás személyt látta, aki viszont nem lehetett Petőfi: Papp 1988a, 30–31.

²⁰⁶ Papp 1988a, 28–39, 27: összesítő térkép.

²⁰⁷ Papp 1988a, 39–43. Állításához Papp olyan személyek visszaemlékezésével is számolt, akik nem szerepeltek Dienes könyvének névmutatójában, pl. Kuthy Emil és Otrobán Nándor hadnagy: uo. 41–42. A magas növényzetben (esetünkben a kukoricásban) akár csupán napokkal később, az oszlásnak indult holttest büze alapján találhattak rá egy-egy magányos tetemre, s akkor már biztosan nem szállították egyik már betemetett tömegsírba sem. Berki Mózes ilyen konkrét esetéről lásd a 231. jegyzetet.

Kurka Mihály nevű huszárt, aki nem is látta Petőfi halálát, s azt sem árulta el, hogy honnan ismerte volna fel a kengyelszíjába kapaszkodót.²⁰⁸ Papp azonban még azt a lehetőséget is felvetette, hogy Petőfi a Csonta-kert nyugati végénél álló kukoricásban esett el, ahogy azt – mint vélte – Kővári László még 1849 szeptember elején a helyszínen járva hallotta és a sírját is ott valószínűsítette.²⁰⁹ Dienes többször is kitért Kővári emlékeire és azokkal ellentétben a halálhelyet a saját értelmezése alapján még ezekkel az adatokkal is megerősítve a Csonta-kerttől keletre, az Ispánkút környékére,²¹⁰ a sírhelyet pedig a Csonta-kertben határozta meg.²¹¹

Papp Kálmán a következő módon zárta e tárgyú fejtegetéseit: „Az ütközet és környéke az elmúlt közel 140 év alatt olyannyira megváltozott, a terep olyan nagymértékben lett megbolygatva, hogy ha nem az előbbi két helyen, hanem másutt lett eltemetve Petőfi Sándor, akkor sírjából már biztosan korábban kiforgatták. Egyébként az »elkaparásos« temetés mód sehol sem biztosította az utólagos fel nem fedezés lehetőségét. Ennek veszélye mindenütt fennáll, most is!

Amennyiben tehát Petőfi Sándor költőnk nem e két előző helyen lelte halálát, hanem egy ismeretlen harmadik helyen, az megfelelő támpont hiányában tudományos módszerrel még csekély valószínűséggel sem határozható meg.”²¹²

Saját kutatások nélkül, a visszaemlékezések tekintetében kénytelen voltam a Pappnál inkább teljességre törekvő kritikájú Dienes nézeteit elfogadni, mégis két megjegyzéssel zárom ezt a szakaszt:

1. Mind az ebben, mind a következő szakaszban Dienes véleményével szemben felvetett következtetések alapja Pappnak az az elődjétől eltérő számítása, hogy menekülése közben Petőfi meddig jutott el Fehéregyháza keleti szélétől. A két számítást szakértőnek kellene összevetni.
2. A Papp által felvetett visszaemlékezések forrásértékéről Dienes véleményéhez csatlakozva is felvethető, hogy tőlük függetlenül sem valószínűtlen a költő menekülésének Papp által javasolt menete. Ugyanis nem elképzelhetetlen, hogy a halálának nem volt egyetlen visszaemlékező valódi tanúja sem,

²⁰⁸ Dienes 1958, 357–358, 404, 546: 160. jegyzet.

²⁰⁹ „Meg kell jegyeznem, hogy Kővári László még azon év szeptember elején illegálisan a helyszínre ment és ott, szavainak értelmezése szerint a lakosok a Csonta kert nyugati végénél egy kukoricába vezették, ahol gyanítása szerint Petőfi esett el ... Sajnos, az informáló lakosok személyleírást már nem tudtak adni az illetőről, csupán a mellette hevert iratokról tettek említést ... Ide e helyre csak úgy érhetett el Petőfi, ha lovon vagy kocsin utazhatott volna ... Ha ez így is történt, ő is, de segítője is meghalt a buni út felől jövő oroszok kezéről. Ugyanis a kert mögött néhány honvédsírt jelez a terület hajdani tulajdonosa gr. Haller József a BUDAPEST-c. lap 1888. dec. 25.-i cikkének vázlatrajzán. E sírokat vélhetően ő gondozhatta haláláig.”: Papp 1988a, 42. Kővári eredeti szövege azonban nem látszik megerősíteni a véleményét, mert nincs benne konkrét utalás a Csonta-kert nyugati végére: „A Héjjasfalva és Segesvár közötti országúton székelyekkel és héjjasfalvi lakosokkal találkoztam, azok engem az útkanyarulatán, mely a völgyből Héjjasfalvának tartva, egy kaptatónak megy, jobb felé, egy holdnyi kaszálón törökűzésbe vezettek. Itt esett el valaki, ki mellett több iromány hevert...”: Dienes 1958, 542–543: 94. jegyzet. Egyébként Papp járt a helyszínen és megadta a koordinátáit is: „a 3. katonai felmérés térképén: a 638. szélességi vonaltól nyugatra kb. 200 m-re, az 525. magassági vonaltól északra kb. 70 m-re. A terület nincs beépítve, de kissé vizenyős hely.”: Papp 1986, I./3. fejezet, 4.

²¹⁰ „Kővári – aki az elsők egyikeként járta végig a csatateret – pontosan megjelöli a költő halálának helyét: »... hol az út Fehéregyházáról Héjjasfalvának a hegy alá kanyarodik, s emlékoszlop emelésére oly szép rétség van, a hegyre akart felkapni, Dános felé, a hegyoldalon akkor török búza zöldelt, itt vérzett el...« [Kővári] téved, mert Dános az ellenkező irányban van, ha Dános felé akart volna menni, úgy nyugat felé kellett volna tartania – pontosan a cári lovasság dzsidáinak. De az égtáji tévedés ellenére – mely oly gyakori ennek a kutatásnak a történetében – Kővári, mind Lengyel, mind Lőrincz [József] őrnagy, mind Dáné [vö. a következő jegyzet – K. L.], mind Marosi [János]: végtelen józansággal mutatnak a héjjasfalvi országútra: itt halt meg. Valóban itt volt a pillanat, mikor [1860–61-ben – K. L.] Pákh Albertnek semmi mást sem kellett volna tennie, mint maga köré gyűjteni önként jelentkező tanúit és a helyszínen – Fehéregyházán – minden bizottság-szervezés nélkül három nap leforgása alatt megállapíthatta volna a valóságot. Ki kételkedhetik ebben? – hiszen éltek a tanúk, éltek a sírásó parasztok; a terep, az út, a híd, a falu a maga változatlanságában állt még.”: Dienes 1958, 298, 452, 542–543: 94. jegyzet.

²¹¹ Dáné Károly tűzmester a Vasárnapi Újságnak 1860. november 12-ről írott levelében a költő sírját a héjjasfalvi országút mentén véli ugyanott, ahol Lengyel József: azaz a Csonta-kertben: Dienes 1958, 296–298, 539: 44. jegyzet; Culcer–Szabédi–Rusu–Barta–Dienes–V. Nyilassy 1956, 575, 588.

²¹² Papp 1988a, 42–43.

amint azt az 1956. évi bizottsági jelentés ki is mondta,²¹³ Papp pedig a következő szakaszban bemutatott módon akár meg is erősíthette.

4b. Heydte „szökőkútja”

Petőfi halálhelyének Dienes András által az Ispánkút környékéhez való kapcsolása (8. kép)²¹⁴ Heydte őrnagy visszaemlékezésén alapult, aki a költő holttestét itt vélte még 1849. július 31-én este megfigyelni, majd 1854-ben írott jelentésében, illetve az 1877-ben kiadott visszaemlékezésében azonosítani. Az 1854-es jelentésének teljes német szövegét nem ismerem, de Dienes a szökőkútra vonatkozó mondatrészletét közölte: „*Ich eilte, auf der Landstrasse herreitend, die Kosaken einzuholen, als ich knapp an dem Springbrunnen...*”²¹⁵ 1877-ben pedig így nyilatkozott: „*Von Weißkirchen aus lagen bis Teufelsdorf nur zwei Leichen ungarischer Soldaten, die eine ... unmittelbar beim Weißkirchner Wirtschaus und eine zweite, halbwegs Teufelsdorf, fast gegenüber dem Springbrunnen und 3–4 Klafter von der Straße entfernt* (Fehéregyházától Héjjasfalváig csupán két magyar katona holtteste hevert, az egyik – közvetlenül a fehéregyházi vendéglő mellett, ... a másik Héjjasfalva feleútjánál, csaknem szemben a szökőkúttal és 3–4 ölnyi távolságra az úttól)”.²¹⁶ Az itt említett út menti szökőkutat Dienes András azonosította az úttól távolabb lévő Ispánkúttal, ahol a rétegforrás vizét favályún továbbvezetve bizonyos távolságra a lejtő felett, már lajtával is alá tudtak állni,²¹⁷ vagyis a szöveget szó szerint véve, a halálhely ezzel szemben, az út északi oldalán lehetett, s ebből talán a két nappal később Heydte által látott friss sírhant fekvésére is következtetni lehetne. Papp Kálmán viszont rámutatott, hogy az Ispánkút ma is, régen is, ásott kút és vízgyűjtő, azaz ciszterna volt, amit a román neve *fințina* is igazol, míg az önmagától felfakadó mindenféle, azaz hegyoldali vagy szökőforrást a románban *izvor*-ral jelölik. „Mindebből arra a következtetésre jutottam – állapította meg Papp – hogy annak-idején Dienesnek olyan helyet mutattak az Ispán-kútnál, amely eredetileg forrás, rétegforrás volt, de kb. a századforduló előtti évtizedekben melléje vízgyűjtő ciszternát is ástak, az akkori, ottani jelentős állattartás igényeként. A forrás vizét valóban felemelhették vályúval a domboldalon úgy, hogy az oda, az országútról felmenő lajtoskocsi aláállhasson és azt könnyűszerrel megtölthesse a jóízű vízzel. ... Dienes ezt hitte a valamikori vályús lajtoskocsi töltőkészség miatt – szökőkútnak [ahol a favályúban kivezetett forrásvíz valóban karvastagságban szökött előre – K. L.]. Csakhogy ez a vályús szerkezet a vízgyűjtő aknával együtt az országúttól kb. 200 m-re délre és 15–20 m-rel magasabban a domboldalon volt. Itt és ezért van a legfeltűnőbb eltérés A. Heydte helyszínleírásával szemben.”²¹⁸ Az 1865-ben készült 2. és az 1885-ös 3. katonai felmérés megfelelő térképén Fehéregyháza és Héjjasfalva között sem kutat, sem forrást nem ábrázoltak, viszont a bűni úttól nyugatra egy vele nagyjából párhuzamosan haladó mesterséges vízlevezető árok látható épített áteresszel a két falu közötti országút alatt, amelyen keresztül az út déli oldala felől folyhatott a víz az árokba s onnan a Küküllő folyóba. Ehhez tartozhatott egy bő vízű, időközben beiszapolódott és csak szivárgóvá vált szökőforrás.²¹⁹ „Összefoglalva az

²¹³ „Az eddig napvilágra került adatok szerint nincs megbízható szemtanú, aki Petőfit meghalni, elesni látta volna.”: Culcer–Szabédi–Rusu–Barta–Dienes–V. Nyilassy 1956, 586: 6. pont.

²¹⁴ Itt, az Ispánkútnál, a költő feltételezett elestének helyén, közvetlenül az országút mellett áll az 1969-ben felállított Petőfi emlékmű, Hunyadi László alkotása.

²¹⁵ Dienes 1958, 454.

²¹⁶ Strasser 1877; „Fehértemplomtól Ördögfalváig csak két magyar katona holtteste feküdt. – Egyik zubbonyban ..., a másik ellenben a két helység között mintegy feleúton, majdnem átellenben a szökő-kúttal s 3–4 ölnyi távolságra az országúttól.”: Petőfi halála 1877. A közölt fordítás: Dienes 1958, 318;

²¹⁷ Vö. 102. jegyzet.

²¹⁸ Papp 1988b, 30–35, az idézet: 34–35.

²¹⁹ Ezt 1874-ben Lengyel József már „volt” szökőkútnak nevezte, s a térképek sem ábrázolták a vízlevezető árok déli végén. A terület geológiai leírása alapján kapott szakvélemény szerint, „az a bizonyos szökőkút tulajdonképpen a helyi vízlevezető talajrétegekben levő víz statikus nyomás alá kerülése révén állt elő. Tehát nem az általában tapasztalt gázos-kút fizikai körülményei hozták létre.”: Papp 1958b, 35. Lengyel idézete a fehéregyházi ütközet kezdete előtti órákra vonatkozott: „Szekeremet a fehéregyházi határ felső részében a volt szökőkútnál az országúton a többi élelmezési és podgyász szekerekhez állítván, Gölner élelmezési tiszt lován bementem a falu közé.”: Papp 1988, 243. Egy Schmied/Schmiedt nevű segesvári szász férfi helymeghatározását Haller József őrizte meg a Gyalokay Lajoshoz 1887. január 22-én írott levele 6 oldalán, mely szerint, „a

elmondottakat megállapíthatjuk – zárta Papp a gondolatmenetét –, hogy az Ispán kút soha sem volt szökőkút, főleg nem az országút mellett, viszont a vízlevezető árok túloldalán, az országút déli oldalánál valóban működött, működhetett egy bő vizű szökőkút kb. 150–200 évvel ezelőtt[2. kép IXb].²²⁰

Papp ezzel Dienes „vallomásláncának” negyedik láncszemét is megkérdőjelezte, és természetesen felmérte ennek a következményeit is, hiszen a saját rekonstrukciója szerint a futva menekülő Petőfi nemhogy az Ispánkutat, hanem a bűni útelágazást, sőt a maga meghatározta szökőkutat (azaz nem a mintegy 400 méterrel még keletebbre lévő Ispánkutat) sem érthette el, vagyis a Heydte-látta holttest semmiképpen sem lehetett az övé.²²¹ Elutasító véleményét további érveléssel is megtámogatta: Franz Dorsner ezredes (1795–1853), a Lüdersz mellé rendelt osztrák összekötőtiszt, Heydte főnöke, akinek utóbbi átadta a szökőkútnál talált halott mellett lelt magyar katonai iratokat, aligha említette neki Petőfi vélelmezett holttestét, mert Dorsner valószínűleg belefoglalta volna a jelentésébe a hivatalosan körözött költő elestét.²²²

Egy tervezett helyszíni kutatás előtt tehát Papp magyarázatát szakértői vizsgálat alá kell vetni, hiszen a Heydte-féle szökőkút Dienes-féle lokalizálása alapján a költő halálhelye, s esetleg a magányos sírhelye is az Ispánkút környékén volna kereshető, míg a Papp-féle helymeghatározás szerint, a bűni út torkolatától nyugatra, az országút déli (északi?) oldalán, a Heydte „csaknem szemben a szökőkúttal” helyhatározójának értelmezése szerint. Kétségtelen, hogy az utóbbi helymeghatározás sem cáfolná a Csontakerti tömegsírba temetés lehetőségét, hiszen az utóbbi halálhely a kerthez jóval közelebb fekszik, azonban Papp ezt a lehetőséget is kizárni vélte az alább ismertető módon.

---

szökőkút a Lunka nevű nagyrét keleti szegleténél volt. Haller valamennyi helyszínvázlata egyértelműen a vízlevezető árokig jelzi a Lunkát. Az árok és a bűni út között szerinte is, de Schmied szerint is törökbúza, azaz kukorica vetés volt, tehát ez már nem volt rét. Végül Haller József egyetlen vázlatán sem jelez kutat vagy forrást, csupán kis vízfolyásokat (csobogókat) és patakokat, de a Schmied-szász szavait sem hazudtolja meg.”: Papp 1988b, 31. Schmiednek a szökőkút helyére vonatkozó megjegyzését Dienes nem használta fel, vö. Dienes 1958, 404, 532: 97. jegyzet, 557: 25. jegyzet. Egyébként a Csontakert északkeleti sarka mellett az út alatt (áteresen?), majd kettős fasor között a Küküllőbe futó vízfolyást a forrás fejének ábrázolása nélkül Dienes is megjelenített a térképein, vö. Dienes 1958, 440, 441, 444, 449, 453, 460, 468; érdekes, hogy a kötet végén lévő nagy térképmellékleten viszont elhagyta.

²²⁰ Papp 1988b, 35–36; vö. Papp 1988a, 31–32. Papp a források befoglalásának sajátos erdélyi módjáról önálló cikket közölt, s ebben tölgyfából készült kétféle „küpü”-t, kivájt tölgyfatörzsből készített kifolyót ismertetett, az elsőt a rétegforrások, a másodikat a szökőforrások számára: Papp 1988.

²²¹ Bizonyítottnak tekintette, „hogy a Dienes-féle Ispán-kút soha nem volt, mert nem is lehetett szökőkút – méghozzá az országút mellett – míg a valódi szökőkút a Csontakert keleti végénél a vízlevezető árokkal átellenesen, az út déli oldalán volt. ... Egyébiránt az is bizonyított, sem Petőfi, sem más, aki vele egyidejűleg futott az országúton, még a bűni utat sem érthette el, onnan felől már a második orosz bekerítés lovas csapata támadta a menekülőket, szembejőve! Erre maga Lengyel is utal, aki pedig nyilván jobban ismerte a helyszínt, mint bárki ma, közülük. Mindezek alapján megállapítható, hogy Heydte nem Petőfi Sándor költő holttestét látta a valódi szökőkútnál, hanem valaki másét.”: Papp 1988a, 32.

²²² Papp szerint Dorsner augusztus 1.-i és 8.-i jelentése azt mutatja, hogy Heydte 1849., 1854. és 1877. évi állításai ellenére „az elmúlt 8 nap alatt semmi különleges híryanagy vagy észlelés nem került osztrák-orosz kézbe Petőfi Sándorról. A Petőfi-rejtély számára ez igen sokatmondó. Egyúttal éppen ez a teljesen Petőfi-mentes két Dorsner jelentés bizonyíthatja legjobban, hogy a rendőrileg is körözött költőt Heydte aligha láthatta a csatamezőn. Személyesen nem is ismerte. Ő tehát csak a saját hiedelmeit írhatta meg a lugosi jelentésében [1854.] és a temesvári újságcikkekben [1877.].”: Papp 1989, 43; vö. Papp 1988a, 31; Dienes 1958, 456–459, 516: 74. jegyzet, 525: 14. jegyzet, 568–569: 146. jegyzet. Papp feltevését is árnyalhatja azonban, hogy Heyde véleménye 1849. őszére már mégis megváltozott, a Szendrey Júliának mondottak alapján: vö. 100. és 165. jegyzet. Megjegyzendő, hogy Hermann Róbert kétségét fejezte ki, hogy Dorsner megírta volna a hivatalosan körözött költő elestét, mert „a cs. kir. tisztek elég csínyján bántak az efféle információk továbbításával.”: Hermann 2011.

8. kép: A fehéregyházi Petőfi-emlékmű a Dienes András-féle Ispánkútnál

4c. A Csonta-kert Petőfije: Petőfy Ignác (Felaranyos puszta,²²³ 1824 k. – 1849. július 31.)?

Petőfi civilben volt a csatatéren, fegyvertelenül. „Visszaemlékezve a nagykárolyi,²²⁴ nagyselyki²²⁵ és berecki²²⁶ esetre is, amikor arról nem, csupán névről azonosították, elmondható, hogy Petőfit kevesen ismerték és ismerhették föl az ütközetben és az ütközet után. Mindez érvényteleníti a »mellettem harcolt«, »én fogtam le a szemét«-típusú emlékezéseket....²²⁷ Szolgált viszont és részt is vett az ütközetben egy Petőfy Ignác nevű főhadnagy, ami nyilván tovább bonyolította az emlékezések hitelességének kérdését.”²²⁸ Az alig ismert katona életrajzát Bona Gábor foglalta össze, de a monográfiájának rendeltetése okából nem foglalkozott a fehéregyházi ütközetben való szereplésével, illetve halálával.²²⁹ Papp Kálmán úgy találta, hogy Petőfi több helyszínen való egyidejű jelenlétének, illetve a civil Petőfi

²²³ Felaranyos puszta: Ekel (Komárom m.; ma: Okoličná na Ostrove, okres Komárno, Nitriansky kraj, Szlovákia)

²²⁴ 1846. szeptember 7-én Nagykárolyban (német: Carol, Szatmár megye; ma: Carei, județul Satu Mare, Románia) Petőfi összeszólalkozott gróf Károlyi Lajossal, de a vita tetlegességgig azért nem fajult, mert Petőfi megnevezte magát: Kerényi 2008, 258.

²²⁵ 1849. január 25-én a Medgyes (német: Mediasch, Nagy-Küküllő megye; ma: Mediaș, județul Sibiu, Románia) és Nagyselyk (német: Gross-Schelken, Nagy-Küküllő megye; ma: Șeica Mare, județul Sibiu, Románia) között vonuló székely honvédek akkor éljeneztek meg Petőfit, amikor a nevét megmondta, azaz a nevét és nem a megjelenését ismerték: Kerényi 2008, 432.

²²⁶ 1849. július 25-én Petőfi Berecken (Háromszék megye; ma: Brețcu, județul Covasna, Románia) találkozott Bemmél és tiszteivel, s erről a feleségéhez írott levelében így emlékezett: „...megálltam hintaja mellett, s köszöntem neki, ő odapillant, megismer, elküldi magát, és kinyújtja felém karjait, én fölugrom, nyakába borultam, s összeöleltük és csókoltuk egymást. »Mon fils, mon fils, mon fils! [fiam!]« – szólt az öreg sírva. A körülálló népség az[t] kérdezte Egressi Gábortól, hogy »Fia ez a generálisnak?«”: Kerényi 2008, 453.

²²⁷ Kerényi 2008, 455.

²²⁸ Kerényi 2008, 455.

²²⁹ „Petőfy Ignác a zágrábi katonai nevelőiskolában tanul, majd jogot végez. Joggyakornok. Nőtlen. 1848 szeptemberétől a bécsi légió katonája, novemberben Désnél megsebesül. A pesti katonai kórházba kerül. 1849. jan. (48. dec. 16.) hadnaggyá nevezik ki a 31. honvédszászlóaljba, de közben január elején Pesten a császáriak fogságába esik. 1849 tavaszán kiszabadul és bevonul zászlóaljához Erdélybe. Júl. 20. ui. [ugyanitt] főhadnagyi kinevezésre terjesztik fel.”: Bona 1998, II: 668–669.

Csonta-kerti katonai tömegsírba temetésének²³⁰ emléke az egyenruhás Petőfy Ignác személyével magyarázható, s feltevése kifejtésének önálló fejezetet szentelt.²³¹ Érveinek elemzésére szakismeretek híján nem vállalkozhattam, ezért csupán a túlbonyolítása következtében alig hihető bizonyítása eredményét ismertethettem: szerinte Kemény Farkas ezredes a csapatainak helyzetéről 1849. július 31-én Petőfy Ignáccal küldött jelentést, aki azt egyéb iratokkal együtt a fehéregyháza–héjjasfalvi országút menti szökőkútnál (nem az Ispánkútnál) harc közben elvesztette, s Heydte egy ismeretlenül maradt civil teteme mellett találta meg. Az egyenruhás Petőfy a kukoricásban bújt el, részt vett az éjszakai kitörésben, amikor halálosan megsebesült, és másnap, augusztus 1-én reggel Csonta János őt vitte még élve (?) a kertjében létesített tömegsírba.²³²

4d. Kutatás fémkeresővel Petőfi sírja után

A költő nyughelyének megkeresésére Papp Kálmán elképzelhetőnek tekintette a fémkeresővel történő vizsgálatot is, mert az apró részletekre is kiterjedt anyaggyűjtése alapján azt állította, hogy az arany jegygyűrűje a költő kezén volt, Gyalokay Lajos szerint egy kis tollkés/zsebkés is volt nála, sőt Papp azt is valószínűnek tartotta, hogy némi papírpénz és ezüst aprópénz is. Ezek megfelelően értékes műszerrel érzékelhetők lehetnek.²³³

5. Török Aurél 1885. évi helyszínelési adatainak felelevenítése

A Petőfi Sándor vélelmezhető sírhelyére vonatkozó visszaemlékezések szinte minden értelmezhető adatát rendszerbe foglaló Dienes András és Papp Kálmán nem jutott azonos eredményre, vagyis az igazságtartalmuk összevetése még hátra van. A szükséges tisztább látáshoz azonban újra elő lehet venni Török Aurél (9. kép)²³⁴ 1885. szeptemberi helyszínelésén nyert fehéregyházi és héjjasfalvi topográfiai adatait is.

²³⁰ Papp többször is állította, hogy „civil halottakat katonák közé, ellenfelek katonáit együttesen soha nem temették; ez a mai napig íratlan szabály. E szabályra utal a Heydte által közölt szökőkúti sírhant, ahová az általa ott látott civil ruhás embert temették el aug. 1-én és gr. Haller J. közlése a MAROSVIDÉK c. lap 1888. XI. 11. számában arról, hogy aug. 5-én Bem civil ruhás kémjét, Berki Mózeszt a csatatéren temették el, ott helyben, külön, ahol megtalálták, testének erős szagosodása miatt.”: Papp 1988a, 45; Papp 1989, 49, 55; vö. Dienes 1958, 404, 466, 588, 557: 22. jegyzet. Négyesi Lajos alezredes, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadirégész, Hadszintérkutató és Hagyományörző osztályának vezetője a katonai szabályzatban mégsem tud ilyen előírásról; szíves felvilágosítását ezúton is megköszönöm. A huszadmagával eltemetett Berki (Petőfiének vélt) tömegsírjának helyéről Imreh Sándor marosvásárhelyi református főtanodai nyomdavezető igen részletesen kikérdezte – és a Marosvidék c. lap 1888/53. számában ki is adta – egykori Mátyás-husár bajtársa Balogh Dániel nejét, Boda Máriát, akinek a lakóházuk előbbi tulajdonosa Miklósy Dániel, a fehéregyházi csata résztvevője megmutatta a költő sírhelyét ahogy ő a százsz Beier (valójában Báder János) takácsmestertől hallotta, aki pedig oltatlan meszet szállított a holttestek borítására. Baloghné szerint az országúton Fehéregyházáról Segesvár felé haladva balra, Hallerék nagy kiterjedésű szántóföldjén, néhány lépésre az országúttól volt a sírdomb, Bem egykori ágyúállásának közelében. A síron fűzfák állottak, s ugyancsak az úttól balra odalátszott Szkarjatin emlékműve: Imreh 2003, 173–177. Állítását Haller József a Marosvidék, 1888/54. számában azonnal megcáfolta azzal, hogy a sír egyedül „az erdélyi hadsereg ismert hírszerzőjéé, a székely Berki Mózesé, aki elesett a segesvári ütközetben és napokkal a halála után találták meg oszlásnak indult holttestét: »...abban nyugszik Bem kéme, Berki Mózes, kit aug. 5-én szagosodása következtében megtaláltak...«”: Dienes 1958, 557: 22. jegyzet.

²³¹ II./4. Melyik Petőfi került a Csonta-kerti sírba?: Papp 1989, 45–55.

²³² Papp 1989, 51, 53–55. Hermann Róbert azonban arra utalt, hogy „a Papp Kálmán által említett éjszakai kitörésnek nincs nyoma sem Dorsner jelentésében, sem az orosz forrásokban. Egyébiránt nem is túl életszerű.”: Hermann 2011.

²³³ Papp 1988a, 43–46. Hermann Róbert találóan jegyezte meg, „hogya ha Heydte tényleg Petőfi holttestét látta, amit a kozákok kifosztottak, akkor elég valószínű, hogy azok éppen ezeket a fémtárgyakat vitték magukkal.”: Hermann 2011.

²³⁴ Török Aurél professzor (1842–1912) Bécsben szerzett orvosdoktori oklevelet, majd 1867–1869-ben a pesti egyetem élettani tanszékén volt tanársegéd. 1869-től a kolozsvári Orvossebészeti Tanintézetben az elméleti orvostan tanára, majd annak a Ferenc József Tudományegyetemre alakulása után 1872–1881 között az élettan és szövettan egyetemi tanára, 1881–1912 között a budapesti egyetem bölcsészeti karán felállított embertani

A kiváló antropológus-professzor munkája ugyanis azért érdemel kiemelt figyelmet, mert az 1956. évi magyar–román akadémiai munkaközösség kísérletéig ő volt az egyetlen, aki a gyakorlatban tervezte a hősi halált halt honvédek maradványainak feltárását. Török ez irányú tevékenységét Dienes igen nagyra értékelte,²³⁵ elismerőleg utalt arra, hogy Váli Béla emlékbizottsági jegyzővel „bizottságilag” megállapították a tömegsírok fekvését,²³⁶ sőt sikertelenül kereste kettejük segesvári tartózkodásának feltételezett jegyzőkönyvét is,²³⁷ s bár hosszan idézett Török alapvető, alább bemutatott cikkéből,²³⁸ mégsem használta fel a topográfiai megjegyzéseit. Kétségtelen, hogy ezek tovább bonyolították a

9. kép: Török Aurél (1842–1912)

költő sírhelyére vonatkozó feltevéseket, de a Dienes–Papp adatok tisztázásakor nem hagyhatók figyelmen kívül.

Török mindenképp előtt azokkal a kételkedőkkel szemben foglalt állást, akik elutasították a megkeresendő sírok feltárását, azaz „megbolygatását.” „Ha mi nem is bolygatjuk fel őket – írta²³⁹ – felbolygatta és ezután is fel fogja bolygatni őket nyugalomból a gazda, a vasúti munkás, az útcsináló, a jószágtagosító. Igaz, hogy mindezek nem fogják köztudomásra hozni ezt az újságok útján; hiszen ők csak csontokat ásnak fel, s azokat ha a kereskedő a [csontszégyártó – K. L.] spódiumgyár számára megvenni érdemesnek nem tartja, ismét valahol egy gödörbe ássák el. Csak egyszer kell ám azt látni, hogy ilyen ki- és beásás mily durván történik, hogy a munkások mint dobálják a szegény halottak csontjait. De hisz ezek csontok és ki tudja kiéi voltak!

Tehát voltaképpen, ha mi (t. i. mi »Petőfikeresők«, a mint egy elmés toll minket élcelődve elnevezett [Scarron 1885; (24: 25. jegyzet) K. L.] nem is bolygatjuk a segesvári csatatér helyén részint a közös nagy sírba és a többi kisebb sírokba, részint az ismeretlen helyekre amúgy hevenyében eltemetett vagy föld alá takart honvédek tetemeit, föl voltak ezek már többször bolygatva s ezentúl is föl lesznek. Nekem maga gróf Haller Ferenc mondotta, (az ő birtokán terül el a segesvári csatahely legnagyobb része), hogy a mikor ő Josefstadt állambörtönéből hazakerülve, elpusztított jószágának rendezéséhez fogott s a többi között egy fasort ültetett, a munkások a föld színe alatt rendetlenül heverő tetemekre akadtak [I: tömegsír; 2. kép I];²⁴⁰ a nemesen gondolkodó gróf e csontokat egy ládába tette s a fejéregyházi román temetőben ásatta el.

Hátha éppen ezek között volt a Petőfi teteme?

Én legalább borzadok e gondolattól, s bármi fáradságba kerülne is, bizony fölkeresném, hogy ez a csontláda hol van? S ha kiderülne, hogy köztük nem volt Petőfi, azért én ezeket a tetemeiket is a közös sírba tetetném, hogy legyenek azok ott együtt.

Felette zokon ne vegyék, kérem, ha azt vagyok bátor mondani, hogy azok a tisztelt urak, a kik föllépésemet részben ellenzik, részben kigúnyolják, voltaképp nincsenek egészen tájékozva a szóban forgó kérdés részletei iránt.

---

tanszék tanára volt. Az Európában negyedikként létrehozott budapesti Embertani Intézet és Múzeum megalapítója (1881), nagyszámú tudományos mű szerzője, a hazai tudományos antropológia megalapítója, az MTA levelező tagja. Embertani méréseket végzett a tudományos működésének időszakában kihantolt történelmi személyek (II. Rákóczi Ferenc, Thököly Imre, III. Béla) csontvázán, s egyebek között foglalkozott a honfoglaló magyarság antropológiájával is: http://hu.wikipedia.org/wiki/Török_Aurél; Thewrewk 1914; Horváth–Pap 1992.

²³⁵ Dienes 1958, 334–342.

²³⁶ Dienes 1958, 336.

²³⁷ Dienes 1958, 337, 544: 114. jegyzet.

²³⁸ Dienes 1958, 339–340.

²³⁹ Török 1885, 1825.

²⁴⁰ A római számmal jelzett sírhelyekhez vö. 123. jegyzet. Az I. szám természetesen nem a meghatározatlan helyű tömegsírt jelzi, ahol további csontvázak még a földben maradhattak, hanem a helyi román temetőt, ahová a megtalált csontokat elszállították.

Először is Segesvártt nem állandó, hanem csak ideiglenes, a csata után hevenyészett sírokban fekszenek a honvédek tetemei. E síroknak legnagyobbika távol az országúttól, a kukorica-földön van, ez körül van árkolva és a helye tisztán kivehető [II: az ún. hármastömegsír, rajta az 1897. július 31-én felállított ún. Turulos emlékmű; 2. kép II, 4. kép]. A többi három sír a Héjjasfalvai országút közvetlen tözsomszédságában fekszik. Ezek közül az egyik a derék oláh paraszt, Csonta Juón kukorica-földjén van, virágokkal beültetve [III: tömegsír; 2. kép III].²⁴¹ A másik egy árok mellett egészen fölismerhetetlen állapotban van; csak a tájképét tudta egy szász ember megmondani [IV: magányos sír?, a helye ismeretlen, pedig Török e cikkében később pontosította²⁴²]. Már pedig erről a sírról mondták a széke-lyek, hogy az »énekes őrnagy« ott nyugszik.²⁴³ A harmadik sír Héjjasfalva elején, az országút melletti kukorica-földön van [V: kis tömegsír, rajta Zeyk Domokos emlékműve;²⁴⁴ 2. kép V, 5. kép] és évek óta fölszántják a földjét; az illető szemtanú ennek szintén csak a tájképét tudta megmutatni. Ezen kívül magában Héjjasfalván, Somogyi ur kertjében [VI: magányos sír?; 2. kép VI] is temettek el egy előkelő honvédet, de az illető szemtanú ma már nem tudta megjelölni a helyet, mert az azóta nőtt berek miatt nem tudott többé tájékozódni. Tehát ezekről a sírokról úgy ahogy még van tudomásunk; de könnyelműség volna gondolni, hogy íme ezekbe a sírokba mind el lett temetve az, ki az akkori véres ütközetben elesett. Az ötvenes években a munkások az u. n. Ördög-pataka felett levő erdőben gyakran akadtak tetemekre [VII: egyes sírok?; 2. kép VII]; mikor pedig a segesvári-brassói vasutat készítették, szintén számos tetemet találtak a munkások [VIII: egyes sírok]. Ma már harminchat év múltán, teljes lehetetlen kinyomozni mind ama helyeket, ahol a csatában elesettek vagy eltemették, vagy egyszerűen hanttal eltakarták. Így áll a dolog.”²⁴⁵

Török adatgyűjtését további helyszínekkel kell kiegészíteni. Először is Petőfi Dienes András által azonosított ispánkúti szökőkút menti halál-, esetleg sírhelyével (IXa: magányos sír?; 2. kép IXa), másodsor egy halál- és sírhelynek a Papp Kálmán meghatározása szerinti szökőforráshoz lokalizált

²⁴¹ Ennek pontos helye a nagy kiterjedésű kerten belül egyelőre ismeretlen, de minden bizonnyal meghatározható. Mivel Papp Kálmán azt sem tartotta lehetetlennek, hogy Petőfi a Csonta-kert nyugati végénél lévő kukoricásban vesztette életét és ott is temették el, s a hagyatékában megadta a véleményezett hely koordinátáit is – vö. 210. jegyzet –, ezt a helyet a tömegsírtól függetlenül is kutatni lehetne.

²⁴² „... az út menti ama sírt, a melyben a széke-lyek szerint Petőfi, »az énekes őrnagy« nyugszik, süppedékes helyen egy kis patakocskával mellettlévén, okvetlenül ki és körül kellene ásni, hogy a télvíz idején összegyűlt és késő tavaszig ott maradó víz behatása ellen védő fállal biztosítani lehessen.” Török 1885, 1826.

²⁴³ Ez a sírhely azonosítatlan. A Lengyel József már többször érintett visszaemlékezésében – vö. a 108. jegyzethez tartozó szöveg és a 171. jegyzet – említett sírhellyel aligha lehetett azonos, mert a szerint Petőfi nyughelye „a fehéregyházi határ felső felén északról lefutó patak martjára ásott közös sírban van, hová 134 más pajtásaival közös sírba temettetett. A sírhalomra arra járó széke-ly utasok sohasem feledik, egy-egy kődarabot vetni, s ha azt évente rendszeren ki nem egyengetnék, eddig óriási halommá lett volna.”: Lengyel 1860. augusztus 25-én írott leveléből: Dienes 1958, 294. Szabó József 2011. május 17-i e-mailjében a Csonta-kerti tömegsírra gondolt, de a 134 tetemet nem tudta megmagyarázni: vö. 127. jegyzet. Papp Kálmán magyarázata meghökkentő: „Az ütközet elmúltával, már [július 31-én] éjszaka a növényzet közé elbújt magyar katonák százai áttörést kísérelnek meg a bűni hídon, ekkor ismeri fel (holdfény volt!) kolozsvári kocsmái asztaltárs[á]ban Gáspár Gergely Petőfy Ignácot, akit ő – alighanem élete végéig – a költő Petőfinek hitt és állított. Az áttörés részben sikerül, sokan meghalnak, ezeket temetik a Kincses patak mellé Lengyel 1860-as levele szerint, de sokan el is menekülnek ezen áron; ám Petőfy szuronysebbel a helyszínen marad, másnap reggelre már haldoklik. Az oroszok rendelkezése szerint az öreg Csonta János felteszi a szekere és a kertjénél megásott tömegsírhoz viszi, mert azt hiszi, hogy halott ...”: Papp 1989, 54. A Kincses patak melletti tömegsír általa feltételezett helye (2. kép XI) – Papp 1988a, 27: térkép, Nr. 11. – topográfiaiilag nem lehet helytálló, hiszen Török a Héjjasfalvai országút közvetlen környékéről említette. Minden bizonyíték nélkül, csupán szabad asszociációként felvetném, hogy amennyiben Petőfi vagy egy ismeretlen polgári ruhás személy Heydte-féle szökőkúti halál- és sírhelyét a Papp-féle szökőkút-meghatározással kapcsoljuk össze (természetesen nem feledve, hogy Petőfi halálhelyét maga Papp a Szőlőhegy oldalára tette), akkor az út alatti átereszen a Küküllő felé csordogáló forrásvíz patakocskája mentén, az országút északi vagy déli oldalán lévő sír [2. kép IXb] megfelelne Török megfigyelésének, továbbá a széke-lyek emlékezésének is.

²⁴⁴ Vö. 130. jegyzet.

²⁴⁵ Török 1855, 1825. Idézte a „Felette zokon ne vegyék ... Így áll a dolog” szövegrészek között: Dienes 1958, 339–340.

változatával (IXb: magányos sír?; 2. kép IXb). Harmadszor különleges jelentőségű lehet a Papp Kálmán által feltételezett, általa a térképre be nem jelölt, de hagyatékából ismertté vált koordinátájú szőlőhegyi halálhely (X: magányos sír?; 2. kép X),²⁴⁶ végezetül pedig nem hagyható említetlenül, de vizsgálatra aligha érdemes a Papp Kálmán által minden megokolás nélkül azonosított Lengyel-féle tömegsír helye (XI: 134 temetkezéssel tömegsír?; 2. kép XI).

Mindezt összegezve tehát a Dienes András-féle Ispánkút (IXa), valamint a Papp Kálmán ajánlotta szökőforrás környékén (IXb, amely esetleg a IV-gyel azonos), továbbá a Csonta-kertben (III), de talán önállóan még a kert nyugati végénél is, majd feltétlenül a Szőlőhegy nyugati lankáján (X) kellene kutatni, de esetleg helyszínelni lehetne a román temetőben is, az oda temetettek ládájának megtalálására (I). A mindkettőjük által meghatározni vélt halálhelyektől távolabb fekvő fehéregyházi (II., VII., VIII. és XI.), valamint héjjasfalvai (V., VI.) sírhelyeket egy első kutatási szakaszban valószínűleg nem kellene számításba venni.

1885-ben Török Aurél az elszórtan ásott honvédsírok feltárását és a maradványok egy helyre gyűjtését, továbbá az összes tömegsír rendbetételét, megjelölését, őrzését és karbantartását mindenképpen kívánatosnak ítélte, s mivel mindezen munkálatok a temetkezések megbolygatásával járnának, a költő maradványainak előkerülését illetően is nyilatkozott: „Én úgy gondolom – írta –, minthogy a segesvári sírokat úgy is fel kell már bolygatni, éppen a kegyelet szolgálatában lesz az: ha mi ez alkalommal megpróbáljuk fölkatarni a Petőfi tetemét. A megtalálhatóságnak megvan a *lehetősége*, habár magának a megtalálásnak *valószínűsége* igen csekély. (Én e tekintetben sokkal kevesebb reményt táplálok, mint mások.)”²⁴⁷

6. Összefoglalás

A szibériai Petőfi-kutatás csődjét bemutató monográfia 2003. évi megjelenése óta eltelt időben a barguzini ügyben tehát semmiféle változás nem történt. Az MPB erodálódott ugyan, de szellemi vezetője, a besúgó tevékenységével elhíresült és erkölcsileg megbukott, egyebek között pedig a magyar őstörténeti kutatásaiban is felsült Kiszely István bebizonyította, hogy a magyar közvéleményben leginkább ismertté vált tevékenységi területén elszenvedett megsemmisítő vereségét beismerni már soha nem lesz képes. Ő és árnyékaként Morvai Ferenc, továbbá néhány megmaradt ködharcosuk: Hankó Ildikó, Borzák Tibor, valamint elkülönülten Kardos Lajos stb. nem tudta, vagy nem is akarja felismerni, hogy a barguzini 7. sírban feltárt csontváz állóharccá vált nem-meghatározása – jóllehet a női mivolta az amerikai DNS-vizsgálatokkal is természetesen eldőlt – tudományosan teljességgel érdektelen, hiszen a szibériai expedíciónak nem csupán a megfelelőnek ítélt csontváz kiválasztása, hanem már a kiindulása volt téves: sem egyetlen 1849-es magyar honvéd, sem maga Petőfi Sándor nem került soha hadifogolyként szibériai száműzetésbe. A barguzini műsor lecsengett, ezért a továbbiakban két dolgot tehetnénk Kiszelyvel és követőivel kapcsolatban: figyelmen kívül és válaszadás nélkül kellene hagyni a média bármely területén való szórványos újabb és újabb makacs témafenntartó jelentkezéseket, valamint jogi úton el kellene érni a sírhelyéről kilopott szerencsétlen csontváz visszaszolgáltatását Burját földre.

Mindebből természetesen az is következik, hogy Patrubány Miklós és az MVSz fellépését, amelyben alternatív lehetőségnek ismerte el a barguzini csontváz Petőfi Sándor földi maradványával való esetleges azonosságát, a jelen helyzet nem ismeretéből következő súlyos tévedésnek kell tekinteni, s meg nem történtként kell kezelni. Egyetlen továbblépési lehetőségként a fehéregyházi határban még végezhető helyszíni kutatás tervezhető, először helyszíneléssel, majd technikai módszerekkel, később esetleg ásatással. Mivel azonban a szóba jöhető sírhelyek fekvése jelenleg véglegesen még nem tisztázott, Patrubány fellépése e tekintetben elhamarkodottnak tekinthető, hiszen az általa követelt terepmunkát a hadtörténészek és a bevonható legszélesebb szakmai háttérű kutatók együttes

²⁴⁶ Papp járt a helyszínen és a publikált szövegben nem, de a kéziratában megadta a koordinátáit is: „A harmadik katonai felmérés térképén ez a hely az ottani koordináták szerint a 638. szélességi vonaltól nyugatra kb. 70 m-re, az 565. magassági vonaltól délre kb. 150 m-re van. A terület jelenleg nincs beépítve és nem vizenyős.”: Papp 1986, I./3. fejezet, 3.

²⁴⁷ Török 1885, 1826 (az idézetben Török eredeti kiemeléseivel).

topográfiai forrásértékelése kell megelőzze a kutatásra érdemes helyek lokalizálására. Amennyiben pedig a tervezett autópálya nyomvonala valóban áthalad az ütközet tágabb környékén, akkor azt majd olyan, a magyarországi szabvány szerint 30 m széles „kutatóárokknak” lehet tekinteni, amelyben a bizonyára jelentkező alkalmas méretű és alakú gödörfoltok mindegyikét feltárják, és amelyekben az ütközetben elesett hősi halottak maradványai is előkerülhetnek hiteles körülmények között. Petőfi Sándor földi maradványainak véletlenszerű felbukkanásáról azonban Török Aurél véleményét osztom, miközben a tervszerű kutatásának szükségességét kétségesnek ítélem. A költő emléke előtti helyszíni tiszteletadásra közmegegyezéssel talán továbbra is megfelelő marad a harctéri eltűnésének homályához illő körülmények között létrejött székelykeresztúri „legendái” Petőfi-sír.

7. Függelék

A kéziratom lezárását követő idő sem telt eseménytelenül. Az események az MTA Kézirattárában őrzött Petőfi-hajtincs körüli vitával kezdődtek, amelyet Kéri Edit június elején kért ki a gyűjtemény raktárából, de azért nem kaphatta meg, mert a cédulakatalógusban az ereklye megnevezése nem szerepelt. Amikor azonban megtalálta a hajtincset őrző boríték leltári adatait (K 377/128), amelyet az irodalomtörténészek természetesen ismertek,²⁴⁸ Kéri hozzájutott az emlékhöz. Mivel a kellemetlen hiányosságot a Kézirattár osztályvezetője, Babus Antal megmagyarázta és kijavíttatta,²⁴⁹ az „ügy-nek” le kellett volna zárulnia, de "természetesen" nem ez történt. Az ármányos Borzák Tibor, akinek a barguzini história „krimibe” illő mozzanatairól készülő könyve számára Babus az esetről sokkal részletesebb, de itt idézni felesleges információt adott,²⁵⁰ „nyomozás” formájában is zaklatta őt, valamint Ratzky Rita irodalomtörténészt.²⁵¹ A hajtincs ügye a július 31-i MTA székház előtti „El kell temetnünk Petőfi Sándort” elnevezésű MVSz tüntetés központi témájává növekedett (10. kép),²⁵² de a „világ

²⁴⁸ Ezért kommentálta a következőképpen a híreket Szörényi László az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatója az [origo]-nak júliusban, hogy „Amennyit erről a témáról tudni lehet, azt Kovács László, az MTA Régészeti Intézetének munkatársa már korábban megírta könyvében. Ahhoz képest nincs semmilyen új fejlemény. Ez most egy fölmelegített szenzációhajhászás, egy blöff.”: Északonline 2011. (vö. 204–206: 1017–1020. jegyzet).

²⁴⁹ „A probléma keletkezésének lehetséges okait kutatva kiderítettük, hogy a Szendrey-level és borítékja, melyet 1952-es megszüntetéséig az Akadémia palotájában működött Kisfaludy Társaság ereklyetára őrzött, 1952. szeptember 23-án került a Kézirattárba. Az átadás-átvételi jegyzékben 53. tételként még fel volt tüntetve két »hajfürt« (Petőfi Sándor neve itt sem!), a növedéknaplóban 1953. január 7-én 82. tételként állományba vett levélnél, majd a katalóguscédulán viszont már nem. Hogy ez miért történt, nem tudjuk. Lehetséges, hogy – mint Babus Antal feltételezi – a Kézirattár akkori, a kommunista rezsimet nem szívlelő munkatársai szándékosan fedték el a forradalmár költő és felesége ereklyéjének nyomait, talán attól tartva, hogy a tincseket elvihetik a gyűjteményből. Ne feledjük, 1953-at írtak, ez a Rákosi-rendszer legsötétebb éve, a történelmileg kialakult nagy gyűjtemények, kolostori könyvtárak felszámolásának és szétdobálásának ideje! A korszak kutatóinak feladata, hogy ezt a feltevést igazolják vagy cáfolják.” MTAK 2011.

²⁵⁰ Vö. http://www.mtak.hu/download/2011_08_04_borzak_mail_konyv.pdf.

²⁵¹ Borzák 2011. A cikket a következő tudálékos sejtetéssel zárta: „Amúgy pedig folytathatnánk még tovább a „hajszálhasogatást”, hiszen a barguzini lelet koponyáján is találtak őszes, fekete hajszálakat, melyekről az ásatást végző régész, Szabó Géza később azt nyilatkozta, hogy azok hajszálgökök, majd állati szőrnek nevezte őket. A nyomozásnak tehát nincs vége...”; ezt a titkokat idéző gyanút 1989 óta melengeti a keblén a barguzini stáb, Kéri Edit pedig odáig jutott, hogy a munkásörparancsnok fiának titulált Szabó Géza régészt a barguzini ál-Petőfi hullámos hajmaradványainak eltulajdonításával, s ezzel a DNS-vizsgálatok lehetetlenné tételével vádolta meg (206: 1022. jegyzet).

²⁵² Az okafogyott tüntetés teljes anyagát az MVSz és a Rajongók Tv közös kiadású DVD-n jelentette meg. A találkozóon négy felolvasták Kéri Edit levelét amelyben az MTA-t hibáztatta a hajtincs-ügyben, továbbá beszédet mondott Fuksz Sándor nagykaposi vállalkozó, az MVSZ Kárpát-medencei Térségének alelnöke, az MVSZ Petőfi Bizottságának vezetője, Kiss Endre József, a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának igazgatója, a barguzini ásatáson dicstelenül szereplő Varga Béla ex-régész, a hajdan Deák ügynökneven tevékenykedő Dinnyés József pedig Petőfi dalokat énekelt, végezetül mások Petőfi verseket szavaltak. Külön érdekességként megjelent a barguzini rádiós Kardos Lajos is, aki korábban a Megamórv Petőfi Bizottság titkára

magyarságának nevében” elfogadott petíciót²⁵³ vasárnap lévén, közvetlenül nem, hanem csak futár útján tudták az MTA elnökéhez eljuttatni. Ebben arra kérték, hogy az MTA működjek együtt a Barguzinban feltárt lelet azonosításában, és adja ki a megőrzésében levő Petőfi-hajtincs 3 szálát a Magyarok Világszövetségének.²⁵⁴ Természetesen az ilyen összehasonlító vizsgálatoknak nem ez a módja (vö. 300–301), ráadásul az MVSz csupán kéretlen önjelölt a tudomány és a barguzini expedíciók között húzódó ügyben, ezért megérdemelten kapott elegánsan tartózkodó választ az elnöki tikárságtól.²⁵⁵ Visszatérve a tüntetésre, azon Bálint Béla a sárospataki Farkas Ferenc Művészeti Iskola igazgatója, az MVSz Petőfi Bizottságának tagja Aros János sárospataki polgármester levelét ismeretve bejelentette, hogy az MVSz erkölcsi kötelességének érzi, hogy végre eltemessék a Petőfi maradványának tekintett barguzini csontvázat, jelesül éppen Sárospatakon.²⁵⁶ Az események ezt követően nehezen nyomon követhetők.

és elnöke is volt, s fémveretes faládikóban bemutatásra magával hozta a barguzini koponya 0,4 mm-es pontosságú (!) fehér műanyag másolatát is: Petőfiért 2011.

²⁵³ Zsigmond 2011.

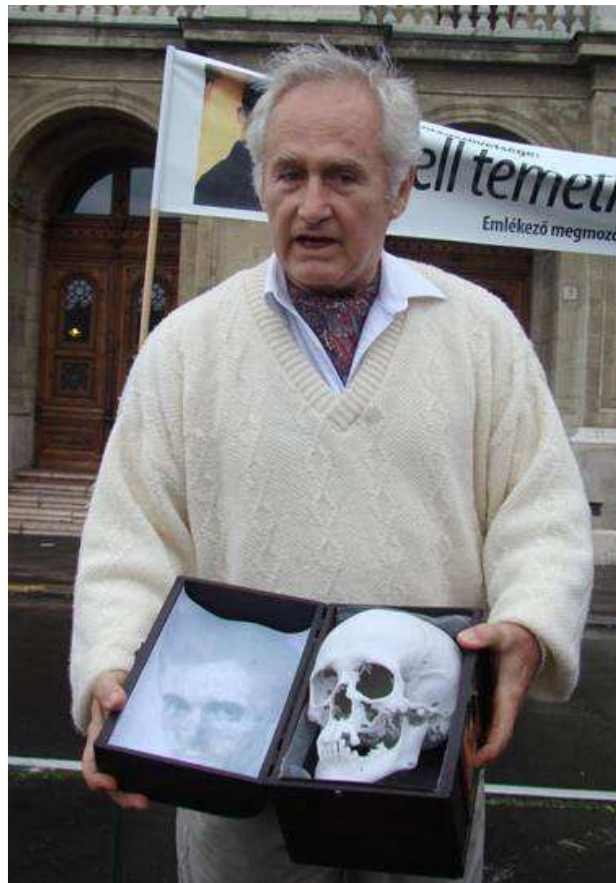
²⁵⁴ Az MTA elnökének, Pálincás Józsefnek címzett, s Patrubby Miklós István Ádám aláírásával hitelesített petíció teljes szövege megjelent. A belőle alább idézett rész a tudomány által lezárt barguzini kérdésnek az MVSz elnöke által felelevenített 1990-es évekbeli vízióját tanúsítja: „Huszonkét évvel ezelőtt, a távoli Szibériában egy Magyarországról induló expedíció, orosz források alapján a Bajkál tó közelében, Barguzinban feltárt egy sírt, amelyben az expedícióban részt vevő amerikai, orosz és magyar antropológusok egyértelműen Petőfi Sándor földi maradványait ismerték fel. Erről, a helyszínen, a burjátországi hatóságok által láttamozott szakértői vélemény készült, amelyet mind orosz nyelven, mind magyar fordításban jelen Petícióhoz mellékelünk. Akkor, a kommunizmus kézi vezérlésének utolsó évében, a Magyar Tudományos Akadémia akkori vezetése sajnálatos módon, a tudományosságtól idegen, mondhatni dogmatikai álláspontra helyezkedett, és határozottan állítván, hogy 1849-ben nem hurcoltak magyar hadifoglyokat Szibériába, megtagadta a Barguzinban feltárt csontváz genetikai összehasonlító vizsgálatának elvégzését Petőfi Sándor édesanyjának földi maradványaival. Időközben az 1848-1849-es Forradalom és Szabadságharc leverését követően Szibériába hurcolt magyar hadifoglyok ténye sokszorososan és cáfolhatatlanul igazolódott. Ezek után joggal vetődik fel újult erővel a kérdés: Vajon nem Petőfi Sándor földi maradványait találták meg mégis 1989-ben, Burjátországban? ... Azzal, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában előkerült Petőfi Sándor hajtincse, kézzelfoghatóvá vált a kérdés tudományos eldöntésének sírfelbontás és – egyesek által vélelmezett kegyeletsértés – nélküli lehetősége. Ehhez csupán pár hajszálra van szükség az Önök által őrzött ereklyéből, Petőfi Sándor hajtincseiből. Tisztelettel kérjük, hogy a Magyar Tudományos Akadémia működjek együtt a Barguzinban feltárt lelet azonosításában, és adja ki a megőrzésében levő Petőfi-hajtincs három szálát a Magyarok Világszövetségének. A Magyarok Világszövetsége, mint az erkölcs mindenek fölöttiségét nyíltan valló, a világ magyarságát képviselő testület kezességet vállal azért, hogy a rábízott ereklyét gondosan megőrzi, és a genetikai vizsgálatot a világ három, arra illetékes laboratóriumában egymástól függetlenül, egyidejűleg elvégze. Amennyiben a vizsgálat igazolja a Barguzinban huszonkét évvel ezelőtt kiállított szakértői véleményt, akkor az utókor, a ma élő magyar nemzedék, elvégezheti kötelességét, és méltó körülmények között eltemetheti a Haza nagy fiát. Amennyiben az vizsgálat megcáfolja a Szibériában kiállított nemzetközi szakvéleményt, úgy a ma élő magyar nemzedék folytathatja a nemzet legnagyobb költője földi maradványainak keresését, mindaddig, amíg eredményre nem jut, mert *El kell temetnünk Petőfi Sándort!*”: Petőfiért-1 2011.

²⁵⁵ Az MTA „pártolja azokat a tudományos indítatásokat, amelyek a közösség és a tudomány egészére nézve megkérdőjelezhetetlen értékű eredményeket ígérnek, ösztönzi azokat a kutatásokat, amelyekben a közjó iránti elkötelezettség a tudományosság feltétlen hitelességével párosulnak, és támogatja azokat a vizsgálatokat, amelyek várható tudományos–társadalmi haszna jelentősen meghaladja kockázatait. Célja mindezzel az, hogy a legkorszerűbb tudományos módszerekkel a legkiválóbb, az egész magyar nemzetet gazdagító eredmények születhessenek meg. Mindezek figyelembe vételével őszintén bízom abban, hogy a Magyarok Világszövetségének megmozdulása nem mindezen célok és értékek képviselésének megingatására törekszik, és biztosítom [Patrubby Miklós István Ádám] Elnök urat arról, hogy a kéziratári anyag változatlan intézményi készséggel, a szabályok betartásával, rendelkezésre és nyitva áll a kutatói kíváncsiság előtt.”: Kindert 2011, 2.

²⁵⁶ Északonline 2011. A témával foglalkozó cikk és internetes bejegyzés egyikében megemlézték, hogy azért választották Sárospatakot, mert a költő nagy szeretettel emlékezett meg erről a vidékről. A Petőfi Bizottság Petőfi-kegyhelyet szeretne létrehozni a városban, egy civil szervezet a Sárospataki Konzervatív Kör támogatásával pedig aláírásgyűjtést indított azért, hogy Sárospatak kaphassa meg a barguzini leleteket: uo. Október 1-én

A magam számára emlékezetes marad, hogy a november 4-én a Hadtörténeti Intézet és Múzeum szervezésében rendezett Csatak néma tanúi c. konferencián tartott előadásomat²⁵⁷ követően Kardos Lajos hírverési szándékkal ismételtén bemutatta a barguzini koponya 0,4 mm-es pontosságú fehér műanyag másolatát, míg a szót nem kapott Fuksz Sándor több közleményben is ismertette az elhangzottakkal kapcsolatos laikus bírálatát: egyrészt azt állította, hogy korábban Petőfi Törökországba menekülését bizonygattam,²⁵⁸ másrészt kutatási hiányosságként számon kérte az MTA részéről a szibériai Vengerszkaja falu kutatatlanul hagyását.²⁵⁹

10. kép: Kardos Lajos a barguzini koponyamásolattal

Bálint Béla közölte, hogy a 13 ezer lakosú településen 2500 támogató aláírás született, s az aláírók között volt a város képviselőtestületének minden tagja: Petőfiért-2, 2011.

²⁵⁷ Kovács László: Petőfi Sándor őrnagy és Gyóni Géza zászlós sírja.

²⁵⁸ A 2004. október 7-i barguzini sajtókonferencián elhangzott hozzászólásom egy mondata hiányosan került az orosz összefoglalóba: „Senki sem látta Petőfi Sándort a csata után. Lehet, hogy más magyarokkal együtt Törökországba ment, de ott sincs nyoma.” A mondat eredetileg csupán arra a lehetőségre utalt, hogy Petőfi esetleg azért nem került elő az ütközet után, mert Bem társaságában Törökországba menekült. Ez a remény hamarosan tévedésnek bizonyult, de a szerencsétlen orosz emlékeztetőt még legutóbb is a fejemre olvasták, jóllehet végleges megoldásként soha eszembe nem jutott. Az adatot először Borzák Tibor ismertette a barguzini önkormányzat által a Magyarország Nemzeti Kegyeleti Bizottsága számára küldött nyílt levél mellékletének 1. oldaláról az OFFI hiteles fordításában, miszerint Kovács a felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint „arról beszélt, hogy Petőfi valószínűleg Törökországba menekült, de ott sincs nyoma.”: Borzák 2007. Ugyanezt említette Fuksz is, aki egyben megdöbbenését is kifejezte, hogy miért volt fontos az MTA számára a költséges barguzini utaztatásom: Fuksz 2011. Az ismerethiányosan vagdalkozó Fuksz azonban arra nem figyelt fel, hogy a 2004. évi utam nem az MTA, hanem Lakatos Iván filmjének pályázaton nyert költségkeretéből történt, mert a film szakmai konzultánsa, és a burjátiai forgatás tolmácsa voltam, vö. Lakatos 2005.

²⁵⁹ „Van-e tudomása a régész-kutatónak arról, hogy az első világháborúban orosz fogságba esett magyar hadifoglyok arról tudósítottak, hogy a Bajkál-tó közelében Vengerszkaja, azaz Magyarfalu nevű településre hurcolták őket? A település azért kapta a Magyarfalu nevet, mert ott már ezt megelőzően, az 1849-ben foglyul ejtett magyar honvédek sokasága élt. Az MTA régész-kutatója elismerte, hogy tudomása van a Közép-Ázsiai Vengerszkaja településről. Azt a kérdést, hogy a Hadtörténeti Intézet és Múzeum miért nem kutatja az 1849-ben Vengerszkaja-ba elhurcolt honvédek ottani sírjait, ezután kell feltenni a Honvédelmi Minisztérium kötelékébe tartozó intézmény (HM - HIM) vezetőinek - áll az MVSZ közleményében.”: Fuksz 2011a. A válaszem csupán annyi, hogy ilyen vagy hasonló nevű, minden esetben nem létező vagy csak térképre hamisított nevű település egész soráról van tudomásom (elsősorban: 54, 82, tovább: 57, 77, 94–95, 106, 108, 111, 113, 168–169).

7a. Az ősz sajnálatos meglepetése: Szűcs Gábor könyve

Az ilyen elkeseredett utóvédharcoknál lényegesebb, s a kéziratom leadását követő időszak kétség-telenül legnagyobb eseménye Szűcs Gábor könyvének²⁶⁰ megjelenése és a hivatkozásainak az interneten való gyors elterjedése volt. A könyvben a csupán a 2010/2011-es tanév végén érettségizett,²⁶¹ a Barguzin-vitában már tényszerűen állást foglalt²⁶² kutató ezúttal kizárólag az 1848. július 31-án lezajlott fehéregyházi ütközettel foglalkozott, s a költő szibériai hadifogságának és a feltételezett barguzini sírjának kérdését pedig szakirodalmi idézés nélküli két mondatral intézte el.²⁶³ Az alábbiakban nem vesztegetem a szót az ütközet körülményeire, amelyeket Szűcs tekintélyes forrásanyag felhasználásával és 105 hivatkozással alátámasztva újólág összegyűjtött, hanem csupán a költő halálára és feltételezett sírhelyére vonatkozó felfedezéseivel²⁶⁴ foglalkozom.

A későbbiek megértéséhez előre kell bocsátanom, hogy a kötetkében egy Papp Kálmán nevű mérnökre háromszor történt utalás. Először, amikor Szűcs azt a vizsgálatot ismertette, midőn Papp meteorológiai célú kísérleteket végzett annak megértésére, hogy az adatközlők miért emlékeztek néhány órás eltéréssel a magyarokat bekerítő orosz ulánusok rohamának megindítására.²⁶⁵ Másodszor a szövegébe szervesen beszúrt alábbi ömlengés formájában: „Mindent köszönök Papp Kálmánnak (†), akivel ugyan soha nem találkozhattam, mégis úgy éreztem, valahonnan figyel engem, vizsgáló szemmel nézi, amint *Az otffelegtett ember* című egykori könyvtervét olvasom, azt a megfeszített kutató munkával létrehozott dolgozatot, mely soha nem kerülhetett a nyájas és értő Olvasó elé, mert rossz időben, rossz helyen keletkezett. Papp Kálmán az 1980-as évek derekán, nyugalmazott mérnök letéve, nyugdíjának minden fillérjét ráfordítva próbálta kideríteni a »nagy ártatlan igazságot«, és tulajdonképpen sikerrel is járt, még ha a siker általános értelemben vett jelentését sohasem tapasztalhatta meg.”²⁶⁶ Harmadszor pedig a forrásjegyzékben: Papp Kálmán: *Az otffelegtett ember*. (Tanulmány). Budapest, 1986. formájában.²⁶⁷

Tehát Szűcs maga is megjegyezte, hogy olvasta Papp kéziratát, ezért meglepőnek tűnt számomra, hogy megjegyzésre valót oly annyira nem talált benne, hogy az említett 105 jegyzetéből egyetlen egyben sem utalt Papp munkájára. Amikor azonban összevettem a két szöveget, több mint négy évtizedes szakirodalmi munkásságomban példátlan eredményre jutottam: Szűcs felfedezéseinek Petőfi halálára és sírhelyére vonatkozó, a kötetkéjének sorrendjét követő alábbi listája kivétel nélkül mind Papp Kálmán 1986-ban lezárt, majd 1988/89-ben közreadott kutatási eredménye olyképpen, hogy Szűcs gyakran szóról szóra vette át Papp szövegét idézőjel és hivatkozás nélkül. Összeállításom nem egy bekezdésről bekezdésre, mondatról mondatra egybevetett filológiai jegyzék, hanem a témakörök felsorolása, Szűcs könyvének és Papp tanulmánya megjelent változatának oldalszámaival:

1. Szűcs elutasította Pap Lajos alezredes, Bem tábornok főnöke visszaemlékezésének Petőfire vonatkozó részletét: „És most jön az első olyan állításom, amire még senki sem gondolt: ha Petőfi a Sárpatak hídjánál volt, amikor Pap és a vezérkar Bessel vágatott az áttörés színhelye felé, akkor

²⁶⁰ Szűcs 2011.

²⁶¹ A szerzőről az áll a Mórincz Zsigmond Gimnázium Könyvtára honlapján – <http://86.101.232.185/hir/szucs-gabor-petofi-halala> –, hogy megjelent Szűcs Gábor iskolánk volt diákjának első könyve, továbbá hogy Szűcs Gábor az előző évben érettségizett gimnáziumunkban, azaz pontosabban telefonon történt könyvtári információ szerint a 2010/2011-es tanévben. Jelenleg talán a Corvinus Egyetem hallgatója.

²⁶² Vö. Szűcs 2010. – erről fentebb!

²⁶³ „Haláláról rengeteg szóbeszéd járta és járja még a mai napig is ... A legtöbbször felbukkanó helyszín Szibéria, azon belül is Barguzin. Ám ezt is megcáfolták.”: Szűcs 2011, 7.

²⁶⁴ Szűcs munkájának általam írott első bírálata: Kovács 2011. Az álláspontokat egy-egy riportban ismertette Góczy Anita: Góczy 2011 (Szűcs Gáborral); Góczy 2011a (Kovács Lászlóval). Kováccsal Rosonczy Ildikó is készített a témát tárgyaló hosszabb riportot: Rosonczy 2012. A folyóirat április száma Hermann Róbert hozzászólását és Rosonczy Kedves Gyulával készített interjút is közölte. A Corvina Kiadó közvetítésével felkért Szűcs Gábor nem válaszolt.

²⁶⁵ Szűcs 2011, 39–40: hivatkozás nélkül.

²⁶⁶ Uo. 61.

²⁶⁷ Uo. 71.

fizikai lehetetlenség azt gondolni, hogy bármi módon utolérhette, sőt megelőzhette volna a vezérkart.”²⁶⁸

2. Szűcs bírálta Lengyel József székelykeresztúri sebész visszaemlékezését és bemutatta az emberi szem ún. feloldó képességére vonatkozó számításait.²⁶⁹

3. Szűcs megállapította, hogy a Heydte-féle szökőkút nem lehetett a Dienes András Petőfi-kutató (1904–1962) által kinyomozott Ispánkút (eredetileg rétegforrás), hanem egy olyan szökőforrás, amely a Csontá-kert keleti végénél, az országút déli oldalán volt, s a vize egy épített átereszen keresztül folyt át a Héjjasfalva–Fehéregyházi út alatt, majd egy vízlevezető árokban a Küküllőbe.²⁷⁰

4. Ugyancsak említettem már, hogy Szűcs kitért Papp meteorológiai célú vizsgálataira.²⁷¹ Ezt a témát Szűcs a maga tárgyalási sorrendjében Papp tanulmányának II./2. Az idő járása és az időjárás c. fejezetét követve kivonatolta.²⁷²

5. Petőfy Ignác főhadnagy ütközetbeli részvételének és halálának történetét Szűcs Papp tanulmányának II./4. Melyik Petőfi került a Csontá-kerti sírba? című fejezetéből rövidítette.²⁷³

6. Szűcs nagy felfedezése, azaz Petőfinek Szkurka János huszárral közös menekülése, amely a Szőlőhegy nyugati lankáján ért véget, ahol a költő két kardvágásra halt meg, teljességgel Papp feltevése volt, szemben a „hivatalos” Dienes András-féle állásponttal, amely Szkurkát megbízhatatlan emlékezőnek tekintette.²⁷⁴ Szűcs a maga szövegét a legkisebb részletéig Papp munkájának az I./2. A költő menekülési útvonalának meghatározása és az I./3. Az utolsó futás c. fejezete alapján állította össze.²⁷⁵

Az összevetések alapján nyilvánvaló, hogy Szűcs semmilyen felfedezést nem tett, hanem Petőfi Sándor halálára és sírhelyére vonatkozó minden újszerű lényegi megállapítását Papp Kálmán munkájának kéziratából „kölcsonőzte” idézőjelek és hivatkozások nélkül. Módszerének megítélése nem az én feladatom, előzetes lektorát, hajdani gimnáziumának könyvtáros tanárát, Szabó Pap Editet²⁷⁶ pedig a gyanútlanúsága mentheti: ugyanis Papp tanulmányát szakmunkában idézve magam sem láttam. Valószínű, hogy Kiss Józsefen,²⁷⁷ Kerényi Ferencen (1944–2008)²⁷⁸ és Hermann Róberten kívül csak keve-

²⁶⁸ Szűcs 2011, 26. = csaknem szó szerinti átvétel: Papp 1988a, 30.

²⁶⁹ Szűcs 2011, 26–27. = csaknem szó szerinti átvétel: Papp 1988a, 30–31.

²⁷⁰ Szűcs 2011, 30–33. Papp ezt először a Papp 1988a, 31–32. oldalon tárgyalta, majd A szökőkút-ügy című teljes fejezetet szentelte neki, a kérdés földrajzi, geológiai, nyelvészeti és néprajzi vonatkozásainak bemutatásával: Papp 1989, 30–36. Erről a témáról írta a fentebb már említett Ethnographia cikkét is: Papp 1988.

²⁷¹ Szűcs 2011, 36–40.

²⁷² Papp 1989, 36–40.

²⁷³ Szűcs 2011, 40; vö. Papp 1989, 45–55.

²⁷⁴ Vajna Sándor kolozsvári ügyvéd hagyatékában maradt meg feljegyzései Petőfi Sándor haláláról, amelyeket Török Aurél 1885. évi személyes kérésére állított össze, ezeket a fia az E.M.K.E.-hez, annak titkára pedig Csernátoni Gyula szerkesztőhöz juttatta el. A feljegyzés szerint Bem lovainak és kocsijának őrzésére négy közhuszárt jelöltek ki, kettőt éppen Vajna szakaszából. Július 31-én este ezek egyike, Szkurka Mihály adta elő Petőfi „ajjutáns” halálának történetét a Köhalomban maradt Vajnának úgy, ahogy ő évtizedekkel később leírta, illetve Papp Kálmán felhasználta: vö. Vajna 1888. Vajna közlése nyomán vita bontakozott ki, Szkurka története mellett és ellen: Csernátoni 1888; Kövály 1888; Otrobán; illetve Haller 1888. A többségi elfogadó vélemény talán többet nyom a latban, mint az analfabéta Szkurka 1896-ban, Túry Gyula által újra lejegyzett története, amikor kiderült, hogy Vajna emlékezete sem lehetett biztos, hiszen a huszár valódi nevét, a Kurka Mihályt kétségtelenül csak ő tévesztette el. Szakértők feladata, ez utóbbi beszámoló hitelességének eldöntése, ugyanis a helyszíni viszonyokkal már nem azonosítható. Az idézésre érdemes szöveg szerint, a amikor a karján lőtt sebtől vérző Petőfi kivette Kurka kengyeléből a lábát, leugrott, „zsebéből kivett egy kis könyvet, balkezeivel írta bele a nevét, aztán hajdon fővel a hídra futott Kurka ismét visszanezézett, de már nem látta a hídon. A híd alá futott-e, vagy a kukoriczásba, nem tudja.”: Túry 1896. Mivel a részletesebb Vajna-féle beszámoló helyszínén a Bukurpatakon nem volt híd, továbbá e későbbi szöveg szerint Kurka nem is látta a költő halálát, érthető volt Dienes Andrásnak az öreg huszárt a tanúk sorából kizáró véleménye: Dienes 1958, 357–358, 404, 546: 160. jegyzet.

²⁷⁵ Szűcs 2011, 40–48; vö. Papp 1988, 33–39. és 39–43.

²⁷⁶ Vö. Szűcs 2011, 62.

²⁷⁷ Papp Kálmán maga számolt be arról, hogy 1981 őszén a helyszíni bejárásról „hazajöve azonnal felvettem a személyes kapcsolatot Dr. Kiss Józseffel, az ismert Petőfi-kutatóval, aki a Dienes-könyv [Dienes 1958.] lektora volt. Ő lelkesen vette tudomásul szándékomat, észrevételeimet és igazat adott nekem abban, hogy egy ilyen

sen ismerték akár a kéziratot, akár a publikált változatában; egyébként a Petőfi Irodalmi Múzeumban mindkettő megtalálható. A későbbiekben arra kellene törekedni, hogy e témában pozitív értelemben kizárólag Papp Kálmán munkájára történjenek említések, Szűcsét pedig meg nem történtnek kell tekinteni.

Befejezésül fenntartom azt a véleményemet, hogy feleslegesnek ítélem a fehéregyházi kutatások megkezdésére váltást a barguzini csődöt követően. A székelykeresztúri „legendai Petőfi-sír” kiválóan megfelel egy látogatható emlékhelynek.

8. Epilógus

1848 decemberében a világszabadság győzelméért az életét is feláldozni kész költő az Egy gondolat bánt engemet... c. versében a következő jövődölést fogalmazta meg:

„Ott essem el én,
A harc mezején,
Ott folyjon az ifjúi vér ki szivemből,
S ha ajkam örömteli végszava zendül,
Hadd nyelje el azt acéli zörej,
A trombita hangja, az ágyudörej,
S holttestemen át
Fújó paripák
Száguldjanak a kivívott diadalra,
S ott hagyjanak engemet összetiporva. –
Ott szedjék össze elszórt csontomat,
Ha jön majd a nagy temetési nap,
Hol ünnepélyes, lassu gyász-zenével
És fátyolos zászlók kíséretével
A hősokeket egy közös sírnak adják,
Kik érted haltak, szent világszabadság!”

Petőfi 1960, I: 640.

1849. július 31-én a szerelmes férjnek és boldog apának nem ilyen véget rendelt a sors. Amikor fegyvertelenül halt hősi halált, már nem dörögtek az ágyúk, nem harsogtak a trombiták, s a cári lovasok nem a magyarok győzelmét, hanem a vereségét tették teljessé, miközben akár át is ugrathattak a költő testén. S mivel nem valósult meg Török Aurél óhaja a hősök osszárúmánának felállítására, soha nem került sor a nagy temetési napra, nem vonultak a megemlékezők fekete fátylas zászlók alatt ünnepélyes gyász-zenével, hanem kirendelt és a nemszeretem munkától vonakodó parasztok hurcolták tömegsírba a tetemeiket, köztük akár a költőét is, amennyiben nem egy sebtében ásott jeltelen sírba fektették. Magyar sors...?

A kézirat lezárva: 2011. december 31.

kutatómunka tulajdonképpen nem egy ember feladata; sok szakember kell egy-egy részprobléma tisztázásához és egyvalaki, aki az egészet összefogja, a részadatokat feldolgozza. Felhívta a figyelmemet arra, (1982 elején!) hogy hivatalos helyről semmilyen érdemleges támogatást sem pénzben, sem létszámban ne várjak, a bevezetett radikális takarékosági intézkedések miatt. Későbbi találkozásaink alkalmával pedig arról szólt, hogy munkámban feltétlenül kell lennie az eddigi eredményekhez képest valami novumnak, mert különben figyelmet, meghallgatást nem várhatok. Örömmel vettem irányt adó szavait s ezeket ezúttal is szívből megköszönöm. Főleg azt, hogy »nem akart lebeszélni« a nehézségek ellenére sem...”: Papp 1989a, 36. o.

²⁷⁸ „Hálával tartozom ... Kerényi Ferencnek (+), aki a költő életének minden mozzanatát ismerő Petőfi-kutatók utolsó képviselője volt, egy rendkívül nagy tudású, széles műveltségű irodalom- és színháztörténész, egy nagyszerű ember, aki biztatott és értékelte piszkozataim – további munkára ösztönözve, és aki sajnos e kötet megjelenését már nem érthette meg, akárcsak legnagyobb vágyának megvalósulását: Petőfi földi maradványainak megtalálását.”: Szűcs 2011, 61. Ennek fényében érdekes, hogy Kerényi Ferenc nem tért ki Papp Kálmán és munkája említésére a kritikai Petőfi életrajzában, vö. Kerényi 2008, 505, 520.

Felhasznált irodalom

- 168 Óra 2011 Megtalálta Dobó Istvánt, most Petőfi Sándor után ered Fuksz Sándor. MVSZ Bizottság Petőfi Sándor földi maradványainak felkutatására és eltemetésére. 168 Óra Online. <http://www.168ora.hu/tudas/mvsz-bizottsag-petofi-sandor-foldi-maradvanyainak-felkutasara-es-eltemetesere-68094.html> – Feltöltve: 2011. január 12; letöltve: 2011. május 9.
- Agárdi 1961 Agárdi Ferenc: Dienes András: Petőfi a szabadságharcban ... Századok 95 (1961) 757–759.
- Bajáki 2008 Bajáki Zsanett: Petőfi rokonok találkoztak. Petrovicsok és Hrúzok emlékeztek a költőóriásra. Petőfi Népe 63:175 (2008. július 28.) 2.
- Barta 1960 Barta János: Dienes András: Petőfi a szabadságharcban ... Irodalomtörténeti Közlemények 64 (1960) 105–112.
- Bencze 2004 Bencze Gyula: A barguzini harc krónikája. Természet Világa 135:1 (2004. január) 31–32.
- Bocsánatot 2011 Bocsánatot kért a bencés rendtől Kiszely István volt állambiztonsági besúgó. <http://kuruc.info/r/2/75945/> - Feltöltve: 2011. március 19; letöltve: 2011. május 1.
- Bona 2008 Bona Gábor: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban. I–III. Budapest 2008.
- Borzák 1993 Borzák Tibor: Mi újság? Dr. Kiszely István. Mai Nap 5:169 (1993. június 24.) 5.
- Borzák 1990 Borzák Tibor: Gyanús jelek, véletlen egybeesések? Pesti Hírlap 1:207 (1990. december 14.) 8.
- Borzák 2004 Borzák Tibor: Hol temetik el a barguzini csontokat? Szabad Föld 60:29 (2004. július 16.) 22.
- Borzák 2004a Borzák Tibor: Egy szemfog titka. Szabad Föld 60:37 (2004. szeptember 10.) 1, 16.
- Borzák 2007 Borzák Tibor: Holt lelkek kísértének Barguzinban. Szabad Föld 63:14 (2007. április 6.) 10.
- Borzák 2009 Borzák Tibor: Mi történik Petőfi Sándor csontjaival? Szabad Föld 65:11 (2009. március 13.) 6.
- Borzák 2011 Borzák Tibor: Hová tűnt Petőfi hajfűrtje? (Szabad Föld, 2011. július 15.) = http://mvsz.hu/sajtoszolgalat/20110715_petofi.html
- B. T. 2006 B. T. [= Borzák Tibor]: Múzeumba kerül a „Petőfi-koponya”. Szabad Föld 62:23 (2006. június 16.) 13.
- B. T. 2010 B. T. [= Borzák Tibor]: Milyen színű Petőfi szeme? Szabad Föld 66:10 (2010. március 12.) 8.
- Culcer–Szabédi–Rusu–Barta–Dienes–V. Nyilassy 1956 Alexandru Culcer–Szabédi László–Mircea Rusu–Barta János–Dienes András–V. Nyilassy Vilma: A Petőfi eltűnési körülményeinek tisztázására kiküldött magyar–román akadémiai munkaközösség jelentése. Segesvár 1956. augusztus 22. Függelék in: Dienes 1958, 573–590.
- Csernátoni 1888 Hol és hogyan és hol esett el Petőfi? I: Csernátoni Gyula: A hírlapok Petőfi haláláról. Petőfi-Muzeum 1:2 (1888. Április–Június) 41–46.
- Csontos 2008 Csontos Tibor: Petőfi Sándor ma élő rokonainak találkozója. Négy- és hatméteres családfa készül róluk. Budapesti7nap XVIII–XIX. kerület 2:30 (2008. július 31.) 7.
- Dienes 1949 Dienes András: A Petőfi-titok. Budapest 1949.
- Dienes 1958 Dienes András: Petőfi a szabadságharcban. Irodalomtörténeti Könyvtár 3. Budapest 1958.
- Dienes 1962 Dienes András: Az utolsó év. Petőfi és a szabadságharc. Budapest 1962.
- Dienes 1981 Dienes András. In: Magyar életrajzi lexikon. Főszerk.: Kenyeres Ágnes. 1 (A–K) Budapest 1981, 377.

- Északonline 2011   Északonline-összeállítás 2: Sárospatakon temetnék el (az ál?) Petőfit? - http://eszonline.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3588:sarospatakon-temetnek-el-az-al-petfit&catid=61:jo-ha-tudjuk&Itemid=130
- Farkas 2003   Farkas Gyula: Világosan a Petőfi-rejtélyről. Délmagyarország 93:232 (2003. október 4.) 7.
- Fekete 1992   Fekete Sándor: Egy történeti vita tényei. In: Nem Petőfi 1992, 17–37.
- Fodor 2009   Fodor István: Östörténet és honfoglalás. Magyarország története 1. Budapest 2009.
- Fodor 2010   Fodor István: Meghökkentő »östörténet« és művelői. In: A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Főszerk.: Honti László, szerk.: Csúcs Sándor–Keresztes László. Budapest 2010, 83–120.
- Fuksz 2011   Fuksz Sándor: Elhallgatta a régész, hogy járt Barguzinban. <http://hunhir.info/index.php?pid=hirek&id=47208>
- Fuksz 2011a   Fuksz Sándor: Az akadémisták nem hajlandóak elismerni: Petőfi nem halt meg a segesvári csatában. 2011. nov. 7. <http://hunhir.info/?pid=hirek&id=46753>
- Gócza 2011   [Gócza Anita riportja Szűcs Gáborral]: Megszólal Petőfi nyughelyének megtalálója. 162 év után itt a forró nyom? <http://mindennapi.hu/cikk/kultura/megszolal-petofi-nyughelyenek-megtalaloja/2011-11-15/9661>
- Gócza 2011a   [Gócza Anita riportja Kovács Lászlóval]: Petőfi halálát el kell felejteni? 2004-ben már majdnem indult expedíció. <http://mindennapi.hu/cikk/kultura/petofi-halalat-el-kell-felejteni-/2011-12-19/10834>
- Gosztonyi 2003   Gosztonyi Miklós: Meghiúsul a Petőfi-kutatás perdöntő momentuma, a DNS-vizsgálat? Morvai Ferenc: aki még az FBI szakembereit is Szibériába vitte. Kisalföld 60:61 (2005. március 14.) 12.
- Gyalókey 1932   Gyalókey Jenő: A segesvári ütközet (1849. július 31.). Hadtörténelmi Közlemények 33 (1932) 187–234. Függelék: Hivatalos jelentés a segesvári ütközetéről („Honvéd: 1849. évf. 188. sz. augusztus 3.): uo. 235.
- Hábel 2010   Hábel György: Hol temették el Petőfi Sándort? Magyar dilemma: a fehéregyházi csatamezőn vagy a szibériai Barguzinban? Honlevél. A Magyarok Világszövetségének Lapja 6:9 (2010. szeptember) 12–13.
- Haller 1888   Hol és hogyan és hol esett el Petőfi? II: Gr. Haller József: Tekintetes Sándor József E. M. K. E. titkár úrnak. Petőfi-Muzeum 1:2 (1888. Április–Június) 46–52.
- Hankó 2001   Hankó Ildikó: A Petőfi család sírjának titka. Exhumálás és újratemetés 1908-ban. Magyar Demokrata 5:21 (2001. május 24.) 22–24.
- Hankó 2004   Hankó Ildikó: Temetetlenül. Tizenöt éve tárták föl a barguzini Petőfi-sírt – a csontok máig külföldön várnak. Magyar Demokrata 8:29 (2004. július 22.) 28–29.
- Hankó 2006   Hankó Ildikó: Temetetlen halottaink. Gyóni Géza költő ma is Szibériában várja a hazatérést. Magyar Demokrata 10:11 (2006. március 16.) 32–33.
- Hankó 2006a   Hankó Ildikó: A rágalomkommandó. Egyoldalú dokumentumfilm a barguzini Petőfi-leletről. Magyar Demokrata 10:32 (2006. augusztus 10.) 33.
- Hankó 2007   Hankó Ildikó: Elfogatóparancs Petőfi ellen. Külügyminisztériumi segédlettel kutatnak a maradványok után. Magyar Demokrata 11:11 (2007. március 15.) 17.
- Hanthy 2003   Hanthy Kinga: Sírásók. A Petőfi-legenda, avagy volt-e leánya Hruz Máriának? Magyar Nemzet Magazin 56 (238 (2003. október 11.) 34.
- Hanthy 2007   Hanthy Kinga: Csontváz a szatyorban. Magyar Nemzet 70:128 (2007. május 12.) 40.
- Hanthy 2007a   Visszhang: Hanthy Kinga: Még egyszer a Petőfi-kutatásról. Magyar Nemzet 70:142 (2007. május 26.) 39.

- Hanthy 2011 Hanthy Kinga: Ágyban, párnák közt. Kiknek állhat érdekükben a szibériai Petőfi-legenda életben tartása? Magyar Nemzet Hétvégi Magazin 74:56 (2011. február 26.) 21, 24.
- Haraszti 2010 Haraszti Gyula: „A halál igazságot oszt” Megtalálták azokat a sírokat, amelyek egyikebe Gyóni Gézát temették. Magyar Nemzet 73:224 (2010. augusztus 17.) 1, 4.
- Harsányi 1990 Harsányi László: A Természettudományi Szakértő Bizottság összefoglaló jelentése. Magyar Tudomány 35:9 (1990. szeptember) 1100–1102.
- Haszán 2012 Haszán [Zoltán]: Bízom abban, hogy nem csal meg Petőfi. http://index.hu/belfold/2012/03/15/bizom_abban_hogy_nem_csal_meg_petofi/
- Hermann 1996 Hermann Róbert: A költő halála és a túlélés költői. A Petőfi-mítosz utóélete. Magyar Napló 8:7–8 (1996. július-augusztus) 41–44.
- Hermann 1999 Hermann Róbert: A segesvári ütközet. Élet és Tudomány 54:32 (1999. augusztus 6.) 998–1000.
- Hermann 2004 Hermann Róbert: Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái. Budapest 2004.
- [Heydte] 1863 [Heydte, August von] Von einem österreichischen Veteranen (Verfasser der „Skizzen und kritische Bemerkungen der Ereignisse in Siebenbürgen” 2c): Der Revolutionskrieg in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. Zweite Abtheilung: Der Sommer - Feldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen im Jahre 1849. Leipzig 1863.
- [Heydte] 1864 [Heydte, August von] Von einem österreichischen Veteranen, Verfasser der „Skizzen und kritische Bemerkungen der Ereignisse in Siebenbürgen” etc: Der Sommer-Feldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen im Jahre 1849. Prag 1864.
- Horváth–Pap 1992 Ildikó Pap–Csaba Horváth: Török Aurél. Anthropologia Hungarica 22 (1992) 67–85: A biographical sketch of the life of Ponori Török (Thewrewk) Aurél: 68–69; List of Dr. A. Török’s scientific publications: 70–81; Papers on Dr. A. Török: 81–85.
- Ilkei 2009.01.31. Ilkei Csaba: Családja rokonságáról is jelentett - adalékok Kiszely István besúgó portréjához. <http://kuruc.info/r/26/34392/> – Feltéve: 2009. január 31; letöltve: 2011. május 1.
- Ilkei 2009.02.11. Ilkei Csaba: A Kuruc.info bemutatja: Kiszely István hálózati munkájáról (közel száz dokumentummal). Egy sikeres ügynök a jelentések tükrében - Kiszely István hálózati munkájáról. <http://kuruc.info/r/9/35088/> - Feltéve: 2009. február 11; letöltve: 2011. május 1.
- Ilkei 2009. 08. 13. Ilkei Csaba: Újabb jelentések Kiszely István besúgó magyar- és egyházellenes tevékenységéről. <http://internetfigyelo.wordpress.com/2009/08/15/> - Feltéve: 2009. augusztus 13; letöltve: 2011. május 1. Korábbi változat a dokumentumok vagy részletük fénymásolataival: Ilkei 2009. február 11.
- Illyés 1952 Illyés Gyula: Petőfi. Budapest 1952. Harmadik átdolgozott kiadás.
- Imreh 2003 Imreh Sándor volt Mátyás huszár: Visszaemlékezés az 1848–49. évi szabadságharcra Erdélyben. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta Pászti László. Budapest 2003 (169–180: Petőfi Sándorról).
- Jelentés 1990 Jelentés a Petőfi Sándor maradványának vélt barguzini lelet vizsgálatáról. Az Elnökség 25/1990. számú határozata. Magyar Tudomány 35:9 (1990. szeptember) 1099–1100.
- Juhász 2003 Juhász Ferenc, a Magyar Köztársaság honvédelmi miniszterének levele Ioan Mircea Pașcu, Románia nemzetvédelmi miniszterének. Budapest 2003. január 17. Nyt. szám: 201/2/2003.
- Juhász 2003a Juhász Ferenc levele dr. Szörényi Lászlónak. Budapest 2003. január 17. Nyt. szám: 201/4/2003.
- Juhász2003b Juhász Ferenc levele dr. Kovács Lászlónak. Budapest 2003. január 17. Nyt. szám: 201/3/2003.

- Kerényi 2008 Kerényi Ferenc: Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz. Osiris Monográfiák. Budapest 2008.
- Kerényi 2010 Kerényi Ferenc: A Petőfi-kultusz folklorizálódásának néhány kérdése. In: Színek, terek, emberek. Irodalom és színház a 18–19. században. Æ ligatura. Budapest 2010, 183–193, 196.
- Kéri 1990 Kéri Edit: Petőfi Szibériában? Budapest 1990.
- Kéri 2010 Kéri Edit: Válasz a kétkedő Szűcs Gábornak Barguzinból. Honlevél. A Magyarok Világszövetségének Lapja 6:10 (2010. október) 11–17.
- Ki kicsoda? 1986 Természettudományos és műszaki ki kicsoda. Szerk.: Ágoston Attila–Schneider László–Szluka Emil. Budapest 1986.
- Kindert 2011 [Kindert Judit titkárságvezető levele Patrubby Miklós István Ádám részére]: Tisztelt Elnök Úr! 2011. Aug. 10. Ikt. sz.: E898/6/2011. - <http://mvszlight.com/osszetevok/petofiertakademiavalasza.html>
- Kiss 1992 Kiss Lajos: Petőfi csatateri halála és szibériai sírjának legendája. In: Nem Petőfi 1992, 38–60.
- Kiszely 1993 Kiszely István: Mégis Petőfi? A szibériai Petőfi-kutatás irodalma időrendi sorrendben. [Dunaújváros?] 1993.
- Kiszely 1993a Kiszely István: Tudományos dáridó. Nem Petőfi! – Akadémiai Kiadó, 1992. (Szerkesztette Kovács László). Hunnia. A magyar szellem önvédelme 39 (1993. február 25.) 67.
- Kiszely 2000 Kiszely István: Meghalt Szibériában. Egy szomorú magyar szellemi körkép. A szibériai Petőfi-kutatás eseményei és irodalma időrendi sorrendben. Budapest 2000.
- Kiszely 2001 Kiszely István: Mi végre a pánik, tudós urak? Kiszely István nyilatkozata Petőfiről, a percmemberkéi dáridójáról és egy robbantásos merénylet tervéről. Magyar Demokrata 5:11 (2001. március 15.) 26–26.
- Kiszely 2003 Kiszely István: Petőfi a hálózat fogságában. „A por siet, a kő ráér” (Weöres Sándor). Magyar Demokrata 7:44 (2003. október 30.) 40–41.
- Kiszely 2003a Kiszely István: A barguzini Petőfi-ügyről. Délmagyarország 93:245 (2003. október 20.) 7.
- Kiszely 2007 Kiszely István: [Visszhang: Még egyszer a Petőfi-kutatásról]. Magyar Nemzet 70:142 (2007. május 26.) 39.
- Kiszely 2009 Kiszely István: Mérgező kötetek. Magyar Demokrata 13:21 (2009. május 27.) 50–51.
- Kiszely 2011 Kiszely István: Cui prodest? Magyar Demokrata 15:3 (2011. január 19.) 7.
- Komor 2004 Komor Attila a HM humánpolitikai államtitkárának levele Krámer Iván alezredeshez. Budapest, 2004. január 30.
- Kovács 2001a–b Kovács László: Hrúz Mária fia volt-e a barguzini nő? Természet Világa 132:7 (2001. július) 301–305; 132:8 (2001. augusztus) 360–364.
- Kovács 2003 Kovács László: Csalóka lidércfény nyomában. A szibériai Petőfi-kutatás csödjé. Irodalomtörténeti Könyvtár 1 (2003) Budapest.
- Kovács 2008 Kovács László: Gyóni Géza földi maradványainak sorsa. Egy újabb megvalósíthatatlan, provokatív exhumálási ötlet háttere. Hadtörténelmi Közlemények 121 (2008) 107–142.
- Kovács 2011 Kovács László: Petőfi Sándor fehéregyházi sírhelyének legújabb meghatározásáról. Hadtörténelmi Közlemények 124:4 (2011). 1118–1128.
- Kovács–Rejsz 2009 Kovács László–Tatyjana Mihajlovna Rejsz: Egy hadifogoly-antropológus tanár: Dús Ferenc (1888–1945) (A Hungarian physical anthropologist as a prisoner of war then teacher: Ferenc Dús /1888–1945/). Anthropológiai Közlemények 50 (2009) 81–99.
- Kőváry 1888 Hol és hogyan és hol esett el Petőfi? III: Kőváry László: Nyílt levél a Petőfi-Muzeum kiadóhoz. Petőfi-Muzeum 1:2 (1888. Április–Június) 52–60.
- Krámer 2011 Krámer Iván: A HM szerepe a Petőfi-kutatásban (Összegzés). Kézirat, Kiskőrös, 2011. április 30.

- Lakatos 2005 A szibériai halott. Rendező: Lakatos Iván (Krónika Alkotóközösség és Filmalapítvány). Szakértő: Farkas Gyula antropológus, Eduard Viktorovics Gyomin (Ulan-Ude) helytörténész, Hermann Róbert hadtörténész, Kerényi Ferenc irodalomtörténész, Kovács László régész, Mende Balázs antropológus, Woller János genetikus. Konzultáns és E. V. Gyomin szövegét fordította: Kovács László. Közreműködött: Végvári Tamás. Bemutató: Közlöny Centrum (Budapest, Rákóczi út 30.), 2005. november 15; Duna Tv 2006. július 28.
- Margócsy 2006 Margócsy István: Petőfi Barguzinban. Zuglói Lapok 15:18 (2006. október 31.) 10.
- Martinkó 1972 Martinkó András: Petőfi életútja. Budapest 1972.
- Mikolás 1991 Mikolás Miklós: Segesvártól Barguzinig. Újabb szempontok és eredmények Petőfi-ügyben. Pesti Hírlap 2:30 (1991. február 4.) 8.
- Morvai 2011 Morvai Ferenc: A Megamorv Petőfi Bizottság Egyesület állásfoglalása a Magyarok Világszövetsége által 2011. január 20-án állítólagosan megalakított Petőfi Bizottságával és kiadott közleményeivel kapcsolatban. - <http://www.sajtokozlemenye.com/node/1924>. Feltéve: 2011. január 31; letöltve: 2011. május 9.
- MTAK 2011 Babus Antal–Bakó Diána–Horányi Károly–Tóth Gábor: A Kézirtatár munkatársainak válasza Petőfi hajtincse ügyében. 2011. aug. 4. - www.mtak.hu/index.php?name=h_1_4
- MTI 2003 MTI: Csukva marad Petőfi családjának sírboltja. Magyar Nemzet 66:246 (2003. október 21.) 17.
- MVSZ 2011 MVSZ Sajtószolgálat: Megalakult az MVSZ Petőfi Bizottsága. El kell temetni Petőfi Sándort. Honlelél. A Magyarok Világszövetségének Lapja 7:1 (2011. január) 22–23.
- MVSZ 2011a Petőfi Bizottságot hívott életre a Magyarok Világszövetsége. <http://kuruc.info/r/2/73004> – Feltéve: 2011. január 24; letöltve: 2011. május 1.
- Négyesi 2010 Négyesi Lajos: Csata néma tanúi. A csata- és hadszíntér-kutatás - hadtörténeti régészet fogalma és módszerei. Budapest 2010.
- Nemeskéri 1956 Nemeskéri János: Előzetes jelentés a próbaásatásokról. Segesvár, 1956. augusztus 21. In: Dienes 1958, 590–591.
- Nem Petőfi! 1992 Nem Petőfi! Tanulmányok az MTA Természettudományi szakértői bizottsága tagjai és felkért szakértők tollából. Szerkesztette és az orosz tanulmányokat fordította: Kovács László. Budapest 1992.
- Nyepokojcsickij 1999 Artur Adamovics Nyepokojcsickij: Az erdélyi hadjárat orosz szemmel. 1849. Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Rosonczy Ildikó. Budapest 1999.
- Otrobán 1888 Hol és hogyan és hol esett el Petőfi? III: Otrobán Nándor: A segesvári csatáról. Petőfi-Muzeum 1:3 (1888. Július–Szeptember) 152–160.
- Papp 1984 Papp Kálmán: A körösi hős. Hadtörténelmi Közlemények 31:4 (1984) 753–760.
- Papp 1986 Papp Kálmán: Az otffejejtett ember. /A Petőfi-rejtély megoldása/. Beszámoló a kutatómunkáról. Kézirat. Budapest 1986.
- Papp 1988 Papp Kálmán: „Szökőkút” – a források befoglalásának sajátos módja Erdélyben (A special way of setting a spring in Transylvania). Ethnographia 99 (1988) 243–245.
- Papp 1988a–1989–1989a Papp Kálmán: Az otffejejtett ember. A Petőfi-rejtély megoldása. Szivárvány. Irodalmi, művészeti és kritikai szemle. Magyar Ház, Chicago 9: 26 (1988. október) 24–46; 9:27 (1989. február) 30–73; 9:28 (1989. június) 31–38.
- Papp 2011 [Ifj.] Papp Kálmán e-mailje Kovács Lászlóhoz. Budapest 2011. május 24.
- Paşcu 2003 Ioan Mircea Paşcu, Minister of National Defense of Romania, His Excellency, Mister Juhász Ferenc, Minister of Defense of Hungary Republic. Bucureşti, 22. 07. 2003.

- Patrubány 2010 Patrubány Miklós Ádám: El kell temetnünk Petőfi Sándort! – Tünődés Petőfi Sándor fehéregyházi eltűnésének 161. évfordulóján. Honlevél. A Magyarok Világszövetségének Lapja 6:8 (2010. augusztus) 18–19.
- Pércsy 2003 Pércsy András: Reméljük vége... Pesti Bölcsészújság 5:77 (2003. december 14.) 7.
- Petőfi 1960 Petőfi Sándor összes költeményei. Szerk.: Szász Imre. Budapest 1960. I–II.
- Petőfi halála 1877 Petőfi halála a segesvári csatában. Közvélemény [Budapest] 1:226 (1877. augusztus 16.) 1–2.
- Petőfiért 2011 Petőfiért! – Az Akadémia „válasza”. – <http://mvszlight.com/osszetevok/petofiertakademiavalasza.html>
- Petőfiért-1 2011 Petőfiért-1. - Petíció Petőfi-hajszálért. http://www.mvsz.hu/sajtoszolgalat/20110731_petofi1.html
- Petőfiért-2 2011 Petőfiért. - Minden negyedik sárospataki aláírásával támogatja Petőfi Sándor földi maradványainak Sárospatakon történő eltemetését – http://www.mvsz.hu/sajtoszolgalat/20111001_petofiert.html
- Pusztai 1998 Pusztai Sándor: Geofizikáról régésztechnikusoknak. In: A régésztechnikus kézikönyve. I. Szerk.: Ilon Gábor. PANNICVLVS Ser. B. No. 3. Szombathely 1998, 51–73.
- Radnóti 2000 Radnóti Klára: Egressy Gábor (1808–1866). In: A márciusi ifjak nemzedéke. »Nem küzdénk mi sem dicsőség- sem díjért«. Szerk.: Körmöczy Katalin. Budapest 2000, 185–211.
- Rajnai 2008 Rajnai Attila: Petőfi fölszedte a tanító úr káposztáját? Petrovicsok és Hrízok találkozója Kecskeméten. Népszabadság 66:175 (2008. július 28.) 5.
- Reger–McMahon 2002 [Steven I. Reger–James T. McMahon e-mailje Kovács László számára.] Cleveland, 2002. november 20.
- Rosonczy 2012 Rosonczy Ildikó: Hol halt meg Petőfi? Nézetek lehetséges sírhelyéről [Interjú Kovács Lászlóval]. Magyar Napló 24:3 (2012. március) 50–55.
- Sándor 1941 Sándor József: Nemes Petőfi Sándor költőnk Szabadszálláson született és Szibériában halt el. Budapest 1941.
- Scarron 1885 Scarron [Mikszáth Kálmán]: A Petőfi-keresők. Azon actio befolyása alatt iratott, midőn Dr. Török Aurel Petőfi csontjait kereste a félegyházi csatatéren, a Jókai leírása nyomán. Pesti Hírlap 7:260 (1885. szept. 22.) 9.
- Strasser 1877 [Albert Strasser:] Authentisches über Petőfi's Ende in der Schlacht bei Schässburg am 31. Juli 1849. Neue Temesvárer Zeitung. Organ für Politik und Volkswirtschaft 10:187 (Mittwoch, am 15. August 1877.) 1.
- Svella 2009 Svella Zsuzsa: Az 1848-as szabadságharc emlékhelyei Segesvártól Székelykeresztúrig. Népszerűség 61:106 (2009. május 13.): <http://www.hhrf.org/nepujasag/09maj/9nu0513t.htm>
- Szabó 1990 Szabó Géza: Ásatás Barguzinban. A régész egy legenda nyomában. Budapest 1990.
- Szabó 1990a Szabó Géza: Egy vizsgálat nyitva hagyott kérdései. Ismét a barguzini leletről. Megjegyzések, amelyek nincsenek összhangban a tényekkel. Pesti Hírlap 1:205 (1990. december 12.) 8; 1:207 (1990. december 14.) 8.
- Szabó 2011 [Szabó Józsefnek, a fehéregyházi Petőfi Művelődési Egyesület elnökének e-mailje Kovács Lászlóhoz]. Fehéregyháza, 2011. május 17.
- Szeretnének 2009 [A barikád.hu Szerkesztősége]: "Szeretnének kiiktatni." - exkluzív interjú Kiszely Istvánnal. <http://nemzetiegyuletek.hu/node/635> – Feltéve: 2009. 02. 05; letöltve: 2011. május 1.
- Szijártó 2002 István Szijártó: Four arguments for microhistory. Rethinking History 6:2 (2002) 209–215.
- Szörényi–Kovács 2002 Szörényi László–Kovács László levele Juhász Ferenc honvédelmi miniszter részére. Budapest, 2002, október 24. MTA Irodalomtudományi Intézete 247/2002.

- Szücs 2010 Szücs Gábor: Korrektúra Petőfiről való tűnődéséhez. Levél Patrubány Miklóshoz. Honlevél. A Magyarok Világszövetségének Lapja 6:9 (2010. szeptember) 14.
- Szücs 2011 Szücs Gábor: Petőfi halála. Fehéregyháza, 1849. július 31. Budapest 2011.
- Tabajdi–Ungváry 2008 Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956 – 1990. Budapest 2008 (214–227: Egy III/III-as ügynök „fejlődéstörténete”: A Feledy-dosszié).
- Thewrewk 1914 Thewrewk Aurél. In: Szinnyey József: Magyar írók élete és munkái. 14 (Telgárti–Zsutai). Budapest 1914 (Utánnymás: 1962), 104–106.
- Török 1885 Török Aurél: Mivel tartozik önnönmagának a nemzet Segesvártt? (Tájékoztatásul a Petőfi hamvai fölkeresése ügyében). Fővárosi Lapok 22:275 (1885. november 11.) 1824–1826.
- Túry 1896 Túry Gyula: Egy öreg huszár Petőfi haláláról. Vasárnapi Újság 43:49 (1896. december 6.) 819.
- Ungváry 2006 Ungváry Krisztián: Ordasok közt a „tudós”. Magyar Narancs 18:47 (2006. november 23.) 23.
- Vajna 1888 Vajna Sándor följegyzése Petőfi haláláról. Petőfi-Muzeum 1:1 (1888. Január–Március) 6–13.
- Varga 2005 Varga Gabriella: Petőfi mégis Segesvárnál esett el. Dr. Kovács László régész könyve meggyőzően oszlatja el a „barguzini” vélelmeket. Új Katedra 2005. október, 21–23.
- Varga 2006 Varga Gabriella: Petőfi mégis Segesvárnál esett el. Dr. Kovács László régész könyve meggyőzően oszlatja el a „barguzini” vélelmeket. Búvópatak 5:3 (2006. március) 4–5.
- Zsigmond 2011 Petőfiért! – Pozsgay Imre '89-ben: "El kellett volna temetni, jeltelen sírba!" Zsigmond Emese válogatása. 2011. júl. 31. – http://www.mvsz.hu/sajtoszolgalat/20110731_petofi.html

A szerző címe:

Dr. Kovács László
MTA Régészeti Intézete
Budapest, Úri u. 49.
1014
HUNGARY

GONDOLATOK SZEGEKRŐL, HAMVAKRŐL, RÓMAIAKRŐL

Tóth Gábor

Nyugat-magyarországi Egyetem, Savaria Egyetemi Központ, Biológia Intézet, Szombathely

Zusammenfassung: *Gedanken über Nägel, Urnen und Römer.* Seit den 1950-er Jahren suchen die Archäologen die Antwort auf die Frage: Warum befinden sich in den Urnengräbern so oft eiserne Nägel?

Die möglichen Antworten: magische Ursache, Opfer, Totenbahre, Sarg, Holzaufbau, Schragen (Trage), Nageln des Verstorbenen auf den Scheiterhaufen.

Die letzte Hypothese wird durch den in Szombathely (Savaria) untersuchten Befund erhärtet. Die Reste schließen das Ritual des Auf-den-Scheiterhaufen-Nagelns nicht aus. Damit wollte man früher das infolge der Wärme entstehende Aufbäumen des Leichnams verhindern.

Bevezetés

A solymári koracsászárkori temető régészeti anyaga kapcsán V. KOCZTUR Éva (1998) számol be egyik érdekes megfigyeléséről; a „*magányos szög*” kérdéséről. A hamvasztott sírokban gyakran találtak egy vagy több, úgymond „értelem nélküli” helyzetben lévő vasszeget. A szegek vagy az urnában voltak a hamvak között, vagy a hamvakat tartalmazó urna mellett a sír gödrében. Irodalmi áttekintésével Nierhaus publikációjára is hivatkozik, aki a cannstatti temető vizsgálatakor kitért erre az esetre is: felhívta a figyelmet a szeg síron belüli mágikus hatására, különösen szegényebb sírok esetében, és ha helyzetük nem utalt a ravatalozással kapcsolatos szerepükre. A cannstatti temetőhöz viszonyítva Solymáron eltérés volt, hogy nem minden esetben égették meg a szeget, sőt magasabb volt a nem égett szegek száma. A nemek esetében nem sikerült összefüggéseket, eltéréseket igazolni. Ismerteti kapcsolódó kutatásainak eredményét, miszerint Salamon Ágnes hagyatékának a Nemzeti Múzeum Adattárában történt feldolgozásakor a cédulaanyagban kutatástörténeti érdekességnek számító adatot talált. A „provinciális - vasszög jelentősége” – címszó alatt a következő adatokat olvashatta: az 1876-os ArchÉrt-ben Ponori T. Emil rövid cikket írt „Vasszegek a római sírokból” címmel. A rövid cikk a Budapesti Philológiai Társaság 1876. március 8-i ülésén elhangzottakat ismertette, s az előző évben, Rómer által felvetett kérdést taglalta. Beszélt arról, hogy e téma jól ismert a déli német társaságok előtt, és a regensburgi és hanaui leletek ennek újabb bizonyítékai (1872-es feltárások). Utalt arra, hogy a pátkai tumulusokban a földön elszórva 3-3 szeget figyeltek meg, Tokodon viszont hamvasztott sírok urnáiban leltek nagyfejű szegeket. A továbbiakban idézte azokat az auktorhelyeket, ahol a sírba helyezett szegekről olvashatunk (Plinius, Horatius, Petronius). Előbbi közlések alapján a szeg a fogva tartás jele volt (bevert szegek, de a sírokban talált szerte heverő szegek módosulást is jelenthetnek a szokásban). Lívius idézett helye szerint a szeg engesztelő áldozatként is felfogható, talán a sors istenének, kinek attribútumai a szeg és kalapács (egy etruszk tükrő ábrázolása szerint). Koczur szerint „talán ezt az áldozatot helyezték a halott mellé a II. századi hamvasztott sírok esetében is, nem pedig a „fogva tartást” szándékoztak elérni ezzel a melléklettel. A kőpakolás, mágikus gyűrű a sír körül inkább szolgálta ezt a célt – a halott fogva tartását.” (V. KOCZTUR 1998).

A fenti összefoglalónak változatlanul aktualitást ad a tény, miszerint a római kori hamvasztott sírok embertani feldolgozásakor gyakran találkozhatunk a maradványokon vas-oxid nyomaival – a régészeti anyag párhuzamba állításakor pedig a vasszegek léte ténylegesen igazolást nyerhet. Amennyiben a vizsgálatot mosatlan, vagy pedig in situ helyzetben kapott csontanyagon végezzük, akkor további érdekes megfigyeléseket tehetünk.

Győr, Kálvária utca 4-10 lelőhely

A Győr, Kálvária utca 4-10. (KOMSZOL) lelőhelyen 2009. augusztus 3-12. között végzett megelőző feltárás (MOLNÁR 2010) római kori embertani anyagának vizsgálata¹ (lsd. *Függelék*) is hozzájárul a kérdés további boncolgatásához.

A feltárt 7 sírből 2 hamvasztásos, 5 korhasztásos, illetve sírokhoz már nem köthető további embercsontok is kerültek elő². Mindkét, mosás nélkül a vizsgálatra érkezett hamvasztásos sír esetében találhattam vasszegeket. A 3. objektum esetében a sír két külön részéről 20- illetve 7 darab, két méretben készült szeg, a 9. objektum esetében pedig egy szeg a jobb oldali humerus és az alkarcsontok töredékeit rögzítette oxidjával, egyértelműen nem anatómiai helyzetben, hanem a sírban kialakult viszonyokat konzerválva.

Szombathely, Paragvári út lelőhely

További érdekesség, az embertanilag még nem teljesen feldogozott, 2006-ban feltárt, Szombathely, Paragvári út lelőhely (ILON-KISS 2007) eddigi néhány megfigyelése is. Itt eddig három hamvasztott sír esetében találkozhattam vasas maradványokkal, elszíneződésekkel (43. sír: rozsdanyomok, 104. sír: szeg darab, 106. sír: rozsdá).

Mint ismeretes, a szombathelyi lelőhelyen már 1950-ben TÓTH József végzett leletmentő ásatásokat (TÓTH J. 2002)³. Bár a dokumentáció szerint az itt feltárt urnákat a kor színvonalát meghaladó alaposítással, fixálva és bontatlanul szállították be a múzeumba, azok embertani anyaga sajnos mára már nem maradt fenn. MÓCSY András (1954) régészeti közlése azonban további érdekes adatokat szolgáltat, mivel nagy számban előkerült szegekről számol be. A rítus szerint vizsgálva általában azokban a sírokban talált szegeket, amelyekbe a máglya hamuja is belekerült. Ezek hosszabb, vastag szegek voltak, amelyek szerint nem tartozhattak a sírládához, hanem inkább a máglya, vagy a halottégetéskor alkalmazott más faszerkezet építésénél használhatták. Megállapította, hogy ezek alapján „Nem szükséges talán olyan messzemenő következtetéseket levonni, mint A. Barb teszi, aki szerint a halottnak a máglyára való odaszögezéséről van szó.” (MÓCSY 1954). Tehát Mócsy ismerte és ismertette Barb 1950-ben, a *Jahreshefte*-ben megjelent véleményét (JÖAI XXXVII. 198. p.), még ha nem is értett vele egyet, miszerint a szegek (egyik) magyarázata a holttest máglyára rögzítése lett volna.

Szintén TÓTH József (2002) beszámolójából tudjuk, hogy a szombathelyi Paragvári úton 1950-ben végzett feltárásokat elindító, alapozás közben előkerült első leleteket Smidt főorvos, a Smidt Múzeum gyűjteményének megalapítója, vásárolta meg a munkásoktól.

A Smidt Múzeum Alfa programból való kiállítás-megújítása kapcsán, 2009 januárjában kerülhetek vizsgálatra (a nagy valószínűséggel) az ásatások megkezdése előtti vásárlásokból származó hamvasztott emberi maradványok⁴. A két sír anyaga:

1. sír: SR.71.249. Római kalcinátumok üveg urnában. Földdel kevert maradványok, kerámia darabok, tégladarab, vasdarabok, üvegdarab, faszéndarab.

A csontok törése darabos, ívelt repedésekkel, a felszíneken deformálódva. Méretük az apró mérettartománytól a 10-40 mm-es darabokig terjed. Fehérre égett (kb. 800 Celsius fokon hamvasztva), meszes állagútól a közepesen kiégett (kb. 400-500 Celsius fokon hamvasztva) darabokig. Töredékek az egész vázból. Informatívak a lumbalis és thoracalis csigolyák – mérsékelt peremképződéssel. A caput humeri és az obliteratio II-es stádiumú, a caput radii átmérője 21 mm.

¹ Ezek a sírok kapcsolatba hozhatók a Győr Vagonygyár lelőhely (BÍRÓ 2007, DARÓCZI SZABÓ et al. 2007) római kori temetővel.

² Az ismertetett kalcinált maradványok vizsgálata a fizikai jellemzők meghatározására, az anatómiai rendszerezésre, majd az embertani alapadatok megállapítására vonatkozott, figyelembe véve NEMESKÉRI-HARSÁNYI (1968), WAHL (1981), HERRMANN (1988), és VAN VARK et al. (1996) ajánlásait. A korhasztásos csontmaradványok vizsgálata és értékelése ÉRY (1992) összefoglaló munkája alapján történt.

³ Eredeti kézirat: Savaria Múzeum Régészeti Adattár 1149.

⁴ Ugyanekkor a kiállításban lévő, ismeretlen eredetű emberi koponyák vizsgálata is megtörtént.

A glabella nemi kifejezettsége: +1. A kis-ízületeken kóros nem észlelhető. Maradó fogak töredékei. Vélemény: valószínűleg 25-35 éves férfi maradványai. A tibia és fibula töredéke anatómiai helyzetben, 14 mm hosszú, 11 mm fej-átmérőjű, oxidálódott vasszeg oxidja által összefogva (1. kép).

2. sír: Cédula, azonosító szám nélküli római kori kalcinátumok földdel keveredve. Fehérre égett (kb. 800 Celsius fokon hamvasztva) és szenesedett (kb. 200 Celsius fokon hamvasztva) töredékek az egész vázból. Általában néhány mm-es töredékek, a maximális méret 69 mm. Informatívnak tekinthető maradványok: őrlőfog, caput mandibulae, ízületi végdarabok, humerus trajectoriuma, lapos koponya-csontok töredékei. Vélemény: valószínűleg nő, kora 20-30 év.

1. kép: Vasszeg az alszár csontjai közt
(Fotó: Török Tamás)

Következtetés

A hamvasztott római sírok kalcinátumai közt gyakran találhatók vasszegek. Ezek mibenléte, előfordulása különösen az 1950-es évek óta foglalkoztatja a régészeket. A Szombathelyen előkerült férfi alsó végtag-csontjainak szeggel együtt megőrződött töredéke alapján a rituális okok, a máglya készítése, a hamvasztási építmény, a saroglya, a koporsó vagy egyéb fából készült szerkezet mellett megalapozottnak tűnik a már korábban felvetett (és elvetett) megállapítás is, miszerint a hamvasztási eljárás részeként létezhetett a „máglyára szegezés” rítusa is.

Ha ez tényleg létezhetett, akkor mi lehetett ennek a műveletnek az esetleges oka? Talán a testnek a hő hatására bekövetkező zsugorodásainak, elmozdulásainak⁵ kivédésére, megelőzésére szolgálhatott.

Függelék

Győr, Kálvária utca 4-10. (KOMSZOL)

Embrentani vizsgálat⁶ eredményei (alapadatok):

3. obj.: Hamvasztásos sír. A hamvak egy hosszúkas, kiégett szélű sírgödörben voltak, elég kis számban („felső rész”). A sír közepére egy mély lyukba egy korsót ástak – a korsó nyakát letörték: a lyuk kezdeténél, a sír alsó részén kicsit sűrűsödtek a kalcinátumok („alsó rész”). A letört nyakú korsóban volt egy kisebb korsó is, a kis korsóban egészen kevés kalcinátum („hamvak a kis korsóból”). A nagy korsóban, a belerakott kis korsó alatt a hamvak nagy része („hamvak a nagy korsóból”) (BÍRÓ Szilvia régésztől kapott információ).

A hamvak fizikai jellemzőiket tekintve azonos tulajdonságúak mind a négy csomag esetében, azaz színük világosbarna, szürkésbarna és szürke, csengésük porcelán-csengésű, elégtelenül kiégett, általában nagyobb méretű (50-70 mm) és rosszul hamvasztott (legalább 70 mm) mérettartományú, darabos törésű, hosszanti hasadású és ívelt repedezettségű, felszíneken szögben görbült és tengelyeltéréssel csavarodott maradványok, amelyek valószínűleg 200-400 Celsius fokos hőnek lehettek kitéve.

„Felső rész”: földdel együtt 810 gramm. Értékelhető: csigolyadarabok, alsó- és felső végtagok töredékei, koponya és medence töredékei. Csigolyák ízületi felszínei épek. Koponya varratai I-es stádiumúak. A csomag tartalmaz kerámia darabokat, bronz tűt, valamint 20 darab szeget, amelyek hosszúsági-vastagsági- és fejméreteinek összevetése alapján két méretben készülhettek.

„Alsó rész”: földdel együtt 310 gramm. Koponya töredékek, alsó- és felső végtagok töredékei, csigolya darabok, borda töredékek. Csigolyák ízületi felszínei épek. Caput mandibulae nemi kifejezettsége: –2. A csomag tartalmaz további 7 darab szeget.

⁵ SOMOGYI (1977, 221. oldal): „Az izomfehérjék magas hő okozta coagulatioja és az izmok folyadékvesztése folytán ún. „gladiátortartás” alakul ki.”

⁶ A hamvasztott maradványok mosás nélkül-, a korhasztásos maradványok elmosott állapotban vizsgálva.

„Hamvak a kis korszóból”: földdel együtt 40 gramm. Értékelhető a lumbális csigolya, minimális peremelváltozással és medence darabok.

„Hamvak a nagy korszóból”: földdel együtt 1350 gramm. Értékelhetőek az alsó végtagok és függesztő-öveik maradványai (patellán kóros eltérés nincs, femur trochanter maioron és sacrumon zöldes színű patina), csigolyák, felső végtag töredékek, koponya darabok. Caput femoris belső szerkezete I-es stádiumú, caput humeri belső szerkezete I-II-es stádiumú. Incisura ischiadica maior nemi kifejezettsége –2, caput femoris nemi kifejezettsége –1.

Vélemény: nő, 26-32 év.

4. obj.: Csontvázas sír: igen magasan, a humuszban feküdt, erősen sérült (BÍRÓ Szilvia régésztől kapott információ).

Sírrajznak megfelelő töredékes és hiányos koponya és váz.

Nemi hovatarozása a koponyán vizsgálható 7 jelleg alapján indifferens (valószínűleg nő), kora a juvenisek csontosodása, a koponya varratai és a fogazat alapján 17-20 év. Fialat kora ellenére két koponyaméret rögzítve: M8: 130, M12: 104.

5. obj.: Árok, benne valamennyi emberi csont (BÍRÓ Szilvia régésztől kapott információ).

Lábközép csontok és ujjpercek. Nemi hovatarozása nem eldönthető. Életkora az ízületi felszínek alapján 25-40 év.

6. obj.: Csontvázas sír, a koponya sérült (BÍRÓ Szilvia régésztől kapott információ).

Sírrajznak megfelelő, töredékes koponya és váz. Szórványként (mellékletként?) állatcsont.

Nemi hovatarozása a koponyán és a vázon vizsgálható 6 jelleg alapján valószínűleg nő. Életkora a szeméremcsonti felszín, a humerus és a femur belső szerkezet valamint a fogazat alapján 40-50 év. Vizsgálható méretei: Koponya M70: 67, M71: 27. Clavicula (jobb): M6: 30. Clavicula (bal): M1: 128, M6: 34. Humerus (bal): M1: 288, M2: 285, M4: 58, M7: 55. Radius (jobb): M1: 216. Radius (bal): M1: 212. Femur (jobb): M6: 26, M7: 27, M9: 31, M10: 24, M20: 73, M8: 83. Femur (bal): M6: 25, M7: 27, M9: 30, M10: 25, M19: 43, M8: 81. Tibia (jobb): M8/a: 31, M9/a: 22, M10/b: 73. Tibia (bal): M1: 329, M1/b: 329, M8/a: 30, M9/a: 22, M10/b: 74.

Calcaneusokon humerusokon és a patellákon fizikai igénybevétel okozta elváltozások. Háti csigolyákon minimális peremképződés. A bal ulna könyökízületének fokozott fizikai igénybevétele, distalis harmadban tengelyeltéréssel gyógyult törés, a distalis epiphysis ízületi deformitása.

4-5-6 obj. környéke: 3 személy maradványaihoz tartozó csontanyag.

Első személy: tibia darabok, hosszú csöves csontok töredékei, bal állkapocsfél, fogak (lapát alakú metszők). Nemi hovatarozása nem eldönthető. Életkora a fogazat és a juvenisek alapján 16-20 év.

Második személy: állkapocs darabja, maxilla. Nemi hovatarozása nem eldönthető. Életkora a fogazat alapján 18-20 év.

Harmadik személy: alsó végtag töredékek és további töredékek a vázból. Nemi hovatarozása nem eldönthető. Életkora a csontméretek alapján 3-5 év.

9. obj.: Hamvasztásos sír, urnasír. A hamvak az urnában voltak, kitöltötték azt, a sírgödörben egy nagyon kevés kalcinátum (nem lett külön csomagolva) (BÍRÓ Szilvia régésztől kapott információ).

A hamvak színe világosbarna, szürkésbarna és szürke, csengésük porcelán-csengésű, elégtelenül kiégett, általában nagyobb méretű (50-70 mm) és rosszul hamvasztott (legalább 70 mm) mérettartományú, darabos törésű, hosszanti hasadású és ívelt repedezettségű, felszíneken szögben görbült és tengelyeltéréssel csavarodott maradványok, amelyek valószínűleg 200-400 Celsius fokos hőnek lehettek kitéve. Szórványként (mellékletként?) állatcsont. A maradványok a koponya és az egész váz részei. Nemi hovatarozása nem eldönthető. A koponya varratai, a femur és a humerus belső szerkezete alapján 20-30 éves életkor becsülhető. Jobb oldali humerus töredékhez és alkar töredékekhez vasszeg darabja oxidálódott (2. kép).

13. obj.: Csontvázas sír. Erősen bolygatott, medencétől lefelé hiányzik újkori beásás miatt. Koponya is sérült (BÍRÓ Szilvia régésztől kapott információ).

Sírrajznak megfelelő töredékes és hiányos koponya és váz. Nemi hovatarozása a koponya három jellege alapján férfi.

2. kép: Vasszeg a kar csontjaival
(Szerző felvétele)

Életkora a juvenisek, a koponya varratai és a caput humeri belső szerkezete alapján 20-25 év. Erőteljes, robosztus megjelenésű felkarcsontok, jobb oldalin mediálisan, a proximalis harmadban hosszanti lefutású, 54 x 6 mm-es, fizikai stressz okozta elváltozás.

14. obj.: Csontvázas sír, gyermeksír. Elég mélyen volt, bolygatatlan, de csontjai részben felszívódtak (BÍRÓ Szilvia régésztől kapott információ).

Sírrajznak megfelelő csontanyag. Nemi hovatartozása nem eldönthető. Életkora a fogazat és a hosszúcsontok méretei alapján 6-8 év. Gyógyult traumára utal lábközépcsont töredék ízületi felszínének degenerációja.

15. obj.: Csontvázas sír. Masszív csontozatú felnőtt. Elég magasan, a humuszban feküdt (BÍRÓ Szilvia régésztől kapott információ).

Sírrajznak megfelelő, töredékes koponya és váz. Nemi hovatartozása a koponyán és a vázon vizsgált 14 jelleg alapján férfi. Életkora a koponya varratai, a szeméremcsonti felszín, a humerus és a femur belső szerkezete, valamint a fogazat alapján 44-48 év.

Vizsgálható méretek: Koponya: M1: 178, M8: 154, M9: 106, M10: 136, M12: 119, M23: 533, M60: 60, M71: (32). Clavicula (jobb): M1: 153, M6: 45. Clavicula (bal): M1: 157, M6: 40. Humerus (jobb): M1: 357, M2: 351, M7: 65. Humerus (jobb): M1: 352, M2: 344, M4: 67, M7: 65. Radius (jobb): M1: 266. Radius (bal): M1: 263. Ulna (bal): M1: 284. Femur (jobb): M6: 31, M7: 27, M9: 36, M10: 27, M20: 81. Femur (bal): M6: 32, M7: 28, M9: 35, M10: 28, M20: 81. Tibia (jobb): M1: 406, M1/b: 410, M3: 74, M8/a: 32, M9/a: 28, M10/b: 82. Tibia (bal): M1: 418, M1/b: 419, M3: 76, M8/a: 35, M9/a: 29, M10/b: 84. Fibula (bal): M1: 403.

Fogtátusából megemlíthető a mandibula őrlőfogain a fogkő. Fizikai stressz a patellákon, calcaneusokon humerusokon és tibiákon hagyott nyomot. A bal oldali os ischium ramus descendensének és az acetabulumnak gyógyult törése. A kapcsolódó caput femoris töredékén deformitás és csontképző folyamatok nyoma látható. A tibiák és fibulák alakja genu valgumra (X-láb) utal.

Irodalom

- BÍRÓ Sz. (2007): Sírok és leletek. Római temető a Vagongyár területén. In: Bíró Sz., Molnár A., Nagy A. (szerk.): A Vagongyár alatt – A Vagongyár előtt. Xantus János Múzeum, Győr. 31–62.
- DARÓCZI SZABÓ L.–FÜKÖH L.–GRYNAEUS A.–GYULAI F.–TÓTH G. (2007): Csontok és magok. A természettudományos vizsgálatok eredményei. In: Bíró Sz., Molnár A., Nagy A. (szerk.): A Vagongyár alatt – A Vagongyár előtt. Xantus János Múzeum, Győr. 119–130.
- ÉRY K. (1992): Útmutató csontvázleletek vizsgálatához. ELTE Kézirat, Budapest.
- HERRMANN, B. (1988): Behandlung von Leichenbrand. In: R. Knußmann (Ed): Anthropologie I. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart-New York. 576–585.
- ILON G.–KISS P. (2007): Szombathely, Paragvári utca 77. Régészeti Kutatások Magyarországon 2006. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal és Nemzeti Múzeum, Budapest. 292.
- MÓCSY A. (1954): Kora római sírok Szombathelyről. Archaeologiai Értesítő 81(3): 167–191.
- MOLNÁR A. (2010): Győr, Kálvária utca 4-10. Régészeti Kutatások Magyarországon 2009. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal és Nemzeti Múzeum, Budapest. 214.
- NEMESKÉRI J.–HARSÁNYI L. (1968): A hamvasztott csontvázleletek vizsgálatának kérdései. Anthrop. Közl. 12: 99–116.
- SOMOGYI E. (1977): Az igazságügyi orvostan alapjai. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- TÓTH J. (2002): Ásatás a szombathelyi Paragvári úton. Lapok Szombathely Történetéből 105, Panniculus Ser. C. 156: 1–2.
- V. KOCZTUR É. (1998): Rítusra vonatkozó megfigyelések a solymári koracsászárkori temetőben. Budapest Régiségei 32: 83–86.
- VARK, G. N. van–AMESZ-VOORHOEVE, W. H. M.–CUIJPERS, A. G. F. M. (1996): Sex-diagnosis of human cremated skeletal material by means of mathematical-statistical and data-analytical methods. HOMO 47(1–3): 305–338.
- WAHL, J. (1981): Beobachtungen zur Verbrennung menschlicher Leichname. Archäologisches Korrespondenzblatt 11: 271–279.

A szerző címe:

Dr. Tóth Gábor
Nyugat-magyarországi Egyetem,
SEK, TTK, Biológia Intézet
Szombathely, Károlyi G. tér 4.

9700 HUNGARY

DR. PÁL LIPTÁK (1914–2000): BIOGRAPHICAL SKETCH AND BIBLIOGRAPHY

Compiled by Szabolcs Makra

Department of Anthropology, Hungarian Natural History Museum, Budapest

Abstract: Pál Lipták was one of the greatest Hungarian anthropologists of the 20th century. He was especially interested in historical anthropology, Hungarian ethnogenesis. „Based on examinations on skeletons, he improved the method of anthropotaxonomical differential diagnosis for europids and mongolids” (Farkas 2001 p. 83.). With one figure.

KEYWORDS: Pál Lipták, anthropology, biography, bibliography, Hungary.

Fig. 1: Dr. Pál Lipták (1914–2000)
(photo from *Anthropologiai közlemények* 1974. 18. p. 4.)

Biography

Date and place of birth: 14th February, 1914, Békéscsaba, Hungary.

1932–1937: He studied at Pázmány Péter University in Budapest.

1937: He graduated at the same university teachers' degree.

1938: Doctorate in arts with distinction, dissertation: „The geography of Békéscsaba”.

1938–1939: He taught at the teacher training college at Miskolc.

1939–1941: He joined the army for a two-year compulsory military service.

1941–1943: He taught at the public Teachers' College in Budapest.

1943–1944: He was elected teacher in „Fasori” Secondary School in Budapest.

1944: He joined the army.

1944–1948: P. O. W. by Soviet troops.

1948–1949: He taught at the successor of „Fasori” Secondary School in Budapest.

From 1949 summer, he worked as a scientific official at the Department of Anthropology Hungarian Natural History Museum in Budapest.

1949–1960: He worked at the Department of Anthropology Hungarian Natural History Museum in Budapest.

1956: He became Candidate of Biological Sciences by defending his thesis „The major questions of anthropology in the territory between the Danube and the Tisza Rivers between the 8th and 13th centuries AD”.

1957–1992: He was member of the editorial board of *Anthropologiai közlemények*.

1958–1962: He was a member of the Anthropological Theme Committee of the Hungarian Academy of Sciences.

1960: He was appointed to head of the Department of Anthropology at József Attila University in Szeged.

1962–1985: was a member of the Anthropological Committee of the Hungarian Academy of Sciences.

1969: He defended his doctoral thesis: „The anthropology of Hungarian ethnogenesis”.

1960–1980: He worked at the Department of Anthropology at József Attila University in Szeged.

1975–1980: He was editor-in-chief of *Acta Biologica Szegediensis*.

1980: He retired.

1989: He awarded the Lajos Bartucz Commemorative Medal.

1994: He awarded the title of „professor emeritus” by József Attila University, Szeged.

Died on 6th July 2000, in Budapest.

Bibliography

- 1938
- I. Lipták, Pál: Békéscsaba földrajza. [Geography of Békéscsaba (Békés county, Hungary)] – Békéscsaba: Petőfi Nyomda, 45+[3] pp.
- 1950
- II. Lipták, Pál: Materialy po kraniologii hantov. (Étude anthropologique des crânes ostiaks). – *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1: 197–230.
- 1951
- III. Lipták, Pál: Anthropologische Beiträge zum problem der Ethnogenesis der Altungarn. – *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1: 231–249.
- IV. Lipták, Pál: Étude anthropologique du cimetière avare d'Áporkai-Ürböpuszta (commune de Bugyi). – *Annales Historico-naturales Musei Nationalis Hungarici* 1(1): 232–259.
- 1953
- V. Lipták, Pál: New Hungarian skeletal remains of the 10th century from the Danube-Tisza Plain. – *Annales Historico-naturales Musei Nationalis Hungarici* 3(1952): 277–287.
- VI. Acsádi, György – Csizmadia, Andor – Lipták, Pál – Nemeskéri, János – Tarnóczy, Tamás: Az Ivádi embertani kutatások I. Előzetes közlemény. [Anthropological research of Ivád (Heves county, Hungary. Preliminary notice] – *MTA Biológiai Osztályának Közleményei* 2(2-3): 137–139.
- VII. Lipták, Pál: Ivád és környéke. [Ivád and its countryside] – *MTA Biológiai Osztályának Közleményei* 2(2-3): 140–146.
- 1954
- VIII. Lipták, Pál: La population de la région de Nógrád au Moyen Âge. – *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 3(1-4)(1953): 289–338.
- IX. Lipták, Pál – Nemeskéri, János – Szőke, Béla: Le cimetière du XIe siècle de Képuszta. I. La description des décourvertes. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 3: 205–279.
- X. Lipták, Pál: Le cimetière du XIe siècle de Képuszta. III. L'analyse typologique de la population de Képuszta au Moyen Age. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 3: 303–370.
- XI. Lipták, Pál: A típusok eloszlása Kiskunfélegyháza környékének XII. századi népességében. (Répartition des types anthropologiques de la population des environs de Kiskunfélegyháza du XII. siècle). – *Biológiai közlemények. Pars anthropologica* 1(1-2): 105–120.
- XII. Lipták, Pál: An anthropological Survey of Magyar Prehistory. – *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 4(1-2): 133–170.

- XIII. Lipták, Pál: Jankó János vizsgálatai a Közép-Ob melléki chantik között. (J. Jankó's investigations among the Chantis of the Middle Ob River). – *Nyelvtudományi közlemények* **56**: 97–116.
- XIV. Lipták, Pál: Kecel-környéki avarok. [Avars regionary Kecel (Bács-Kiskun county, Hungary)] – *Biológiai közlemények. Pars anthropologica* **2(1-2)**: 159–180.
1955
- XV. Lipták, Pál: Recherches anthropologiques sur les ossements Avars des environs d'Üllő. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* **6**: 231–316.
- XVI. Lipták, Pál: Zur Frage der antropologischen Beziehungen zwischen dem mittleren Donaubecken und Mittelasien. – *Acta Orientalia Hungarica* **5(3)**: 271–312.
- XVII. Lipták, Pál: A Duna-Tisza köze antropológiájának főbb kérdései a 8–13. században. Kandidátusi értekezés. (Questions essentielles de l'anthropologie de la région s'étendant entre le Danube et la Tisza, du VIIIe au XIIIe siècle. Dissertation de candidature). – Budapest: Tudományos Minősítő Bizottság, 235 pp.
1956
- XVIII. Lipták, Pál: Nouvelles contributions a l'anthropologie de l'époque avar entre le Danube et la Tisza. – *Crania hungarica* **1(1)**: 13–16.
- XIX. Lipták, Pál – Nemeskéri, János: La bibliographie de l'anthropologie historique en Hongrie 1946–1955. – *Crania hungarica* **1(1)**: 33–36.
- XX. Lipták, Pál: Contributions à l'anthropologie des temps avars de la région de Kiskörös. – *Crania hungarica* **1(2)**: 47–52.
1957
- XXI. Lipták, Pál: Söstopjanie na ungarskata antropologija. – *Priroda* (Szofia) **6(2)**: 95–97. [Bolgár nyelven, In Bulgarian].
- XXII. Lipták, Pál: Homokmégy-Halom avarkori népessége. (La population de Homokmégy-Halom dans l'époque des Avars). – *Anthropológiai közlemények* **4(2)**(1956): 25–42.
1958
- XXIII. Lipták, Pál: Awaren und Magyaren im Donau-Theiss Zwischenstromgebiet. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* **8**(1957): 199–268.
- XXIV. Lipták, Pál: Adatok a Duna-Tisza közti bronzkor antropológiájához. [Data to the anthropology of Duna-Tisza Bronze Age] – *Anthropológiai közlemények* **1(1-2)**: 3–16.
- XXV. Lipták, Pál: Beszámoló bulgáriai tanulmányutamról. [Report on Bulgarian study trip] – *Anthropológiai közlemények* **1(1-2)**: 57–59.
- XXVI. Lipták, Pál: A mai lengyel antropológia. (Beszámoló 1958. évi lengyelországi tanulmányutamról). [About present Polish anthropology. Report on Polish study trip in the year of 1958] – *Anthropológiai közlemények* **2(1-2)**: 57–61.
1959
- XXVII. Lipták, Pál: Anthropologische Funde von Ócsa aus der Sarmatenzeit. – *Folia Archaeologica* **11**: 91–94.
- XXVIII. Lipták, Pál: Beszámoló a csehszlovák antropológusok 1959. évi konferenciájáról. [Report on conference of czecho-slovakian anthropologists in the year of 1959.] – *Anthropológiai közlemények* **3(3-4)**: 141–144.
- XXIX. Lipták, Pál: Embertan és történeti embertan. [Anthropology and historical anthropology] – *Anthropológiai közlemények* **3(3-4)**: 111–120.
- XXX. Lipták, Pál: Stan badań antropologicznych na węgrzech. – *Przegląd Antropologiczny* **25**: 265–272.
- XXXI. Lipták, Pál: The „Avar Period” mongoloids in Hungary. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* **10**: 251–279.
1960
- XXXII. Lipták, Pál: Über die Bedeutung taxonomischer Forschungen in der Anthropologie. – In: *Actes du 6e Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques, Paris Tome 1.*, p. 211–213.

1961

- XXXIII. Lipták, Pál: Fragen der historischen Anthropologie des Frühmittelalters in Ungarn. – *Anthropologia közlemények* **5(1-4)**: 79–88.
- XXXIV. Lipták, Pál: Germanische Skelettreste von Hács-Béndekpuszta aus dem 5. Jh. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* **13(1-4)**: 231–246.
- XXXV. Lipták, Pál: On the problems of historical anthropology (palaeoanthropology). – *Acta Biologica Szegediensis* **7(3-4)**: 175–183.
- XXXVI. Lipták, Pál: Die Bedeutung der taxonomischen Fragen in der historischen Anthropologie. – *Acta Facultatis Rerum naturalium Universitatis Comenianae* **5(3-6)**: 309–313.

1962

- XXXVII. Lipták, Pál: Homo sapiens – species collectiva. – *Anthropologiai közlemények* **6(1-2)**: 17–27.
- XXXVIII. Lipták Pál: Megjegyzések a magyarországi „bronzkori mongoloidok” kérdéséhez. [Remarks on „Bronze Age mongoloid” in Hungary] – *Archaeologiai értesítő* **89(1)**: 93.
- XXXIX. Lipták, Pál: Honfoglalás kori csontvázlelet Öttevényben. (Conquest Period skeletal remains from Öttevény). – *Arrabona* **4**: 27–31.
- XL. Lipták, Pál – Farkas, Gyula: Anthropological analysis of the Arpadian age population of Orosháza-Rákóczi telep. – *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Biologica* **8(1-4)**: 221–236.

1963

- XLI. Lipták, Pál: Embertan és emberszármazástan. (Anthropology and human evolution). – Budapest: Tankönyvkiadó, 183 pp.
- XLII. Lipták, Pál: Einige probleme der Ethnogenese der Ugrier auf Grund des Anthropologischen Materials. – In: *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini Habitus 20–24. IX. 1960*. Budapest: Akadémiai Kiadó, p. 441–444.
- XLIII. Lipták, Pál: Einige Fragen der Anthropotaxonomie. – *Anthropos* **15**: 149–154.
- XLIV. Lipták, Pál: Historisch-anthropologische Auswertung der im awarenzeitlichen Gräberfeld von Alattyán erschlossenen Skelettreste. – In: Kovrig, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. (Archaeologica hungarica) **40**: 245–258.
- XLV. Lipták, Pál: Budapest avarkori népességének antropológiája, I. (Budapest-Népstadion). (Anthropology of the Avar Period population of the Budapest area, I. Budapest-Népstadion). – *Budapest régiségei* **20**: 327–334.
- XLVI. Lipták, Pál: Antropologičeskie problemy èpohi pereseleniâ narodov Karpatskom bassejnie. – *Voprosy Antropologii* **14**: 15–24.

1964

- XLVII. Lipták, Pál: Tanulmányutam a Szovjetunióban. [Study trip in USSR] – *Anthropologiai közlemények* **8(1-2)**: 43–45.
- XLVIII. Lipták, Pál: Vázlatos áttekintés a magyarországi embertani kutatások 15 évéről (1948–1963). [Brief summary anthropological investigations from 1948 until 1963 in Hungary] – *Anthropologiai közlemények* **8(3-4)**: 140–148.

1965

- XLIX. Lipták, Pál: Bartucz Lajos és a történeti embertani kutatások. [Lajos Bartucz and historical anthropology investigations] – *Anthropologiai közlemények* **9(1)**: 11–13.
- L. Lipták, Pál: European vs. American Anthropology. Comments by Europeans. – *Current Anthropology* **6**: 306.
- LI. Lipták, Pál: On the taxonomic method in palaeoanthropology: Historical anthropology. – *Acta Biologica Szegediensis* **11**: 169–183.
- LII. Farkas, Gyula – Lipták, Pál: Adatok Orosháza 10–13. századi népességének embertani ismeretéhez. [Data to the 10–13 century population of Orosháza anthropology (Békés county, Hungary)] – In: Nagy Gyula (szerk.): *Orosháza története*. Orosháza: Orosháza Város Tanácsa, p. 204–220.
- LIII. Farkas, Gyula – Lipták, Pál: A lakosság embertani képe. [About the population of Orosháza anthropology (Békés county, Hungary)] – In: Nagy, Gy. (szerk.): *Orosháza története és néprajza 2*. Orosháza: Orosháza Város Tanácsa, p. 344–399.

1966

- LIV. Lipták, Pál: Embertan és emberszármazástan. (Anthropology and human evolution). – Budapest: Tankönyvkiadó, 227 pp.
- LV. Lipták, Pál: A régészet és a paleoantropológia kölcsönviszonya. (Interrelationship between archeology and palaeoanthropology). – *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* **2**(1964-65): 123–125.
- LVI. Lipták, Pál: The subdivisions of physical anthropology. Comment. – *Current Anthropology* **7**: 317–318.
- LVII. Lipták, Pál – Marcsik, Antónia: Téglás-angolkerti középkori (11–14. század) temető embertani anyagának ismertetése. (Das anthropologische Material des Gräberfeldes Téglás-Angolkert aus dem 11–14. Jahrhundert). – *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* **48**(1965): 69–96.
- LVIII. Lipták, Pál – Marcsik, Antónia: Szeged-Kundomb avarkori népességének embertani vizsgálata. (Die anthropologische Untersuchung des Gräberfeldes Szeged-Kundomb aus der Awarenperiode). – *Anthropológiai közlemények* **10**(1-3): 13–56.

1967

- LIX. Lipták, Pál: A magyarság etnogenezisének paleoantropológiája. Doktori értekezés. (Die Paläoanthropologie der Ethnogenese des Ungartums). – Szeged: JATE, 9 pp.
- LX. Lipták, Pál – Farkas, Gyula: A Békés-Podvázugi és 10–12. századi temető csontvázanyagának embertani vizsgálata. (Anthropologische Untersuchungen an den aus der Urzeit und aus dem 10–12. Jahrhundert stammenden Skelettmaterialen des Gräberfeldes Békés-Povádzug). – *Anthropológiai közlemények* **11**(3-4): 127–161.
- LXI. Lipták, Pál – Farkas, Gyula: Anthropological examination of the Árpadian Age population of Szatymaz (10th to 12th centuries). – *Acta Biologica Szegediensis* **13**: 71–119.

1968

- LXII. Farkas, Gyula – Lipták, Pál: Anthropologische Auswertung des Frühbronzezeitlichen Gräberfeldes bei Battonya. – *Acta Antiqua et Archeologica* **12**: 53–64.
- LXIII. Lipták, Pál: Über einige Fragen der Anthropologie der ugrischen Völker. – In: *Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum. Helsinki 23–28. VIII. 1965. Pars 2*: 41–46.
- LXIV. Lipták, Pál: Jankó János mint antropológus. [János Jankó the anthropologist] – *Ethnographia* **79**(3): 331–337.
- LXV. Lipták, Pál: A Nádudvar-töröklaponyagi X–XI. századi temető antropológiai vizsgálata. (Recherches anthropologiques sur les ossements du cimetière Nádudvar-Töröklaponyag des X–XIe siècles). – *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* **49**(1966-67): 179–195.
- LXVI. Lipták, Pál: Megemlékezés Jankó Jánosról. [Commemoration of János Jankó] – *Anthropológiai közlemények* **12**(1-2): 83–85.
- LXVII. Lipták, Pál – Farkas, Gyula: Über die Anthropologie der Bevölkerung des südlichen Teils der ungarischen Tiefebene in der Arpadenzeit. – *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* **2**(1966-67): 135–141.

1969

- LXVIII. Lipták, Pál – Vámos, Károly: A "Fehértó-A" megnevezésű avar kori temető csontvázanyagának embertani vizsgálata. [Anthropological investigation of Avar Age „Fehértó-A” cemetery] – *Anthropológiai közlemények* **13**(1-2): 3–30.
- LXIX. Lipták, Pál: Embertan és emberszármazástan. (Anthropology and human evolution). – Budapest: Tankönyvkiadó, 283 pp.
- LXX. Lipták, Pál: On the evolutionary systematics of Hominidae. – In: Nemeskéri, János – Dezső, Gyula (eds.): *Evolutionary trends in fossil and recent hominids: Budapest, 10–12 Oct. 1967.* (Symposia biologica hungarica, 9.), p. 107–111.

1970

- LXXI. Farkas, Gyula – Lipták, Pál: Újabb adatok a magyarság etnikai embertanához. Tápé népességének antropológiai vizsgálata. [New data to ethnic anthropology of Magyars. Anthropological investigation of Tápé population (Csongrád county, Hungary)] – *Anthropológiai közlemények* **14**(1-2): 35–70.
- LXXII. Lipták, Pál – Marcsik, Antónia: Skelettreste von Szarvas-Kákapusztá-Kettőshalom. Zur frage der awarischen-altungarischen verbindungen (Csontvázmaradványok a Szarvas-Kákapusztá-

- Kettőshalomról, avar honfoglalók kapcsolatának kérdéséhez). – *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* **1**: 45–57.
- LXXXIII. Lipták, Pál: A critical review of paleoanthropological studies of the Avars in Hungary. – *Acta Biologica Szegediensis* **16(1-2)**: 117–127.
- LXXXIV. Lipták, Pál: A magyarság etnogenezisének paleoantropológiája. Doktori értekezés tézisei. (Die Paläoanthropologie der Ethnogenese des Ungartums). – *Anthropologiai közlemények* **14(1-2)**: 85–94.
- LXXXV. Lipták, Pál: Die Entstehung des ungarischen Volkes auf Grund anthropologischer Funde. – *Homo* **21**: 197–210.
- LXXXVI. Lipták, Pál: Az ember térben és időben. (Der Mensch in Raum und Zeit). – In: A 9. *Biológiai Vándorgyűlés előadásainak ismertetése: Budapest, 1970. május 6–8.* Budapest: Akadémiai Kiadó, p. 6–7.
- LXXXVII. Lotterhof, Edit – Marcsik, Antónia – Lipták, Pál: Magyarországi populációk változása a 10. századtól a 16. századig. (Die Veränderung der Populationen in Ungarn vom 10. bis zum 16. Jahrhundert). – In: A 9. *Biológiai Vándorgyűlés előadásainak ismertetése: Budapest, 1970. május 6–8.* Budapest: Akadémiai Kiadó, p. 52.
- 1971
- LXXXVIII. Lipták, Pál: History of the Anthropological Department (1940–1971). – *Acta Biologica Szegediensis* **17(1-4)**: 29–34.
- LXXXIX. Lipták, Pál: Antropológiai kutatások Angliában. (Anthropologische Forschungen in England). – *Felsőoktatási Szemle* **20**: 637–638.
- LXXX. Lipták, Pál: Lipták Pál hozzászólása Arutjunov, S. N. – Čeboksarov, N. N.: Néprajz és embertan cikkéhez. [Comment to article of Arutjunov and Čeboksarov] – In: Ortutay, Gyula (főszerk.): *Népi kultúra – népi társadalom.* (sorozat: MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve, Vol. 6–7.). Budapest: Akadémiai Kiadó, p. 366–367.
- LXXXI. Lipták, Pál: A magyar nép kialakulása. (Die Entstehung des ungarischen Volkes). – *Élet és tudomány* **26**: 2507–2511.
- LXXXII. Lipták, Pál: Hunok és magyarok. (Die Hunnen und Awaren). – *Élet és tudomány* **26**: 2468–2471.
- LXXXIII. Lipták, Pál: Embertan és emberszármazástan. (Anthropology and human evolution). – Budapest: Tankönyvkiadó, 283 pp. (2nd edition).
- LXXXIV. Lipták, Pál – Marcsik, Antónia: Anthropological investigation of the cemeteries from the 10th–11th centuries excavated at Szarvas. – *Acta Biologica Szegediensis* **17**: 209–221.
- LXXXV. Farkas, Gyula – Lipták, Pál: Tápé mellett feltárt későbronzkori temető antropológiai értékelése. (Die anthropologische Auswertung des spätbronzezeitlichen Gräberfeldes bei Tápé). – *Anthropologiai közlemények* **15**: 3–18.
- LXXXVI. Farkas, Gyula – Lipták, Pál: A Tápé környéki leletek értékelése. [Consider of findings from Tápé (Csongrád county, Hungary)] – In: Juhász Antal (szerk.): *Tápé története és néprajza. III. Tápé embertani képe.* Szeged: Tápé község tanácsa, p. 163–167.
- LXXXVII. Farkas, Gyula – Lipták, Pál: A mai lakosság jellemzése. (Charakterisierung der heutigen Population). – In: Juhász, Antal (szerk.): *Tápé története és néprajza. III. Tápé embertani képe.* Szeged: Tápé község tanácsa, p. 169–194.
- LXXXVIII. Farkas, Gyula – Lipták, Pál: Antropolosko istraživanje nekropole u Mokrinu iz ranog bronzanog doba. (Physical anthropological examination of a cemetery from the early bronze age). – In: Girić, Milorad: *Mokrin. Nekropola ranog bronzanog doba.* (Dissertationes et Monographie, 11.). Beograd: Smithsonian Institution Washington: Narodni muzej Kikinda: Arheološko društvo Jugoslavije Beograd, p. 239–271.
- 1972
- LXXXIX. Lipták, Pál: Man in space and time. – In: Törő, Imre – Szabady, Egon – Nemeskéri, János – Eiben, Ottó (eds.): *Advances in the Biology of Human Populations.* Budapest: Akadémiai Kiadó, p. 67–70.
- XC. Lipták, Pál: A Szabadszállás–Boczka tanyai embertani lelet. (Der anthropologische Fund von dem Ackerhof Szabadszállás–Boczka). – *Cumania* **1**(Archeologia): 137–141.

- XCI. Lipták, Pál: Újabb leletek az ember származásához. (Neuere Funde zur Abstammung des Menschen). – *Búvár* **27(5)**: 267–275.
- XCII. Lipták, Pál: Paleoantropológiai analízis és szintézis. (Palaeoanthropologische Analyse und Synthese). – In: *A 10. Biológiai Vándorgyűlés előadásainak ismertetése: Szeged, 1972. augusztus 28–30.* Budapest: Akadémiai Kiadó, p. 102.
- XCIII. Lipták, Pál: Beszámoló a 10. Biológiai Vándorgyűlés antropológiai előadásairól. (Bericht über die anthropologischen Vorträge der 10. Biologischen Wandertagung). – *Anthropologiai közlemények* **16**: 144–145.
- XCIV. Lipták, Pál – Lotterhof, Edit – Marcsik, Antónia: Changes of population in Hungary from the 10th to 16th centuries. – In: Törő, Imre – Szabady, Egon – Nemeskéri, János – Eiben, Ottó (eds): *Advances in the Biology of Human Populations*. Budapest: Akadémiai Kiadó, p. 495–502. 1973
- XCV. Farkas, Gyula – Lipták, Pál: Recent data on the anthropology of one of the populations (Vésztő) of the Hungarian Great Plain (Alföld). – *Acta Biologica Szegediensis* **19(1-4)**: 213–237.
- XCVI. Lipták, Pál: Az embertan a felsőfokú oktatásban. [Anthropology in the higher education] – *Felsőoktatási Szemle* **22(9)**: 566–568.
- XCVII. Lipták, Pál: Die taxonomische Stellung und phylogenetische Bedeutung der Baikal-Rasse. – *Homo* **23**: 124–129. 1974
- XCVIII. Lipták, Pál – Varga, Imre: Charakterisierung des anthropologischen Materials des awarischen Gräberfeldes von Kunszállás. – *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* **2(1971)**: 71–83.
- XCIX. Lipták, Pál: Origin and development of the Hungarian people on basis of anthropological remains. – *Magyar Múlt* **4**: 79–94.
- C. Lipták, Pál: Anthropological analysis of the Avar-period population of Szekszárd-Palánkpuszta. – *Acta Biologica Szegediensis* **20**: 199–211. 1975
- CI. Lipták, Pál: Neolitikus csontvázmaradványok Deszk mellett. (Neolitische Knochenreste bei Deszk). – *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* **1(1974-75)**: 311–315.
- CII. Farkas, Gyula – Lipták, Pál: Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfelds bei Tápé. – In: Trogmayer, Ottó: *Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé.* (Fontes archaeologici Hungariae). Budapest: Akadémiai Kiadó, p. 229–268.
- CIII. Lipták, Pál – Marcsik, Antónia: Skeletal remains of the Avar period and 10th century cemetery excavated at Rákóczi-falva–Kastélydomb. – *Acta Biologica Szegediensis* **21(1-4)**: 165–179.
- CIV. Lipták, Pál: Grundriss der ethnischen Anthropologie des Ungarums. – *Homo* **26**: 153–163.
- CV. Lipták, Pál: Soumalais-ugrilaisten kansojen antropologiaa. – In: Hajdú, Péter: *Soumalais-ugrilaiset*. Budapest: Corvina, p. 112–122.
- CVI. Lipták, Pál: A finnugor népek antropológiája. (Die Anthropologie der finnisch-ugrischen Völker). – In: Hajdú Péter (szerk.): *Uráli népek: nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai.* (Die uralische Völker. Die Kulturen und Traditionen der unseren Sprachverwandten). Budapest: Corvina, p. 129–137. 1976
- CVII. Lipták, Pál: Anthropology of the Finno-Ugrian peoples. – In: Hajdú, Péter (ed.): *Ancient Cultures of the Uralian peoples*. Budapest: Corvina, p. 133–142.
- CVIII. Lipták, Pál – Marcsik, Antónia: A Madaras-téglavető avar temető csontvázmaradványainak embertani jellemzése. (Anthropologische Charakteristik der Skelettreste aus dem awarischen Gräberfeld bei Madaras-téglavető). – *Cumania* **4** (Archaeologia): 115–140. 1977
- CIX. Lipták, Pál: Embertan és emberszármazás. (Anthropology and human evolution). – Budapest: Tankönyvkiadó, pp. 283. (3rd edition).
- CX. Lipták, Pál – Marcsik, Antónia: Kora-népvándorláskori embertani leletek Kelet-Magyarországon. Újabb adatok a mesterséges koponyatorzítás kérdéséhez. (Anthropologische Funde in Ostungarn aus der Frühvölkerwanderungszeit. Neuere Angaben zur Frage der Künstlichen Schädelformation). – *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* **57(1976)**: 35–48.

- CXI. Lipták, Pál: A magyar őstörténet kérdései az antropológiai kutatások alapján. [Hungarian prehistory on the basis of anthropological investigations] – In: Bartha, Antal – Czeglédy, Károly – Róna-Tas, András: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, p. 231–242.
- CXII. Lipták, Pál: The taxonomic method in Hungary and its application in the palaeoanthropological research. – *Acta Biologica Szegediensis* **23**: 169–175.
- CXIII. Lipták, Pál: A paleoantropológiai kutatás elméleti és módszertani kérdései. – *MTA Biológiai Osztályának közleményei* **20(1-2)**: 33–37.
- 1979
- CXIV. Lipták, Pál: Embertan és emberszármazástan. (Anthropology and human evolution). – Budapest: Tankönyvkiadó, 283 pp. (4. edition).
- 1980
- CXV. Lipták, Pál: Embertan és emberszármazástan. (Anthropology and human evolution). – Budapest: Tankönyvkiadó, 351 pp. (improved, enlarged edition).
- CXVI. Lipták, Pál: Anthropologie des peuples finno-ougriens. – In: Hajdú, Péter et al.: *Les peuples Ouraliens: Leur culture, leurs traditions*. Budapest: Corvina, p. 147–156.
- CXVII. Lipták, Pál: A magyar őstörténet kérdései az antropológiai kutatások alapján. [Hungarian prehistory on the basis of anthropological investigations] – *Magyar Múlt* **10**: 81–94.
- CXVIII. Lipták, Pál: Physical anthropology of the Finno-Ugric peoples. – In: Ilse, Schwidetzky – Chiarelli, Brunetto – Necrasov, Olga: *Physical anthropology of European populations*. Hague, Paris, New York: Mouton Publishers, p. 365–368.
- 1983
- CXIX. Lipták, Pál: Avars and Ancient Hungarians. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 207 pp.
- CXX. Lipták, Pál: Die Paläoanthropologie und Ethnogenesis der Altungarn. – In: *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum, 1975. Pars V*. Budapest: Akadémiai Kiadó, p. 151–154.
- 1984
- CXXI. Lipták Pál: Neolitikus csontvázmaradványok Deszk mellett. [Neolithic remains from Deszk (Csongrád county, Hungary)] – In: Hegyi András (szerk.): *Deszk története és néprajza: Tanulmányok*. Deszk: Községi Tanács, p. 67–72.
- 1990
- CXXII. Lipták, Pál: A magyarság őstörténetének embertani problémái. [Hungarian prehistory on the basis of anthropological investigations] – *Magyar Tudomány* **97(3)**: 282–286.

Book review

- 1952
- CXXIII. Bátori, Mihályné – Lipták, Pál: Az antropológiai anyag, mint az etnogenezis kérdéseinek tanulmányozási forrása. (Debec – Levin – Trofimova. Sovetskaâ Etnografiâ. 1952. 1: 22–35.). – *Természettudományi dokumentáció* **1**: 57–76.
- 1953
- CXXIV. Lipták, Pál: Vlček, E.: *Pleistocénní člověk z jeskyně sv. Prokopa*. Anthropozoikum, 1951 1: 213–226. – *Természettudományi dokumentáció* **2-3**: 154.
- 1954
- CXXV. Bátori, Mihályné – Lipták, Pál: Az Antropologia (Bolsaâ Sovetskaâ Enciklopediâ. Moszkva, 1950. 2. köt. 535–539. p.). [Anthropology. (Dictionary article)] – *Természettudományi dokumentáció* **4-5**: 108–117.
- 1955
- CXXVI. Lipták, Pál: Ginzburg, V. V.: *Materialy k paleoantropologii vostočnyh rajonov srednej Azii*. Institut Etnografii. 1950. 11: 83–96. – *Természettudományi dokumentáció* **6-7**: 139–140.
- CXXVII. Lipták, Pál: Ginzburg, V. V.: *Antropologičeskie materialy k probleme proischoždeniâ naseleniâ Hazarskogo kaganata*. Sbornik Muzeâ Antropologii i Etnografii. 1951. 13: 309–416. – *Természettudományi dokumentáció* **6-7**: 139.
- CXXVIII. Lipták, Pál: Debec, G. F.: *Antropologičeskie issledovaniâ v Kamčatskoj oblasti*. Trudy Instituta Etnografii. 1955. 17. – *Természettudományi dokumentáció* **6-7**: 138–139.

1956

CXXIX. Lipták, Pál: Ginzburg, V. V.: *Kraniologičeskoe sobranie Muzeâ antropologii i etnografii*. Sbornik Muzeâ Antropologii i Etnografii. 1949. 12: 402–416. – *Természettudományi dokumentáció* **8-9**: 102–103.

CXXX. Lipták, Pál: Alekseev, V. P.: *K kraniologii nganasanov*. Institut Etnografii. Kratkie soobšeniâ. 1955. 24: 57–65. – *Természettudományi dokumentáció* **10-11**: 129.

1958

CXXXI. Lipták, Pál: Mydlarski, J.: *Problemy typologiczne w polskiej antropologii*. Przegląd Antropologiczny. 1955. 21: 663–671. – *Természettudományi dokumentáció* **13-14**: 178–179.

CXXXII. Lipták, Pál: Henzel, T. – Michalski, I.: *Podstawy klasyfikacji człowieka w ujęciu Tadeusza Henzla i Ireneusza Michalskiego*. Przegląd Antropologiczny. 1955. 21: 537–662. – *Természettudományi dokumentáció* **13-14**: 177–178.

1968

CXXXIII. Lipták, Pál: Starck, D. – Schneider, R. – Kuhn, H. J.: *Neue Ergebnisse der Primatologie. Progress in Primatology*. Stuttgart, 1967. – *Anthropologiai közlemények* **12(1-2)**: 92–93.

CXXXIV. Lipták, Pál: Bertil Lundman: *Geographische Anthropologie: Rassen und Völker der Erde*. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag, 1967. 228 oldal, 61 térkép, 64 ábra, 6 táblázat. – *Ethnographia* **79(4)**: 624.

1969

CXXXV. Lipták, Pál: Fetter, V. – Prokopec, M. – Suchy, J. – Titlbachová, S. 1967: *Anthropologie*. Académia, Praha. 704 oldal, 350 ábra, 2 függelék táblázat. – *Anthropologiai közlemények* **13**: 97–98.

1970

CXXXVI. Lipták, Pál: Hemmer, H.: *Allometrie. Untersuchungen zur Evolution des menschlichen Schädels und seiner Rassentypen*. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 98 oldal, 80 ábra. – *Anthropologiai közlemények* **14**: 109.

References

- ALLODIATORIS I. (1958): A Kárpát-medence antropológiai bibliográfiája. [Anthropological bibliography of Carpathian Basin] – Budapest: Akadémiai Kiadó, 183 pp.
- BODÓ S. (gen. ed.)–VIGA Gy. (gen. ed.) (2002): Magyar múzeumi arcképcsarnok. [Hungarian museum portrait gallery] – Budapest: Pulszky Társaság–Tarsoly Kiadó. XV, 984 pp.
- DOMOKOS P. (ed.) (1990): Finnugor életrajzi lexikon. [Finno-Ugric biographical lexicon] – Budapest: Tankönyvkiadó. 366 pp.
- EIBEN O. (1974): Köszöntjük a 60 éves Lipták Pált és Nemeskéri Jánost. (Wir begrüßen den 60 jährigen Pál Lipták und János Nemeskéri). – *Anthropologiai közlemények* **18**: 3–8.
- FARKAS Gy. (compil.)–DEZSŐ Gy. (compil.) (1965): A magyar antropológia bibliográfiája (1952–1964). [Hungarian anthropological bibliography (1952–1964)] – *Anthropologiai közlemények* **9(4)**: 157–235.
- FARKAS Gy. (compil.) (1966): Az antropológia tárgykörébe tartozó, vagy azt érintő hazai irodalom bibliográfiája (1965). [Hungarian anthropological bibliography (1965)] – *Anthropologiai közlemények* **10(4)**: 145–158.
- FARKAS Gy. (compil.) (1968): Az antropológia tárgykörébe tartozó, vagy azt érintő hazai irodalom bibliográfiája (1966). [Hungarian anthropological bibliography (1966)] – *Anthropologiai közlemények* **12(1-2)**: 70–82.
- FARKAS Gy. (compil.) (1969): Az antropológia tárgykörébe tartozó, vagy azt érintő hazai irodalom bibliográfiája (1967–1968). [Hungarian anthropological bibliography (1967–1968)] – *Anthropologiai közlemények* **13(3-4)**: 171–188.
- FARKAS Gy. (compil.) (1972): *Bibliographia Anthropologica Hungarica 1969–1970*. – *Anthropologiai közlemények* **16(1-2)**: 73–87.
- FARKAS Gy. (compil.) (1973): *Bibliographia Anthropologica Hungarica 1971–1972*. – *Anthropologiai közlemények* **17(1-2)**: 135–158.
- FARKAS Gy. (compil.)–MARCSIK A. (compil.) (1976): *Bibliographia Anthropologica Hungarica (1973–1974)*. – *Anthropologiai közlemények* **20**: 167–188.

- FARKAS Gy. (compil.)–MARCSIK A. (compil.) (1978): *Bibliographia Anthropologica Hungarica* 1975–1976). – *Anthropologiai közlemények* 22: 121–148.
- FARKAS Gy. (compil.)–MARCSIK A. (compil.) (1981): *Bibliographia Anthropologica Hungarica* (1977–1979). – *Anthropologiai közlemények* 25: 109–134.
- FARKAS Gy. (compil.)–MARCSIK A. (compil.) (1983): *Bibliographia Anthropologica Hungarica* (1980–1982). – *Anthropologiai közlemények* 27: 157–187.
- FARKAS L. Gy. (compil.)–MARCSIK A. (compil.) (1988): *Bibliographia Anthropologica Hungarica* (1982–1984). – *Anthropologiai közlemények* 31: 157–182.
- FARKAS Gy. (1989): Prof. Dr. Pál Lipták zum 75. Geburtstag. – *Acta Biologica Szegediensis* 35(1-4): 3–7.
- FARKAS L. Gy.–DEZSŐ Gy. (1994): A magyar antropológia története a kezdettől napjainkig. [The Hungarian anthropology from the beginning until nowadays] – Szeged: JATEPress, 123 pp.
- FARKAS Gy. (2000): In memoriam Dr. Lipták Pál (1914–2000). – *Anthropologiai közlemények* 41: 259–261.
- FARKAS, Gy. (2001): Obituary: Dr. Pál Lipták (1914–2000). – *Acta Biologica Szegediensis* 45(1-4): 83–84.
- LISZTES L. (compil.)–ZALLÁR A. (compil.) (1971): *Szegedi Egyetemi Almanach: 1921–1970*. [Szeged University Almanach: 1921–1970] – Szeged: JATE-SZOTE, p. 190.
- KETSKEMÉTY I. (compil.)–SZENTIRMAI L. (compil.)–IVÁNYI SZABÓ É. (compil.)–RÁCZNÉ MOJZES K. (compil.) (1996): *Szegedi Egyetemi Almanach: 1921–1995*. [Szeged University Almanach: 1921–1995] – Szeged: Hungária, p. 360.

Mailing address:

Szabolcs Makra
 Department of Anthropology,
 Hungarian Natural History Museum
 Budapest
 Ludovika tér 2-6.
 1083
 HUNGARY

*„Hát ha nem antropológus, akkor legyen azzá!”
(Pierre Paul Broca)*

100 ÉVE HALT MEG PONORI TÖRÖK AURÉL ANTROPOLÓGUS PROFESSZOR

Az 1912-es, Genfben megrendezett antropológiai kongresszus mérföldkőnek tekinthető az antropológia nemzetközi történetében: gyakorlatilag előkészíti, megalapozza Rudolf Martin fő művének, a *Lehrbuch der Anthropologie*-nak a megjelenését. A magyar tudománytörténetben azonban erről az évről és rendezvényre egy tragikus esemény kapcsán is meg kell emlékeznünk – ehhez a genfi konferenciához, mint helyszínhez kapcsolódik Dr. Török Aurél professzornak, a magyar antropológia tényleges megalapítójának és első professzorának váratlan halála.

A 170 éve, 1842. február 13-án, Pozsonyban született Ponori Thewrewk Aurél életútjával az antropológia történetével foglalkozó tankönyvek, kiadványok, megemlékező tanulmányok sora foglalkozik¹, így nem célom, hogy Török Aurél életének minden állomását felidézzük, csupán a Személye előtti tisztelgésként emeljük ki életének néhány állomását.

1. kép: Dr. Török Aurél a velemi ásatásokon
(Savaria Múzeum Természettudományi Osztályának archívuma, Szombathely)

¹ Csak néhány név a tudománytörténet kapcsán Török Aurél életútjával is foglalkozó kutatók közül: Dr. Bartucz Lajos, Dr. Dezső Gyula, Dr. Eiben Ottó, Dr. Farkas Gyula.

A pesti Piarista Gimnázium jó alapokat adott a fiatal és a természettudományok iránt fogékony fiatalembernek, mivel 1861-től a Budapesti Tudományegyetem Orvosi Karának hallgatói közt találjuk. Orvostudományi diplomát Bécsben, 1867-ben szerzett. Ez év őszétől, hazatérve, a budapesti egyetem Élettani Intézetének tanársegéde, közben a Kereskedelmi Akadémián a vegytan és technológia tanára. 1869-ben az Orvosi Kar magántanára. A Bonnban, Nürnbergben, Würtembergben, Tübingenben és Strassbourghban folytatott tanulmányútnak is köszönhetően, 1878-ban, Kolozsváron a Bonctani Intézet nyilvános rendes tanára.

Mint ismeretes, az 1878-as év, a párizsi világkiállítás, meghatározó az életében, hisz ekkor és ott került sor Paul Brocával arra a beszélgetésre, aminek köszönhetően (a párizsi iskola szellemében) megkezdte elmélyülését az antropológia tudományában.

Hazatérve, 1879-ben, már előadásokat tartott az embertan témakörében, majd újabb tanulmányok következtek, amelynek fontosabb állomásai Párizs és Berlin. Közben lefordította magyarra Topinard könyvét is.

Ismét hazatérve, 1881-ben alapította meg a fővárosban a K. M. T. Anthropologiai Múzeumát, amely ekkor a világon az ötödik, a kontinensen a negyedik ilyen jellegű intézmény volt. Ő lett az Intézet (a mai ELTE, TTK Embertani Tanszéke) első professzora. Egy évvel később, 130 éve, indította el útjára a mai Anthropologiai Közlemények elődjét, Anthropologiai Füzetek címmel.

Műszereket tervezett, módszertani ajánlásokat fogalmazott meg, több külföldi tudományos társaság tagja lett. Tudományos munkát végezve megfordult Párizsban, Berlinben, Algírban és Svájcban. Történeti személyazonosításai közül kiemelkedőek III. Béla, II. Rákóczi Ferenc és Thököly Imre maradványainak vizsgálatai.

120 évvel ezelőtt, 1892-ben, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai sorába választotta.

1912. szeptember 2-án halt meg, Genfben. Sírja előtt a Farkasréti temetőben tiszteleghetünk.

1992-ben, születésének 150. évfordulóján Dr. Eiben Ottó professzor, az Embertani Tanszék tanszékvezető egyetemi tanára avatta fel Ponori Török Aurél professzor bronz portréját² az ELTE Embertani Tanszékének folyosóján, akkor még a Puskin utca 3. alatti épületben.

T. G.

---

² A dombormű Kiss Sándor szobrászművész alkotása.

KÖNYVISMERTETÉS

Müller, R. (Mit Beiträgen von Fóthi, E.–Kustár, Á.–Pásztor, A.–T. Rendes K.): *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta*. Castellum Pannonicum Pelsonense, Vol. 1. Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden. 2010. 430 oldal.

Külön öröm, ha a bemutatandó kötet egyúttal egy új sorozat elindulását is jelzi. Esetünkben is erről van szó, hisz ez a magyar–német összefogásban, fizikai értelemben és tartalmában is „súlyos” kötet egy nagy reményekkel várt monográfia-sorozat nyitánya. A sorozathoz, a Kiadó nevében, Heinrich–Tamáska Orsolya régész írt köszöntő sorokat, aki vázolja azt a három éves projektet, amely több tudományterület képviselőinek részvételével a világhírű Keszthely-Fenékpuszta lelőhely megismeréséhez és feldolgozásához kapcsolható. A Keszthely-fenékpusztai népesség továbbélésének és a migrációs hatásoknak kutatása, a késő antikvitás korától a 9. századig: régészek, történészek, földrajztudósok, geológusok, archeobotanikusok, archeozoológusok és antropológusok együttműködésével valósulhatott- és valósulhat meg.

Heinrich–Tamáska Orsolya rengeteg munkával motorja volt ennek a nemzetközi összefogásnak. A projekt során, mint német egyetemi kutató-oktató, régész hallgatóinak sokheti ásatási munkájával, a kutatóintézeti földtani műszeres vizsgálatok szervezésével és irányításával, továbbá a könyv szerkesztési munkáival, a fenékpusztai leletek megismertetésében (ittthon és külföldön egyaránt) nagy érdemeket szerzett.

A több mint 100 éves múltra visszatekintő ásatások és vizsgálatok feltárt temetkezéseivel kapcsolatos eredmények összegzését és értelmezését kísérli meg ez a nemzetközi tudományos összefogás, ami ennek az egykori regionális központnak az életét és szerepét – jelentőségét hivatott felderíteni.

A kötet fő szerzője, Dr. Müller Róbert, a keszthelyi Balatoni Múzeum nyugalmazott régésze és igazgatója, aki kéziratának elkészülte előtt pontosan 50 évvel „jegyezte el magát” a fenékpusztai lelőhellyel. Az 1959-es ásatások megtekintésekor szerzett benyomások hatása rányomta bélyegét a későbbi életútra – a kapcsolódó kutatásokra, a számtalan tanulmányra, publikációra, előadásra és kiállításra. Ebből a gazdag anyagból 2 év megfeszített munkájával született meg a jelen kötet, amelynek régészeti bemutatására (félig-meddig) laikusként (bár a hatalmas munka láttán az emberben felötlik, hogy teljesen laikusként) jelen terjedelemben nem is vállalkozhatok. Elég, ha annyit mondok, hogy megtalálhatjuk az 1885-től 1999-2000-ig itt feltárt sírok leírásait, a topográfiai adatokat, a régészeti anyag bemutatását, a datálás és a levonható következtetések összefoglalását egyaránt. Segítségül a szemléletes fotók, rajzok, táblák és egyéb dokumentumok mindig a megfelelő helyen és megfelelő súllyal, kiváló nyomdai kivitelben bukkannak fel – dokumentálják a szövegben pontosan részletezett információkat.

Szervesen kapcsolódnak Pásztor Adrienn gyöngyökre vonatkozó-, valamint Fóthi Erzsébet-, majd Kustár Ágnes és T. Rendes Katalin antropológiai elemzései, rövidebb tanulmányai. Ez a három dolgozat előre vetíti a sorozat beköszöntőjében vázolt interdiszciplinaritást, amely a komplex elemzés korunkban megkövetelt kritériumának felel meg.

A recenzornak külön öröm és megtiszteltetés, hogy soraival tiszteleghet a régész Szerző előtt, mint Ember előtt, és mint Kutató előtt, aki a kor-, a helyszín- és a történések legkiemelkedőbb ismerőjeként osztja meg velünk felbecsülhetetlen tudásának egy kis részletét. Köszönet érte.

(Dr. Tóth Gábor, Nyugat-magyarországi Egyetem, Savaria Egyetemi Központ, Szombathely)